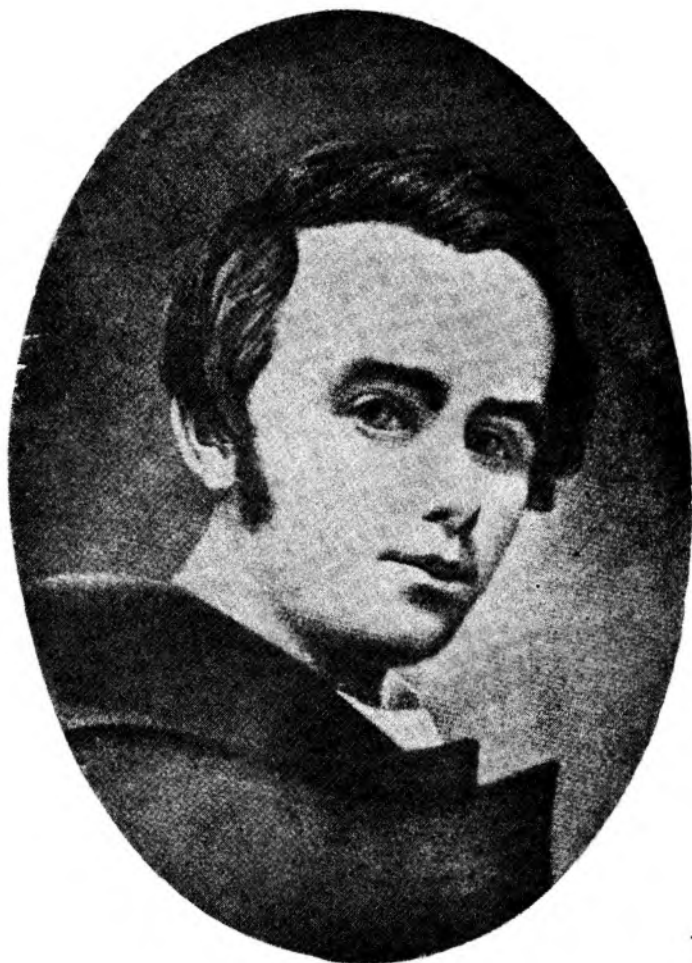

ТАРАС
ШЕВЧЕНКО

І
ТВОРИ

ТАРАС ШЕВЧЕНКО
В РОЦІ ВИХОДУ В СВІТ ПЕРШОГО »КОБЗАРЯ«.

Автопортрет 1840 р.

TARAS SHEVCHENKO

WORKS

VOLUME I

MYKOLA DENYSIUK PUBLISHING COMPANY
CHICAGO, 1962

Всі права застережені

Library of Congress Catalog Card Number: 59-12164

Copyright, 1959,

Mykola Denysiuk Publishing Company, Chicago, Ill.

MANUFACTURED IN THE U S A

ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Т. ШЕВЧЕНКО

ТОМ I

ПОЕЗІЇ 1837—1842 РР.

ЗА РЕДАКЦІЄЮ ПАВЛА ЗАЙЦЕВА

ДРУГЕ ДОПОВНЕНЕ ВИДАННЯ

ТРЕТІЙ НАКЛАД

З ПЕРЕДМОВОЮ Д-РА ЯР. РУДНИЦЬКОГО

diasporiana.org.ua

Видавництво
Чікаго

Миколи

Денисюка

1962

П Е Р Е Д М О В А

„Історія мого життя є частиною історії моєї батьківщини” — оці слова з Шевченкового листа до редактора „Народного Чтения” в 1860 році як не мога краще характеризують роль і значення Шевченка для українського народу. Як національний поет-пророк, палкий патріот і великий мистець слова він причинився більше ніж хто інший в історії української духовости до піднесення національної свідомости в масах, до скерування енергії й зусиль української спільноти в справі здійснення ідеалу „своєї хати” — власної національної держави й до намічення шляхів розв’язки соціального питання.

Щодо першого Шевченковою „альфою й омегою” був революційний здвиг цілої нації:

Поховайте та вставайте,

Кайдани порвіте,

І вражою злою кров’ю

Волю окропіте —

кличе він земляків у своєму „Заповіті”.

Шевченкове „Послання” — це передвісник активів із 1918 й 1919 років, це найперший „універсал” української нації, що закликав її до будівництва „власної хати” для всіх земляків „в Україні і не в Україні суших”.

Даючи своєму народові дороговказ на майбутнє щодо національного визволення революцій-

ним шляхом, Шевченко одночасно поручає методу еволюції в вирівнюванні соціальних різниць:

Обніміте ж, брати мої,

Найменшого брата, — кличе він земляків у „Посланні”. Братня любов — основний принцип християнського світогляду, кредо всіх людей доброї волі, лягло в основу Шевченкової концепції в розв'язуванні соціального питання. Добровільне, поступенне вирівнювання класово-суспільних різниць на основі ідеалів християнства, отже еволюційна в своїй основі розв'язка цього питання, вповні відповідає модерним концепціям „християнського соціалізму” й ставить Шевченка як передвісника соціологічних вчень 20-го сторіччя. Отже революційні методи в справі осягнення національної волі й еволюційний шлях у розв'язці соціальних нерівностей українського народу — основи Шевченкового розуміння майбутнього розв'язуваного процесу української спільноти й її світлого прийдешнього, в яке Шевченко непохитно вірив.

У відношенні до зовнішньо-національних справ Шевченко прикладав велику вагу до наладнання міжслов'янських добросусідських взаємин. Бачучи велетенські духові й матеріальні ресурси слов'янського світу, він гаряче бажав,

Щоб усі слав'яни стали

Добрими братами,

І синами сонця правди...

Шевченкова концепція панславізму, в протилежність до інших тогочасних підходів до цього руху, ідеалістично-демократична. Не панування й поневолення одного слов'янського народу другим, не загарбницький панславізм Пушкіна, чи месіяністично-супрематичні концепції Міцкевича,

а реалістичний підхід до справи — добросусідські взаємини між поодинокими слов'янськими народами, як рівних з рівними й вільних з вільними — основа Шевченкового панславізму.

Мріючи про Вашингтона для української нації, Шевченко тим самим переносив свою концепцію добросусідського співжиття серед слов'янських народів на широке міжнародне поле, на взаємини між народами світу. Принцип демократичного ладу, самовизначення й добросусідських вваємин між народами, перенесений на світову арену, був здійснений щойно першою спробою того рода при народженні Ліги Націй у 1919 р. та Організації Об'єднаних Націй у 1945 році, отже аж сто років після видвигнення цих справ Генієм українського народу.

Крім, національних, соціальних, міжнародних концепцій, у Шевченка знаходимо теж і загальнолюдські, універсальні ідеї свободи (особистої та групової), любови й правди. Шевченко твердо вірив, що

„Буде син, і буде мати,

І будуть люди на землі”,

що прийде

„апостол правди і науки”,

що запанує на світі

„єдиномисліє” й „братолюбіє”

так в індивідуальному, як і збірному житті людей.

Такі поеми, як „Кавказ”, „Неофіти”, „Молитва”, й ін. вказують на загальнолюдські ідеали, якими жив Шевченко й які ставлять його поруч великих поетів інших народів Заходу чи Сходу.

*
**

В історичному розвитку української літератури й української духовності Шевченкові належить осередне місце. Переростаючи своє покоління й задивлений у майбутнє, він не тільки дав українському народові, але й усьому людству, певні вказівки, як і що робити, щоб наблизитися до „раю на землі”, не як утопійної концепції, а найконкретнішого стану „єдиномислія”, „братолюбія”, „правди” й „волі” між народами. Та хоч своїм пророчим словом Шевченко порушує універсальні проблеми, йде у сферу вселюдських ідеалів добра й краси, справедливости, любови, то проте він насамперед український національний поет так змістом, як і формою. Перевага національного над універсальним перша й найбільш маркантна прикмета Шевченка.

Перед Франком, другим у трійці українських „великих”, розстелився широкий шлях всесвітнього братерства й хоч він у такому „Мойсеєві” чи інших творах кидає українській нації дальші гасла національного і соціального визволення, то проте в нього слідна перевага універсального над національним, чим він іде крок далше впорівень із Шевченком й творить дальший етап у розвитку української літератури.

Перед Лесею Українкою — третьою з українських „великих” стояли оті два основні шляхи, на які ступили її попередники, промошуючи українській літературі вступ до світової. Леся Українка пішла окремим самостійним шляхом у своїх поезіях, а ще більше в драмах, збагачуючи українську літературу новим підходом так до форми як і щодо змісту. Для Лесі Українки прикметне нй-

ціональне через універсальне: вживаючи світових тем, вона вклала в них певні національні ідеї й під їх покровом просувала національну тематику в літературі.

**

В парі з ідейним насиченням, рівнорядно з етосом і патосом генія, йдуть у Шевченка формальні вартості його творів. Великий діапазон стилістичного оформлення його віршів, драм і прози, від спокійно-реалістичного опису, по через романтично-емоційні засоби, до іронії, чи піднесеного стилю — все це свідчить про велетенські здібності поета орудувати творчим словом і неперевершене вміння знаходити відповідність між змістом і формою. Шевченкова мова близька до народної так у своєму лексичному багатстві, як у структурально-граматичному й звуковому оформленні. Стоячи твердо на народній основі в мовному питанні, Шевченко не обмежувався виключно до використання фолкльорних її засобів. Навпаки, наполегливою працею він поширив і збагатив їх так, що його мова спроможна висказати найскладніші відтінки мислі й почуття. Він уживає теж старовинних слів, головню церковно-слов'янizmів, чи слів іншомовного походження там, де йому треба відтворити атмосферу ситуації, історичного чи місцевого колориту. Для цього останнього Шевченко використовує теж широко народне назовництво так у відношенні до персонажів, як і місцевостей в Україні й поза нею.

Шевченків мовостиль — значний вклад у розвиток української національної мови й стилю. Можна сміливо ствердити, що сучасна літера-

турна українська мова мало чим відрізняється в своїй структурі й розвоєвих тенденціях від мови Шевченкового „Кобзаря”. Осереднє місце поета в історії української духовости вповні покривається з його центральним місцем в історії української мови.

**
*

Боротьба за творчість Шевченка тривала за його життя, продовжувалася після його смерті й зокрема розгорнулася в наші дні. Підсоветська літературно-партійна критика, фальсифікуючи творчість його, перекручує ідейний зміст його творів. Большевицькі шевченкознавці намагаються всіляко применшити велетенське значення Шевченка в історії розвитку української національної думки. Вони приписують поетові різні впливи російської літератури й культури, заперечують його індивідуальність і національні прагнення. Вони розглядають його творчість виключно з становища впливів тодішньої російської літератури й його ідейну настанову звужують до соціально-бунтарської площини, заперечують державницько-національні ідеї Шевченка й роблять з нього поплентача російських соціал-революціонерів. Шевченко в їхній інтерпретації — подвижник і борець за „возз’єднання” двох „братніх” народів, українського й російського. Усі ці намагання зазнавали й зазнають повного краху. Шевченко з його геніальним поетичним словом належить передусім українському народові, а там і всьому волелюбному люду.

Для осягнення своїх цілей підсоветські шевченкознавці видають дуже часто Шевченкові

твори в найрізніших видах із найрізнішими інтерпретаціями. Досі одначе не видано ані рукописів Шевченка в академічній формі (фоторепродукцією), ані не перевидано Шевченкових першодруків. Від 1907-го року, зн. від першого критично-наукового видання Шевченкових творів В. Доманицького, в Україні не появилось нічого кращого й досі.

З цих причин обов'язок надолужувати недоліки в шевченкознавстві лежить вповні на плечах еміграції. Праця в цьому напрямі йде двома шляхами: перевидання Шевченкових першодруків і науковим (у міру еміграційних можливостей) опрацюванням його творів. Отак заходами української діаспори вийшли наукові фотостатичні передруки „Першого Кобзаря” (Оттава, 1961) й третього „Кобзаря” (Вінніпег-Нью-Йорк, 1960), в додатку до передруків „Чигиринського Кобзаря й Гайдамаків” (Грефенгайнхен 1944), ляйпцігської книжечки (Вінніпег 1959), чи врешті „Кобзаря з Основи” (Вінніпег 1961). З науково-критичних видань Шевченкових творів окремої уваги заслуговують „Кобзарі” в виданнях УВАН у Канаді (за редакцією Л. Білецького чи Сімовича-Рудницького), а зокрема повне видання Творів Тараса Шевченка Українського Наукового Інституту у Варшаві, що його з багатьма змінами й доповненнями видає в 14-ти томах оцим третім накладом М. Денисюк у Чікаго.

Як згадані передруки, так і це видання, залишаться на довгі роки останнім словом справжнього, наукового шевченкознавства. Їх може перевершити тільки фотостатичне видання Шевченкових рукописів, яке з об'єктивних причин,

немислиме на еміграції, а з режимно-політичних причин неможливе й в українській Батьківщині.

**
*

Віддаючи в руки широкої громади оце повне видання Шевченкових творів, ми супроводжаємо його побажанням, щоб слово українського національного Генія

... пламенем взялось,
щоб людям серце розтопило,

і щоб не тільки вільно гомоніло між українцями в діяспорі, але теж

І на Україні понеслось,
І на Україні святилось...

Яр. Рудницький

Вінніпег, травень 1962 р.

TARAS SHEVCHENKO

(1814—1861)

“The story of my life is a part of the history of my people” — this statement made by Taras Shevchenko in his autobiography submitted to the Editor of the St. Petersburg journal “Narodnoe Chtenie” in 1860 fully depicts the character and the importance of the greatest poet of Ukraine and his work.. As a national prophet and flaming patriot Shevchenko did more than any other figure in Ukrainian literature in rousing the national self-consciousness and pride of his people, and in stimulating their efforts to a revolutionary activity in achieving the status of a modern nation. Shevchenko used his poetical word to the service of his people and devoted all his life to this purpose. He eventually suffered the consequences of his ardent patriotism by being sent to prison-exile in Asia, where he spent ten years of his life, returning in 1858 to St. Petersburg in ill-health to constant police surveillance until his death on March 10th, 1861.

*
**

Shevchenko's first poems and verses appeared in the severely censored collection “Kobzar” in 1840¹). This was followed by “Chyhyrynskyj Kobzar i Haydamaky” in 1844²). During his exile he

¹ Cf. *Le premier “Kobzar” de Taras Shevtchenko 1840. Edite par C. Bida. Etudes Slaves -Universite d' Ottawa, 1961, 114 p.*

was forbidden not only to publish anything but even "to write and paint" (Shevchenko was also a distinguished painter at that time). He wrote and painted illegally.

In 1859 a little volume entitled „*Novye Stikhotvorenia Pushkina i Shavchenky*” made its appearance in Leipzig, Germany²), containing the revolutionary poetry of Shevchenko together with some verses of the Russian genius. The significance of this publication must not be underestimated. It revealed for the first time in printed form the revolutionary works of Shevchenko (thus far circulated in illegal manuscripts in Russia), and — on the other hand — for the first time both poets were placed on the same level, that of national bards of their respective peoples. The fourth collection of Shevchenko's poetry appeared in 1860 in a new edition of the censored “*Kobzar*”⁴), and finally in 1861, the year of his death, a new “*Kobzar*”⁵) was printed in serial form on pages of the journal “*Osnova*” in St. Petersburg. It took years of research to publish all the works of Shevchenko, firstly in 1907 (*Domanyckyj*),

² Cf. Taras Shevchenko. *Chyhyrnskyj Kobzar i Haydamaky* 1844-1944. Grafenhainichen 1945, 160 p.

³ Cf. “New Poems of Pushkin and Shevchenko.” A revised version of the Leipzig edition of 1859. *Readings in Slavic Literature* 1. The University of Manitoba Press, Winnipeg 1959, 39 p.

⁴ Cf. Taras Shevchenko. *Kobzar*. A jubilee edition 1860 - 1960. Ukrainian Free Academy of Sciences. Institute of Shevchenkology, № 3. Winnipeg—New York, 1960, 244 p.

⁵ Cf. Taras Shevchenko. *Kobzar*. A jubilee edition 1861 - 1961. Ukrainian Free Academy of Sciences. Institute of Shevchenkology, № 5, Winnipeg, 1961, 172 p.

and recently by the Ukrainian Free Academy of Sciences (Bileckyj) in Winnipeg and by M. Denysiuk in Chicago.

Like the Ukrainian "dumy" and other historical folksongs, Shevchenko's verses depict the past of the Kozak-Ukraine, and are laden with sorrow when he contemplates the tragic fate of his countrymen, but they are also enlivened by the firm hope of a bright future for their country. Such poems as "Zapovit" (Testament) "Poslanie" (Epistle), "Son" (Dream), and others, reveal Shevchenko's national ethos and pathos, and elevate him to the rank of leader and liberator of the spirit of his people:

Dig my grave and raise my barrow
By the Dnieper-side
In Ukraina, my own land,
A far land and wide.
I will lie and watch the cornfields,
Listen through the years
To the river voices roaring,
Roaring in my ears.
When I hear the call
Of the racing flood,
Loud with hated blood,
I will leave them all,
Fields and hills— and force my way
Right up to the Throne
Where God sits alone;
Clasp His feet and pray...
But till that day
What is God to me?
Bury me, be done with me,
Rise and break your chain,
Water your new liberty
With blood for rain.

*Then, in the mighty family
Of all men that are free,
Maybe sometimes, very softly,
You will speak of me?*

(Translated by E. L. Voynich⁶).

This "Marseillaise of Ukraine" with its key note that "freedom must be watered with the blood of the enemies" became the "credo" of the Ukrainian nation in the long struggle for independence. Shevchenko had no illusions as to the Russian oppression of Ukraine, and he believed that the problem of the national liberation could be solved only by revolution, a popular, all-embracing, national uprising against the Tsarist regime: "When will our Washington come at last?" — asked he of his countrymen and at the same time he answered: "He will come in due time."

Shevchenko was the teacher of the Ukrainian people. In several verses and poems he spoke of his great love for Ukraine.

*My poor Ukraine, I love her so,
That for her sake I would even curse God,
For her I would doom my soul!*

While awakening the patriotic sentiment among Ukrainians and calling for a national revolution, he was an evolutionist as far as the social order of Ukraine was concerned. The social problems of the Ukrainian people he solved on the basis of the Christian ethics. The gradual good-will evolution in leveling social differences in the vertical structure

⁶ Cf. *Shevchenko's Thoughts and Lyrics*. Commemorating the Centennial of His Death. Ukrainian National Ass'n — Shevchenko Scientific Society, Jersey City — New York, 1961, p. 107.

of the Ukrainian society, the equalization of rights, privileges, and vital goods on the basis of "brotherly love" — the fundamental principle of the Christian doctrine — are clearly expressed in his "friendly Epistle":

Embrace then

brothers mine —

The least of your brethren,
That your mother may smile again,
Smile through her tears.

Give blessings to your children

With hard toiler's hands:

With free lips kiss them

when they are washed and clad.

Forget the shameful past

And the true glory shall live again,

And clear light of day

not twilight gloom

Shall gently shine.

Love one another, my brothers,

I pray you — I plead.

(Translated by A. J. Hunter⁷)

National revolution and social evolution are the main principles of Shevchenko, by realization of which he hoped to achieve the full freedom of his people.

**
*

In romanticizing chapters from the history of the Zaporozhian Kozaks he started his literary

⁷ Cf. *The Kobzar of Ukraine*. Translated by A. J. Hunter. Second printing. Ukrainian Free Academy of Sciences, Institute of Shevchenkology, № 4. New York—Winnipeg, 1961, pp. 92-93.

career with such poems as "Perebendya", "Do Osnov-janenka", "Tarasova Nich", "Ivan Pidkova", etc., in addition to ballads based on folkloristic material: "Prychynna", "Topolya" and moralistic epics in the art of "Kateryna". In "Haydamaky" (1841) he depicted the bloody uprising of Ukrainian Kozaks and peasants against the Poles in 1768.

Being himself a pan-Slavist idealist Shevchenko deeply believed in a free union of "sons of glory" — the Slavs. In the epilogue to "Haydamaky" Shevchenko wrote:

"Yet, you will say: "Thanks be to God that it is past" — especially when you recall that we are the children of one mother, that all of us are Slavs. Although the heart is saddened, the story should be told: let the sons and grandsons know that their fathers were wrong, let them fraternize again with their enemies. May the Slavic land, covered with wheat and rye as with gold, forever be one, from sea to sea..." How far are those words and wishes from Pushkin's expansionistic dreams that "all Slavic rivers may flow into the Russian sea"!

Shevchenko's wish was the real Slavic brotherhood:

"That all the Slavs become brothers,
And sons of the truth and the sun!"

This idealistic approach to internal Slavic matters is the key to the understanding of Shevchenko's works, which are filled with an uncompromising hatred of oppression of the Ukrainian people and with struggle against the Russian Tsarist regime in Ukraine. In his "mystery" — "Velykyj L'okh" as well as in "The Dream" he reveals his attitude towards the Russian regime in Ukraine and chastizes severely

the Tsar and his family. "Himself born in slavery he secured his freedom at a great price but his brothers and sisters remained in serfdom. Throughout his poetry, he never ceased to plead for the liberation of the serfs throughout the tsarist domain. Other men, such as Turgenev, also played a part, but the gospel and crucifixion of Taras were a more potent influence, and when an imperial decree abolished serfdom on the day of the poet's funeral in 1861, his name became linked with that event forever." — W. Kirkconnell stated in his "Centenary of a Poet." (Winnipeg Free Press, No. 241, 1961).

There is no other Ukrainian poet who would surpass Shevchenko in the power of poetic expression, in the depth of thoughts and feelings, in patriotic self-sacrifice, and in the prophetic forecast of the future of his nation in which he was optimistic in every respect.

**
*

The extent of Shevchenko's genius, however, is not restricted to national themes alone. He is also a universal poet of liberty, truth, love and democratic ideas.

First of all the background of Shevchenko's profound knowledge of the masterpieces of the world literature must be emphasized. Contrary to the depreciative statement of Turgenev that "Shevchenko had read... very little... and he knew even less"⁸) the modern literary historians defined a wide

⁸ Cf. W. K. Matthews. *Taras Shevchenko. The Man and Symbol*. Second edition. Slavistica № 41, Ukrainian Free Academy of Sciences. Winnipeg, 1941, p. 15.

circle of authors with whose works he was acquainted. O. Bileckyj, e. g., gives the following literature compiled on the basis of Shevchenko's "Journal", correspondence and his library: "From amongst the antique authors it perhaps included Homer, whose songs Shevchenko compared with the epos of the "dumy", giving preference to the latter, Herodotus, Plutarch, Vergil (Georgics), Horace, Ovid... Livy, and also various Latin and Greek authors of the Christian epoch. From amongst the authors of modern Europe it perhaps included the Italians — Dante, Petrarca, Boccacio, Ariosto, Tasso; the English — Shakespeare, Dafoe, Richardson, Goldsmith, "Ossian", Gibbon, Burns, Byron, Walter Scott, Dickens; the Germans — Goethe, Schiller, not to mention Koerner, casually referred to, and Kotzebue, who was a "must" to the great lover of the theatre. The list of the French, if compiled on the basis of existing data only, would obviously be incomplete. We note in it Voltaire, Chateaubriand, Beranger, Barbier, Dumas (pere), Eugene Sue (criticized by him), Balzac; and hypothetically let us place in it at least some Encyclopedists of the 18th century as well as Utopian socialists of the 19th"⁹).

J. J. Pelenskyj in his study "Shevchenko — a classicist"¹⁰) extends the list of Bileckyj as far as Shevchenko's classical erudition is concerned and adds data regarding the acquaintance of Shevchenko with masterpieces of the classical sculpture and painting. He also draws attention to the fact that

⁹ Cf. J. Bojko. *Taras Shevchenko and West European Literature*. The Association of Ukrainians in Great Britain, London 1956, p. 14.

¹⁰ Cf. J. J. Pelenskyj. *Shevchenko — klyasyk. Ukrain-ska Knyha IV*, L'viv—Krakiv, 1942, pp. 7-134.

Shevchenko all his life read the Bible, and that this was one of his most beloved books, particularly in exile, where he was forbidden to read other works. Maria Markovych, after Shevchenko's death, was anxious to acquire the Bible which Shevchenko owned and read during his exile, and which he promised to her before his death.

The classical Greek and Latin world stimulated Shevchenko both in his poetry as well as in painting. Like Dante, Schiller, Goethe, Shakespeare, Milton and other great writers of the West, he turned to the cradle of European culture and gave his own interpretation of ancient themes.

In "Caucasus" Shevchenko, following Aeschylus' "Prometheus Bound" and Shelley's "Prometheus Unbound", presents a new creative version of the ancient legend of the Titan who gave fire and arts to mankind. In Shevchenko's poem we see a highly poetical description of the place missing in both, Aeschylus and Shelley:

High mountains on mountains with clouds
e'er surrounded,
Illumined by sorrow, with blood ever watered.

On Prometheus an eagle
Feasts throughout the ages.
Every day it's tearing, rending
Both his heart and body,
Rending but it ne'er drains fully
All his living blood,
For again he is revived
And again he's smiling.
And our human spirit dies not,
And our freedom dies not;
And the greedy man ploughs never

*Field beneath the ocean,
Does not bind the human spirit
And the living word,
Does not carry off the glory
Of Almighty God.*

(Translated by C. A. Manning).

The spirit which "dies not" is the spirit of the mountaineers of the Caucasus who defend themselves long and heroically against the Russian invaders.

In his poem Shevchenko shows that they struggle for their basic rights of life, for their freedom. Like Prometheus their high aspirations and bold spirit will not die entirely; they will be again revived, and again will "smile". Shevchenko ironically characterizes the blessings of civilization which the conquered people of the Caucasus could receive from Russia:

*... We are trained to write
And we can read the word of God,
But from the prison's lowest cell
Unto the highest throne above
We are all in gold — but naked too.
And knowledge! We all learn too well
The cost of bread, the price of salt.
And we are Christians, — churches, schools,
All good there is and God are ours!
But yet your hut allures our eyes!
Why does it stand in your domain
Without our sanction? Why do we*

¹¹ Cf. Taras Shevchenko, the Poet of Ukraine. *Selected Poems*. Translated with an introduction by C. A. Manning. Ukrainian National Association, Jersey City, 1945, p. 146.

*Not throw to you, if we so please,
Your bread as to a dog? You owe
To us the price for your clear sun!
And only that! We are not pagans,
But we are really Christians true —
We are satisfied with little...*

(C. A. Manning¹²)

The poem is dedicated to Count Yakov de Balmen, a friend of Shevchenko, who had been killed as a Russian officer in the fighting in the Caucasus:

*They banished you cruelly, friend so beloved,
My Yakov so dear! But not for Ukraine
For its harsh hangmen you had to pour out
Good blood, not the bad, and they forced you
to drink*

The poison of Moscow from Muscovite cup.

(C. A. Manning¹³)

Shevchenko actualizes the Promethean theme, uses the ancient legend as a basis for events of the beginning of the 19th century, and presents an entirely new interpretation in the field of literary Prometheism. Like the ancient hero who was revived every time the vulture devoured his liver and heart, thus the spirit of freedom will always be revived by the freedom loving peoples and will oppose every kind of oppression and imperialism. The idea of a physical re-iterated death and revival is transferred by Shevchenko into a different, spiritual sphere: not the body but the human soul will always rebel against oppression, chains, and death. The Prometheian tradition of the Caucasus will

¹² Ibidem, p. 168.

¹³ Ibidem, p. 170.

never allow the Russian imperialists to be secure in their conquest; it will always remind everybody of the spiritual revival of the subjugated sons of Prometheus.

The early Christian times under the persecution of the Roman Emperor Nero are the topic of another of Shevchenko's poems — "Neofity" ("Neophytes"). Alcides, a young patrician, is converted to Christianity and pays for the new faith with his death in the Roman arena. The courageous end of the son changes his mother; she becomes a Christian and continues the work of her son.

He saved
You, Mary's Son, the Crucified.
And you received the living word
That in your living soul He poured.
And to market-place and palace
The word of right, the word of God,
The living Lord and true you bore.

(Translated by V. Rich¹⁴).

Shevchenko believes that truth must conquer, he is convinced that self-sacrifice for a high idea must bring results, and he shows in the poem that truth will always have the final victory. All this is revealed by the poet in emotionally laden conflicts and compositional contrasts. Professor C. A. Manning in his comments on "Neophytes" expresses the opinion that "we can read the story as it stands or we can take the very obvious comparison of the mother Ukraine, and read the moral that Ukraine can only arise when truth is restored to its supreme position on earth, and men live again as brothers". We do not deny this far reaching con-

¹⁴ Quoted from the manuscript of Vera Rich of London.

clusion. However, the poem represents doubtlessly a universal theme of converting Roman pagans to Christianity. It is an harmonious and organic compromise between two worlds, the old classical one with its decadent, sinful, luxurious life, and the new one with its idealism. Shevchenko's sympathies are on the side of the "Neophytes", and his antipathies on the side of the despotic Emperor of Rome and the whole company of his followers. "Neophytes" is and will remain a masterpiece of Shevchenko's poetical creativity and a permanent contribution of the Ukrainian genius to the literary treasures of the world. The brief form of the poem, the language of the original, and perhaps the critical attitude of the contemporaries (Kulish), prevented it from being as internationally known and popular as Sienkiewicz's "Quo vadis?" or Wallace's "Ben-Hur". Regrettably enough, the first English translation of the poem was rendered a hundred years after the death of Shevchenko, i. e. in 1961 (Vera Rich of London).

J. J. Pelenskyj in his above mentioned study "Shevchenko — a classicist"¹⁵) found several traces of classical themes in the poetry of Shevchenko, as e. g. those of King Oedipus, Philemon and Baucis, Charon and Leta, and others. Those themes have become a universal good in the Western sphere of civilization, and there is no doubt that Shevchenko, while using the old topics from the classical treasury gave an individual poetical interpretation of them. Some themes, as e. g. Antaeus, can be added to Pelenskyj's list.

In all his universal poems Shevchenko reveals his broadmindedness, his humanistic attitude towards

¹⁵ Opus cit., passim.

all peoples on earth, and a deep understanding of the spiritual values of mankind.

**
*

In conclusion, it must be stated that although Shevchenko is a universal genius, the supremacy of the national themes in his poetry characterizes him as a Ukrainian national bard and spiritual leader. In this respect we fully agree with the statement of professor C. A. Manning who said:

“(Shevchenko) ...is first and foremost the poet of Ukraine, and his poems breathe the secret longings of every Ukrainian heart. He is the spokesman of his people and from his lips we hear in all their clarity and intensity of prayers, the hopes, the disappointments of the Ukrainians... At the same time, his sympathy and compassion range far beyond the boundaries of his own people and here he becomes a world poet, able to stand comparison with such writers as Pushkin and Mickiewicz, the great masters of Russian and Polish verse at their periods of greatest excellence. Far more even than they he expressed the suffering of humanity, the evil of injustice and of wrong, the need and inevitability of the triumph of right, of kindness, and of brotherly love. His poems in this sphere have a message for all humanity and are an appeal for a better, a truer, a more decent life for all men and women everywhere.”¹⁶)

May, 1962.

J. B. Rudnyckyj,
University of Manitoba,
Winnipeg.

¹⁶ Opus cit., p. 36.

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Ювілейні роки українського національного пророка Тараса Шевченка (1961-1964) відзначає наше видавництво повним виданням його творів у 14-ти томах.

За основу 14-томового повного видання творів Тараса Шевченка ми взяли видання Українського Наукового Інституту (Варшава — Львів 1930-1939 рр.).

Реалізоване нами повне видання творів Тараса Шевченка друкується без скорочень. Усі матеріали, друковані в першому виданні цих творів у видавництві Українського Наукового Інституту в Варшаві, зокрема в частинах, що охоплюють оригінальну творчість Поета, використані без змін. Крім того, деякі томи мають доповнення (Листування, Шевченко, як маляр, Шевченко в чужих мовах і Показчик творів), а також видаємо нові, ще ніде не друковані, томи (Поезії 1857—1861 рр. і Збірник статей про Шевченка та його творчість).

Наше повне ювілейне видання творів Тараса Шевченка має 14 томів: 4 томи — поезії, 1 том — драматичні та ін. твори, 3 томи — повісті, 1 том — щоденник, 1 том — листи, 1 том — Шевченко, як маляр (з репродукціями одно- й багатокольорових малярських творів), 1 том — Шевченко в чужих мовах, 1 том — збірник стат-

тей про Шевченка і 1 том — покажчик видань Шевченкових творів та список літератури про них.

Повне видання творів Тараса Шевченка по-являється в репрезентаційному вигляді й зали-шиться тривким пам'ятником в українській ро-дині на чужині. Воно втішається таким вели-ким успіхом, що наше видавництво друкує його вже третім накладом, осягнувши 4,000 друко-ваних комплектів усіх 14-ти томів.

Повне видання творів Тараса Шевченка, як теж інші наші монументальні видання, появля-ється у важких умовах чужини власними засо-бами української еміграційної спільноти.

Можемо реалізувати його при допомі організованого фінансового сектора української емі-грації, себто при допомі кредитування україн-ськими кредитовими кооперативами. Третій з черги його наклад друкуємо завдяки виробленому покупцеві української книги на чужині.

Це найбільш монументальне, 14-томове пов-не видання творів Тараса Шевченка, вважаємо найбільшим досягненням нашого видавництва, й воно чи не залишиться кульмінаційною точкою нашої видавничої діяльності в царині україн-ського друкованого слова на чужині.

Микола Денисюк

Чікаго, травень 1962 р.

ТВОРИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ЮБІЛЕЙНЕ ВИДАННЯ В 14 ТОМАХ

Повне видання творів ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

- Т. I. Поезії до року 1843.
- Т. II. Поезії 1843 - 1847 рр.
- Т. III. Поезії 1847 - 1857 рр.
- Т. IV. Поезії 1857 - 1861 рр.
- Т. V. Назар Стодоля. — Різні твори.
- Т. VI. Повісті: Художник. — Наймичка. — Варнак.
- Т. VII. Повісті: Княгиня. — Музика. — Нещасний.
Капітанша.
- Т. VIII. Повісті: Близнята. — Мандрівка.
- Т. IX. Журнал.
- Т. X. Листи.
- Т. XI. Т. Шевченко, як маляр (160 репродукцій
малюнків).
- Т. XII. Т. Шевченко в чужих мовах. Переклади
Шевченка на інші мови.
- Т. XIII. Збірник статей про Т. Шевченка та його
творчість.
- Т. XIV. Показчик видань Шевченкових творів,
першодруки й окремі видання та список
літератури про них.

ВИДАВНИЦТВО МИКОЛИ ДЕНИСЮКА

MYKOLA DENYSIUK PUBLISHING CO.
2226 W. Chicago Ave. Chicago 22, Ill. USA

Перший том повного видання творів Т. Шевченка містить у собі його поезії, написані до 1843 року. Ці ранні поезії становлять цілість своєю літературною формою і своїм ідейним змістом. У цій добі поет, так би мовити, розправляє свої крила перед тим, як знятися на висоти творчості, що їх досягнув пізніше, — серед поезій цієї доби маємо твори, які з погляду мистецького дорівнюють перлинам його поезії, що здобули йому славу генія українського слова. Написані в добі панування романтизму, визначаються вони прикметами, що виводять їх за межі цього всевладного тоді напрямку. Пересякнуті болем чутливої душі поета, що була правдивим мікркосмосом душі національної, не були вони поезією для поезії, а втіленими в найкращу поетичну форму програмовими образами. Не якусь містично-романтичну, а живу, реальну Україну показує нам поет та проказує шляхи до її визволення.

Творчість національного генія, виразника найістотніших змагань свого народу, від перших кроків стягла на себе дуже неприхильну увагу того режиму, що тяжив над українською нацією, силкуючись довести її до повного винародовлення. Це змушувало поета промовляти до свідомості своїх

земляків образами та алегоріями, що вимагали — та й тепер йще вимагають — пояснення й розкриття. Тому появились численні досліди, що, поруч із завданнями формально-літературного характеру, мали з'ясувати також і ідейний зміст Шевченкових творів. Коли за царизму розвиток цієї ділянки шевченкознавства загальмований був переслідуванням Шевченкових творів, яко джерела української національно-визвольної ідеї, так опісля на совітській Україні твори Шевченка стали предметом старанної опіки тої інтернаціональної влади, що хоче з поета зробити ватажка якогось „передпролетаріату“. Всі ці обставини ставлять перед нами завдання висвітлити нарівні з літературною також ідейну сторону Шевченкової творчости.

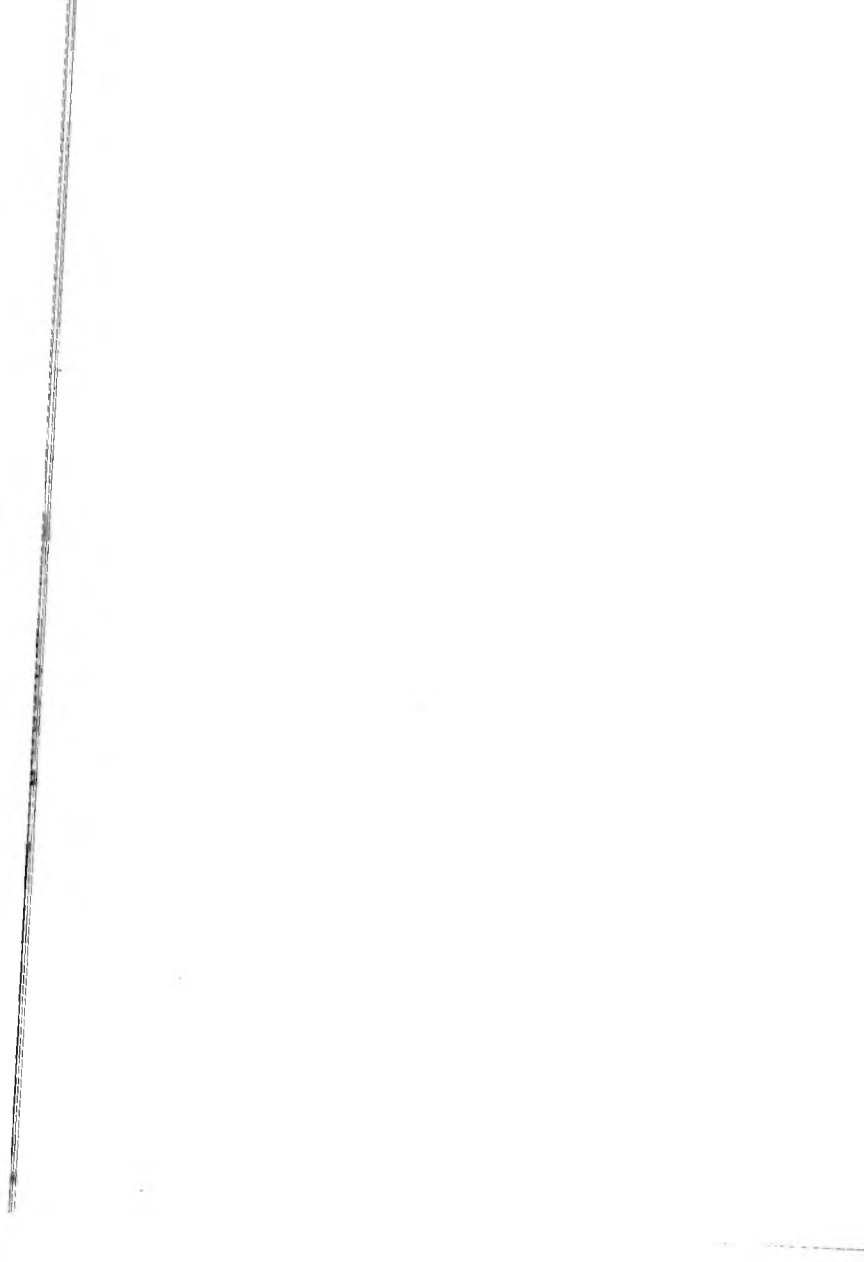
В другій половині тому подаємо низку статей, що використовують нагромаджений досі матеріял для дослідження надрукованих у цьому томі творів Шевченка, — так само подаватимемо аналогічні статті і в дальших томах для відповідних періодів творчости поета. Складній справі тексту, яку не легко розв'язати за межами України, присвячені вступні статті редактора тексту поезій у нашому виданні П. Зайцева. Інші статті або коментують окремі твори поета, або освітлюють взагалі його творчість даної доби. — Примітки з докладними поясненнями подаємо в кінці IV-го тому.

I.

ЧИГИРИНСЬКИЙ КОБЗАР

i

Г А Й Д А М А К И

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!
Нащо стали на папері
Сумними рядами?..
5 Чом вас вітер не розвіяв
В степу, як пилину?
Чом вас лихо не приспало,
Як свою дитину?..

10 Бо вас лихо на світ на сміх породило,
Поливали сльози... Чом не затопили,
Не винесли в море, не розмили в полі?..
Не питали б люди, що в мене болить,
Не питали б, защо проклинаю долю,
15 Чого нуду світом? »Нічого робить!« —
Не сказали б на сміх...

Квіти мої, діти!
Нащо ж вас кохав я, нащо доглядав?
Чи заплаче серце одно на всім світі,
20 Як я з вами плакав?.. Може, і вгадав...

Може, знайдеться дівоче
Серце, карі очі,
Що заплачуть на сі думи —
Я більше не хочу...
25 Одну сльозу з очей карих —
І... пан над панамі!
Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!

* * *

За карії оченята,
За чорнії брови

30 Серце рвалося, сміялось,
Виливало мову;
Виливало, як уміло,
За темнії ночі,
35 За вишневий сад зелений,
За ласки дівочі...
За степи та за могили,
Що на Україні,
Серце мліло, не хотіло
40 Співать на чужині...
Не хотілось в снігу, в лісі
Козацьку громаду
З булавами, з бунчуками
Збирать на пораду...
Нехай душі козацькії
45 В Україні витають:
Там широко, там весело
Од краю до краю...
Як та воля, що минулась,
Дніпр широкий — море,
50 Степ і степ, ревуть пороги,
І могили — гори;
Там родилась, гарцювала
Козацькая воля,
Там шляхтою, татарами
55 Засівала поле,
Засівала трупом поле,
Поки не остило...
Лягла спочить... А тим часом
Виросла могила,
60 А над нею Орел чорний
Сторожем літає,
І про неї добрим людям
Кобзарі співають.
Все співають, як діялось,
65 Сліпі небораки —
Бо дотепні... А я... А я
Тільки вмію плакати,

Тільки сльози за Україну...
А слова — немає...
70 А за лихо... Та цур йому!
Хто його не знає!..
А надто той, що дивиться
На людей душою —
75 Пекло йому на сім світі,
А на тім...

Журбою

Не накличу собі долі,
Коли так не маю...
Нехай злидні живуть три дні —
80 Я їх заховаю,
Заховаю змію люту
Коло свого серця,
Щоб вороги не бачили,
Як лихо сміється.
85 Нехай думка, як той ворон,
Літає та криче,
А серденько соловейком
Щебече та плаче
Нишком: люди не побачать,
90 То й не засміються...
Не втирайте ж мої сльози —
Нехай собі ллються,
Чуже поле поливають
95 Щодня і щоночі,
Поки... поки не засиплють
Чужим піском очі...
Отаке-то!.. А що робить?
Журба не допоможе.
100 Хто ж сироті завидує,
Карай того, Боже!

*

* * *

Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!
Виростав вас, доглядав вас,
Де ж мені вас діти?..
105 В Україну ідіть, діти!
В нашу Україну,
Попідтинню, сиротами,
А я — тут загину.
Там знайдете щире серце
110 І слово ласкаве,
Там знайдете щирю правду,
А ще, може, й славу...

Привітай же, моя ненько,
Моя Україно,
115 Моїх діток нерозумних,
Як свою дитину!

ПЕРЕБЕНДЯ.

Перебендя старий, сліпий —
Хто його не знає?
Він усюди вештається
Та на кобзі грає.
А хто грає, того знають
І дякують люди:
Він їм тугу розганяє,
Хоть сам світом нудить.
Попідтинню сіромаха
І днює й ночує, —
Нема йому в світі хати;
Недоля жартує
Над старою головою,
А йому байдуже —
Сяде собі, заспіває:
»Ой, не шуми, луже!«
Заспіває, та й згадає,
Що він сиротина,
Пожуриться, посумує,
Сидячи під тином.
Отакий то Перебендя,
Старий та химерний:
Заспіває про Ч а л о г о —
На Г о р л и ц ю зверне;
З дівчатами на вигоні —
Г р и ц я та в е с н я н к у,
А у шинку з парубками —
С е р б и н а, Ш и н к а р к у;
З жонатими на бенкеті

30 (Де свекруха злая) —
Про тополю — лиху долю,
А потім— У гаю;
На базарі — про Л а з а р я,
Або, щоб те знали,
35 Тяжко-важко заспіває,
Як Січ руйнували.
Отакий то Перебендя,
Старий та химерний:
Заспіває, засміється,
40 А на сльози зверне.

Вітер віє — повіває,
По полю гуляє —
На могилі кобзар сидить
Та на кобзі грає.
45 Кругом його степ, як море
Широке, синіє;
За могилою — могила,
А там — тільки мріє.
Сивий ус, стару чуприну
50 Вітер розвиває,
То приляже та послуха,
Як кобзар співає,
Як серце сміється, сліпі очі плачуть...
Послуха... повіє...

55 Старий заховавсь
В степу на могилі, щоб ніхто не бачив,
Щоб вітер по полк слова розмахав,
Щоб люди не чули — бо то Боже слово,
То серце поволі з Богом розмовля,
60 То серце щебече Господнюю славу...
А думка край світа на хмарі гуля,
Орлом сизокрилим літає, ширяє,
Аж небо блакитне широкими бє;
Спочине на сонці, його запитає,

5 Да воно ночує? Як воно встає?
Послухає моря, що воно говорить?
Спита чорну гору: »Чого ти німа?«
1 І знову на небо, бо на землі горе,
Бо на їй, широкій, куточка нема
70 Тому, хто все знає, тому, хто все чує:
Що море говорить, де сонце ночує —
Його на сім світі ніхто не прийма.
Один він між нами, як сонце високе:
Його знають люди, бо носить земля,
75 А якби почули, що він, одинокий,
Співа на могилі, з морем розмовля, —
На Божее слово вони б насміялись,
Дурним би назвали, од себе б прогнали:
»Нехай понад морем«, сказали б, »гуля!«

80 Добре єси, мій кобзарю!
Добре, батьку, робиш,
Що співати, розмовляти
На могилу ходиш!
85 Ходи собі, мій голубе,
Поки не заснуло
Твоє серце, та виспівуй,
Щоб люди не чули!
А щоб тебе не цурались,
90 Потурай їм, брате!..
Скачи, враже, як пан каже:
На те він багатий.

95 Отакий то Перебендя,
Старий та химерний:
Заспіває весільної,
А на журбу зверне.

ТОПОЛЯ.

По діброві вітер виє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До са́мого долу.
5 Стан високий, лист широкий —
 Нащо зеленіє?
 Кругом поле, як те море
 Широке, синіє.
 Чумак іде, подивиться
10 Та й голову схилить;
 Чабан вранці з сопілкою
 Сяде на могилі,
 Подивиться — серце ниє:
 Кругом ні биліни!
15 Одна-одна, як сирота
 На чужині, гине!

Хто ж викохав тонку, гнучку
В степу погибати?
Постривайте, все розкажу.
20 Слухайте ж, дівчата!
 Полюбила чорнобрива
 Козака дівчина,
 Полюбила — не спинила:
 Пішов, та й загинув...
25 Якби знала, що покине,
 Була б не любила;
 Якби знала, що загине,
 Була б не пустила;
 Якби знала, не ходила б

Пізно за водою,
Не стояла б до півночі
З милим під вербою;
Якби знала!..

І то лихо —
Попереду знати,
Що нам в світі зустрінеться...
Не знайте, дівчата!
Не питайте свою долю!
Само серце знає,
Кого любить. Нехай вяне,
Поки закопають!
Бо недовго, чорнобриві,
Карі оченята,
Біле личко червоніє —
Недовго, дівчата!
До полудня, та й завяне,
Брови полиняють...
Кохайтеся ж, любітеся,
Як серденько знає.

Защебече соловейко
В лузі на калині,
Заспіває козаченько,
Ходя по долині.
Виспіває, поки вийде
Чорнобрива з хати,
А він її запитає:
»Чи не бида мати?«
Стануть собі, обіймуться, —
Співа соловейко;
Послухають, розійдуться —
Обоє раденькі...
Ніхто того не побачить,
Ніхто не питає:
»Де ти була, що робила?«
Сама собі знає...

Любилася, кохалася,
А серденько мліло:
Воно чуло недоленьку,
А сказати не вміло.
70 Не сказало — осталася,
День і ніч воркує,
Як голубка без голуба,
А ніхто не чує...

Не щибече соловейко
75 В лузі над водою,
Не співає чорнобрива,
Стоя під вербою;
Не співає — як сирота,
Білим світом нудить:
80 Без милого батько, мати,
Як чужії люди;
Без милого сонце світить,
Як ворог сміється;
Без милого скрізь могила...
85 А серденько бється!

Минув і рік, минув другий —
Козака немає;
Сохне вона, як квіточка —
Ніхто не питає.
90 »Чого вянеш, моя доню?« —
Мати не спитала,
За старого, багатого
Нищечком єднала.
»Іди, доню!« каже мати:
95 »Не вік діувати.
Він багатий, садинокий —
Будеш панувати!«
— »Не хочу я панувати,
Не піду я, мамо!
100 Рушниками, що придбала,
Спусти мене в яму!

Нехай попи заспівають,
А дружки заплачуть:
Легше мені в труні лежать,
105 Аніж його бачить».

Не слухала стара мати,
Робила, що знала, —
Все бачила чорнобрива,
Сохла і мовчала.

110 Пішла вночі до ворожки,
Щоб поворожити,
Чи довго їй на сім світі
Без милого жити?
115 »Бабусенько, голубонько,
Серце моє, ненько!
Скажи мені щиру правду:
Де милий-серденько?
Чи жив-здоров? Чи він любить?
Чи забув — покинув?

120 Скажи ж мені, де мій милий?
Край світа полину!
Бабусенько, голубонько!
Скажи, коли знаєш!

125 Бо видає мене мати
За старого заміж.
Любїть його, моя сиза,
Серце не навчити.

Пішла б же я утопилась —
Жаль душу згубити...

130 Коли не жив чорнобривий, —
Зроби, моя пташко,
Щоб додому не вернулась...
Тяжко мені, тяжко!

Там старий жде з старостами...

135 Скажи ж мою долю!«
— »Добре, доню! Спочинь трошки...
Чини ж мою волю.
Сама колись діувала,

140 Теє лихо знаю;
Минулося — навчилася:
Людам помагаю.
Твою долю, моя доню,
Позаторік знала,
145 Позаторік і зіллячка
Для того придбала».
Пішла стара, мов каламар
Достала з полиці.
»Ось на тобі сього дива!
150 Піди до криниці;
Поки півні не співали,
Умийся водою,
Вилий трошки сього зілля —
Все лихо загоїть.
Випеш — біжи, якомога;
155 Що б там не кричало,
Не оглянься, поки станеш
Аж там, де прощалась.
Одпочинеш. А як стане
Місяць серед неба,
160 Випий ще раз; не приїде —
Втретє випить треба.
За перший раз, як за той рік,
Будеш ти такою;
А за другий — серед степу
165 Тупне кінь ногою.
Коли живий козаченько,
То зараз прибуде...
А за третій... Моя доню,
Не питай, що́ буде!..
170 Та ще, чуєш, не христися,
Бо все піде в воду...
Тепер же йди, подивися
На торішню вроду».

Взяла зілля, поклонилась:
175 »Спасибі, бабусю!«

Вийшла з хати: »Чи йти, чи ні?
Ні, вже не вернуся!«

180 Пішла, вмилаь, напилася,
Мов не своя стала,
Вдруге, втретє, та, мов сонна,
В степу заспівала:

»Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю!
Рости, рости, тополенько,
185 Все вгору та вгору!
Рости тонка та висока
До самої хмари,
Спитай Бога, чи діжду я,
Чи не діжду пари?
190 Рости, рости, подивися
За синєє море:
По тім боці — моя доля,
По сім боці — горе.
Там десь милий-чорнобривий
195 По полю гуляє,
А я плачу, літа трачу,
Його виглядаю.
Скажи йому, моє серце,
Що сміються люди;
200 Скажи йому, що загину,
Коли не прибуде!
Сама хоче мене мати
В землю заховати...
А хто ж її головоньку
205 Буде доглядати?
Хто догляне, розпитає,
На старість pomoже?
Мамо моя!.. Доле моя!
Боже милий, Боже!
210 Подивися, тополенько!
Як нема — заплачеш
До схід сонця, ранісінько,

Щоб ніхто не бачив...
Рости ж, серце-тополенько,
215 Все вгору та вгору!
Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю!»

Таку пісню чорнобрива
В степу заспівала,
220 Зілля дива наробило —
Тополею стала.
Не вернулася додому,
Не діждала пари...
225 Тонка-тонка та висока —
До самої хмари.

По діброві вітер виє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.

ДУМКА.

Нащо мені чорні брови,
Нащо карі очі,
Нащо літа молодії,
Веселі, дівочі?
5 Літа мої молодії
Марно пропадають,
Очі плачуть, чорні брови
Од вітру линяють;
Серце вяне, нудить світом,
10 Як пташка без волі —
Нащо ж мені краса моя,
Коли нема долі?
Тяжко мені сиротою
На сім світі жити:
15 Свої люди, як чужії —
Ні з ким говорити;
Нема кому розпитати,
Чого плачуть очі?
Нема кому розказати,
20 Чого серце хоче —
Чого серце, як голубка,
День і ніч воркує?
Ніхто його не питає,
Не знає, не чує;
25 Чужі люди не питають,
Та й нащо питати?
Нехай плаче сиротина,
Нехай літа тратить!
Плач же, серце! Плачте, очі,
30 Поки не заснули,
Голосніше, жалібніше,
Щоб вітри почули,
Щоб понесли буйнесенькі
За синєє море —
35 Чорнявому, зрадливому
На лютеє горе!

ДО ОСНОВЯНЕНКА.

Бють пороги. Місяць сходить,
Як і перше сходив...
Нема Січі, пропав і той,
Хто всім верховодив.
5 Нема Січі. Очерети
У Дніпра питають:
»Де то наші діти ділись?
Де вони гуляють?«
Чайка скиглить літаючи,
10 Мов за дітьми плаче;
Сонце гріє, вітер віє
На степу козачім.
На тім степу скрізь могили
Стоять та сумують —
15 Питаються у буйного:
»Де наші панують?
Де панують, бенкетують?
Де ви забарились?
Вернітеся! Дивітеся:
20 Жита похилились,
Де паслися ваші коні,
Де тирса шуміла,
Де кров ляха, татарина
Морем червоніла.
25 Вернітеся!..«
 — »Не вернуться!« —
Заграло, сказало
Синє море: »не вернуться,
Навіки пропали!«
30 Правда, море, правда, синє:
Такая їх доля!
Не вернуться сподівані,

35

Не вернеться воля,
Не вернуться запорожці,
Не встануть гетьмани,
Не покриють Україну
Червоні жупани, —

40

Обідрана сиротою
Понад Дніпром плаче;
Тяжко-важко сиротині,
А ніхто не бачить,
Тільки ворог, що сміється..

45

Смійся, лютий враже,
Та не дуже, бо все гине —
Слава не поляже;
Не поляже, а розкаже,
Що діялось в світі,
Чия правда, чия кривда,
І чиї ми діти.

50

Наш завзятий Головатий
Не вмере, не загине:
От де, люди, наша слава,
Слава України!

55

Без золота, без каменю,
Без хитрої мови,
А голосна та правдива,
Як Господа слово.

60

Чи так, батьку-отамане?
Чи правду співаю?
Ех, якби то!.. Та що й казать! —
Кебети не маю.

65

А до того — Московщина,
Кругом чужі люди.
»Не потурай!« — може, скажеш;
Та що з того буде?

70

Насміються на псалом той,
Що виллю сльозами;
Насміються!.. Тяжко, батьку,
Жити з ворогами!
Поборовся б і я, може,

Якби малось сили,
Заспівав би, — був голосок,
Та позички зїли.
75 Отаке то лихо тяжке,
Батьку ти мій, друже!
Блужу в снігах та сам собі:
»Ой, не шуми, луже!«
Не втну більше. А ти, батьку,
Як сам здоров знаєш,
80 Тебе люди поважають, —
Добрий голос маєш.
Співай же їм, мій голубе,
Про Січ, про могили,
Коли яку насипали,
85 Кого положили;
Про старину, про те диво,
Що було, минуло...
Утни батьку! Щоб нехотя
На ввесь світ почули,
90 Що діялось в Україні,
За що погібала,
За що слава козацькая
На всім світі стала!

Утни, батьку, орле сизий!
95 Нехай я заплачу,
Нехай свою Україну
Я ще раз побачу;
Нехай ще раз послухаю,
Як те море грає,
100 Як дівчина під вербою
Гриця заспіває;
Нехай ще раз усміхнеться
Серце на чужині,
Поки ляже в чужу землю,
105 В чужій домовині.

ІВАН ПІДКОВА.

В. І. Штернбергу.

I.

Було колись — в Україні
Ревіли гармати;
Було колись — запорожці
Вміли панувати.
5 Панували, добували
І славу, і волю;
Минулося — осталися
Могили на полі.
Високії ті могили,
10 Де лягло спочити
Козацькеє біле тіло,
В китайку повите.
Високії ті могили
Чорніють, як гори,
15 Та про волю нишком в полі
З вітрами говорять.
Свідок слави, дідівщини
З вітром розмовляє,
А внук косу несе в росу,
20 За ними співає.
Було колись — в Україні
Лихо танцювало,
Журба в шинку мед-горілку
Поставцем кружала.
25 Було колись добре жити
На тій Україні...
А згадаймо! Може, серце
Хоч трохи спочине.

II.

30 Чорна хмара з-за Лиману
Небо, сонце криє;
Синє море звірюкою
То стогне, то виє,

Дніпра гирло затопило.
35 »А нуте, хлопята,
На байдаки! Море грає —
Ходім погуляти!«

Висипали запорожці —
Лиман човни вкрили.
40 »Грай-же, море!« — заспівали,
Запінились хвилі.
Кругом хвилі, як ті гори:
Ні землі, ні неба.
Серце мліє, а козакам
Того тільки й треба —
45 Пливуть собі та співають;
Рибалка літає...
А попереду отаман
Веде, куди знає.
Похожає вздовж байдака,
50 Гасне люлька в роті;
Поглядає сюди-туди,
Де то будь роботі?
Закрутивши чорні уси,
За ухо чуприну,
55 Підняв шапку — човни стали.
»Нехай ворог гине!
Не в Синопу, отамани,
Панове-молодці,
А у Царград до султана
60 Поїдемо в гості!«
»Добре, батьку-отамане!« —
Кругом заревіло.
»Спасибі вам!«
Надів шапку.
65 Знову закипіло
Синє море. Вздовж байдака
Знову похожає
Пан отаман та на хвилю
Мовчки поглядає.

ТАРАСОВА НІЧ.

На розпутті кобзар сидить
Та на кобзі грає;
Кругом хлопці та дівчата, —
Як мак процвітає.
5 Грає кобзар, виспіває,
Вимовля словами,
Як москалі, орда, ляхи
Бились з козаками;
Як збиралась громадонька
10 В неділеньку вранці;
Як ховали козаченька
В зеленім байраці.
Грає кобзар, виспіває,
Аж лихо сміється:

15 »Була колись Гетьманщина,
Та вже не вернеться;
Було колись — панували,
Та більше не будем...
Тії слави козацької
20 Повік не забудем!
Україно, Україно!
Серце моє, ненько!
Як згадаю твою долю,
Заплаче серденько!
25 Де поділось козачество;
Червоні жупани?
Де поділась доля-воля,
Бунчуки, гетьмани?
Де поділось? Ізгоріло?
30 А чи затопило

Синє море твої гори,
Високі могили?
Мовчать гори, грає море,
Могили сумують,
35 А над дітьми козацькими
Поганці панують!
Грай же, море! Мовчїть, гори!
Гуляй, буйний, полем!
40 Плачте, діти козацькії, —
Така ваша доля!

»Встає хмара з-за Лиману,
А другая з поля;
Зажурилась Україна, —
Така її доля!
45 Зажурилась, заплакала,
Як мала дитина.
Нїхто її не рятує...
Козачество гине;
Гине слава, батьківщина;
50 Немає де дітись...
Виростають нехрищені
Козацькії діти,
Кохаяться невінчані;
Без попа ховають;
55 Запродана жидам віра,
В церкву не пускають!..
Як та галич поле криє,
Ляхи, уніяти
Налїтають, — нема кому
60 Порадоньки дати.

Обїззався Наливайко, —
Не стало кравчини!..
Обїззавсь козак Павлюга, —
За нею полинув.
65 Обїззавсь Тарас Трясило
Гїркими сльозами:

»Бідна моя Україно,
Стоптана ляхами!«

.
.
.
.

70 Обіззавсь Тарас Трясило
Віру рятувати,
Обіззався, орел сизий,
Та й дав ляхам знати!
Обіззався пан Трясило:
75 »А годі журиться!
А ходім лиш, пани-брати,
З поляками биться!«

80 »Вже не три дні, не три ночі
Беться пан Трясило.
Од Лимана до Трубайла
Трупом поле крилось...
Ізнемігся козаченько,
Тяжко зажурився,
А поганий Конецпольський
Дуже звеселився;
85 Зібрав шляхту всю до купи,
Та й ну частувати!
Зібрав Тарас козаченьків —
Поради прохати:
90 »Отамани, товариші,
Брати мої, діти!
Дайте мені порадоньку,
Що́ будем робити?
Бенкетують вражі ляхи
Наше безголова«.
95 — »Нехай собі бенкетують,
Нехай на здоровя!
Нехай, кляті, бенкетують,
Поки сонце зайде,

100 А ніч-мати дасть пораду:
Козак ляха знайде!»

Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.

105 Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата;
Прокинулись ляшки-панки,
Нікуди втікати!

Прокинулись ляшки-панки
110 Та й не повставали:
Зійшло сонце, — ляшки-панки
Покотом лежали.

»Червоною гадюкою
Несе Альта вісті,
115 Щоб летіли крюки з поля
Ляшків-панків їсти.

Налетіли чорні крюки
Вельможних будити;
Зібралось козачество
120 Богу помолитись.

Закрякали чорні крюки,
Виймаючи очі;
Заспівали козаченьки
Пісню тії ночі, —

125 Тії ночі кривавої,
Що славною стала
Тарасові, козачеству,
Ляхів що приспала.

»Над річкою, в чистім полі,
130 Могила чорніє;
Де кров текла козацькая,
Трава зеленіє.

Сидить ворон на могилі
Та з голоду криче...

135 Згада козак Гетьманщину,
 Згада, та й заплаче».

 Умовк кобзар сумуючи:
 Щось руки не грають!
140 Кругом хлопці та дівчата
 Слізоньки втирають...

 Пішов кобзар по улиці,
 З журби як заграє!
 Кругом хлопці навприсядки,
 А він вимовляє:
145 »Нехай буде отакечки!
 Сидіть, діти, у запічку,
 А я з журби та до шинку,
 А там найду свою жінку,
 Найду жінку, почастую,
150 З вороженьків покепкую».

КАТЕРИНА.

В. А. Жуковському

на пам'ять 22 квітня 1838 року.

I.

Кохайтеся, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі — чужі люди,
Роблять лихо з вами.
5 Москаль любить жартуючи,
Жартуючи кине;
Піде в свою Московщину,
А дівчина гине...
10 Якби сама, ще б нічого,
А то й стара мати,
Що привела на світ Божий,
Мусить погибати.
Серце вяне співаючи,
15 Коли знає, защо;
Люди серця не побачать,
А скажуть: »ледащо!«
Кохайтеся ж, чорнобриві,
Та не з москалями,
20 Бо москалі — чужі люди,
Знущаються вами.

Не слухала Катерина
Ні батька, ні неньки,
Полюбила москалика,
Як знало серденько.
25 Полюбила молодого,
В садочок ходила,
Поки себе, свою долю
Там занастила.

30 Кличе мати вечеряти,
А донька не чує;
Де жартує з москаликом,
Там і заночує...
Не дві ночі карі очі
Любо цілувала,
35 Поки слава на все село
Недобрая стала.
Нехай собі тії люди,
Що хочуть, говорять:
Вона любить, то й не чує,
40 Що вкралось горе.
Прийшли вісті недобрії, —
В поход затрубили;
Пішов москаль в Туреччину,
Катрусю накрили.
45 Не зчулася, та й байдуже,
Що коса покрита:
За милого, як співати,
Любо й потужити.
Обіцявся чорнобривий,
50 Коли не загине,
Обіцявся вернутися.
Тоді Катерина
Буде собі московкою,
Забудеться горе;
55 А покищо нехай люди,
Що хочуть, говорять —
Не журиться Катерина!
Слізоньки втирає,
Бо дівчата на улиці
60 Без неї співають.
Не журиться Катерина —
Вмиється сльозою,
Возьме відра опівночі,
Піде за водою,
65 Щоб вороги не бачили;
Прийде до криниці,

Стане собі під калину,
Заспіває Г р и ц я;
Виспівує, вимовляє,
70 Аж калина плаче.
Вернулася — і раденька,
Що ніхто не бачив.
Не журиться Катерина
І гадки не має!
75 У новенькій хустиночці
В вікно виглядає.
Виглядає Катерина...
Минуло півроку, —
80 Занудило коло серця,
Заколало в боку.
Нездужає Катерина,
Ледве-ледве дише...
Вичуняла та в запічку
Дитину колише.
85 А жіночки лихо дзвонять,
Матері глузують,
Що москалі вертаються
Та в неї ночують:
90 »В тебе дочка чорнобрива,
Та ще й не єдина,
А муштрує у запічку
Московського сина.
Чорнобривого придбала...
Мабуть, сама вчила!..«
95 Бодай же вас, цокотухи,
Та злидні побили,
Як ту матір, що вам на сміх
Сина породила.
Катерино, серце моє!
100 Лишенько з тобою!
Де ти в світі подінешся
З малим сиротою?
Хто питає, привітає
Без милого в світі?

105 Батько, мати — чужі люди,
Тяжко з ними жити!

Вичуняла Катерина;
Одсуне квартиру,
Поглядає на улицю,
110 Колище' дитинку;
Поглядає — нема, нема!..
Чи то ж і не буде?
Пішла б в садок поплакати,
Так дивляться люди.
115 Зайде сонце, — Катерина
По садочку ходить,
На рученьках носить сина,
Очиці поводить:
»Отут з муштри виглядала,
120 Отут розмовляла,
А там... а там... сину, сину!..«
Та й не доказала.

Зеленіють по садочку
Черешні та вишні;
125 Як і перше виходила,
Катерина вийшла.
Вийшла, та вже не співає,
Як перше співала,
Як москаля молодого
130 В вишник дожидала.
Не співає чорнобрива,
Клене свою долю.
А тим часом вороженьки
Чинять свою волю —
135 Кують речі недобрії.
Що має робити?
Якби милий-чорнобривий, —
Умів би спинити..
Так далеко чорнобривий,
140 Не чує, не бачить,

Як вороги сміються їй,
Як Катруся плаче.
Може, вбитий чорнобривий
За тихим Дунаєм...
145 А може — вже в Московщині
Другую кохає!
Ні, чорнявий не убитий,
Він живий, здоровий...
А де ж найде такі очі,
150 Такі чорні брови?
На край світа, в Московщині,
По тім боці моря —
Нема ніде Катерини,
Та здалась на горе!..
155 Вміла мати брови дати,
Карі оченята,
Та не вміла на сім світі
Щастя-долі дати.
А без долі біле личко, —
160 Як квітка на полі:
Пече сонце, гойда вітер,
Рве всякий по волі...
Умивай же біле личко
Дрібними сльозами,
165 Бо вернулись москалики
Іншими шляхами!

II.

Сидить батько кінець стола,
На руки схилився;
Не дивиться на світ Божий —
170 Тяжко зажурився.
Коло його стара мати
Сидить на ослоні,
За сльозами ледве-ледве
Вимовляє доні:
175 »Що весілля, доню моя?
А де ж твоя пара?

Де світилка з друженьками,
Старости, бояра?
В Московщині, доню моя!
180 Іди ж їх шукати
Та не кажи добрим людям,
Що є в тебе мати.
Проклятий час-годинонька,
Що ти народилась!
185 Якби знала, до схід сонця
Була б утопила...
Здалась тоді б ти гадині,
Тепер — москалеві...
Доню моя, доню моя,
190 Цвіте мій рожевий!
Як ягідку, як пташечку,
Кохала, ростила
На лишенько... Доню моя,
Що ти наробила?..
195 Оддячила!.. Іди ж, шукай
У Москві свекрухи!
Не слухала моїх річей,
То її послухай!
Іди, доню, знайди її,
200 Знайди, привітайся,
Будь щаслива в чужих людях,
До нас не вертайся!
Не вертайся, дитя моє,
З далекого краю...
205 А хто ж мою головоньку
Без тебе сховає?
Хто заплаче надо мною,
Як рідна дитина?
Хто посадить на могилі
210 Червону калину?
Хто без тебе грішну душу
Поминати буде?
Доню моя, доню моя,
Дитя моє любе!

- 215 Іди од нас».
Ледве-ледве
Поблагословила:
»Бог з тобою!» — та, як мертва,
На діл повалилась.
- 220 Обіззався старий батько:
»Чого ждеш, небого?»
Заридала Катерина,
Та бух йому в ноги:
»Прости мені, мій батечку,
225 Що я наробила!
Прости мені, мій голубе,
Мій соколе милий!»
— »Нехай тебе Бог прощає
Та добрії люди!
230 Молись Богу та йди собі —
Мені легше буде».
- Ледве встала, поклонилась,
Вийшла мовчки з хати;
Осталися сиротами
235 Старий батько й мати.
Пішла в садок у вишневий,
Богу помолилась,
Взяла землі під вишнею,
На хрест почепила,
240 Промовила: »Не вернуса!
В далекому краю
В чужу землю чужі люди
Мене заховують;
А свої ся крихотка
245 Надо мною ляже
Та про долю, моє горе,
Чужим людям скаже...
Не розказуй, голубонько!
Де б не заховали,
250 Щоб грішної на сім світі

Люди не займали, —
Ти не скажеш... Ось хто скаже,
Що я його мати!
Боже ти мій!.. Лихо моє!..
255 Де мені сховатись?
Заховаюсь, дитя моє
Сама під водою,
А ти гріх мій спокутуєш
260 В людях сиротою,
Безбатченком!..«
Пішла селом,
Плаче Катерина;
На голові хустиночка,
На руках дитина.
265 Вийшла з села, — серце мліє;
Назад подивилась,
Покивала головою
Та й заголосила.
Як тополя, стала в полі
270 При битій дорозі;
Як роса та до схід сонця,
Покапали сльози.
За сльозами за гіркими
І світа не бачить,
275 Тільки сина пригортає,
Цілує та плаче.
А воно, як янголятко,
Нічого не знає,
Маленькими ручицями
280 Пазухи шукає...
Сіло сонце, з-за діброви
Небо червоніє;
Утерлася, повернулась,
Пішла... тільки мріє.
285 В селі довго говорили
Дечого багато,
Та не чули вже тих річей
Ні батько, ні мати...

Отакє то на сім світі
290 Роблять людям люди!
Того вяжуть, того ріжуть,
Той сам себе губить...
А завіщо? Святий знає!
Світ, бачся, широкий,
295 Та нема де прихилитись
В світі самотнім.
Тому доля запродала
Од краю до краю,
А другому оставила
300 Те, де захивають.
Де ж ті люди, де ж ті добрі,
Що серце збиралось
З ними жити, їх любити?
Пропали, пропали!

305 Єсть на світі доля,
А хто її знає?
Єсть на світі воля,
А хто її має?
Єсть люди на світі —
310 Сріблом-злотом сяють;
Здається, панують,
А долі не знають, —
Ні долі, ні волі!..
З нудьгою та з горем
315 Жупан надівають,
А плакати — сором.
Возьміть срібло-злото
Та будьте багаті,
А я возьму сльози —
320 Лихо виливати;
Затоплю недолю
Дрібними сльозами,
Затопчу неволю
Босими ногами!
325 Тоді я веселий,

Тоді я багатий,
Як буде серденько
По волі гуляти!

III.

330 Кричать сови, спить діброва,
Зіроньки сіяють,
Понад шляхом, щирцею,
Ховрашки гуляють.
Спочивають добрі люди;
Що кого втомило:
335 Кого щастя, кого сльози, —
Все нічка покрила,
Всіх покрила темнісінька,
Як діточок мати;
Де ж Катрусю пригорнула:
340 Чи в лісі, чи в хаті?
Чи на полі під копою
Сина забавляє,
Чи в діброві з-під колоди
Вовка виглядає?
345 Бодай же вас, чорні брови,
Нікому не мати,
Коли за вас таке лихо
Треба одбувати!
А що дальше спіткається?
350 Буде лихо, буде!
Зустрінуться жовті піски
І чужії люди;
Зустрінетесь зима люта...
А той — чи зустріне,
355 Що пізнає Катерину,
Привітає сина?
З ним забула б чорнобрива
Шляхи, піски, горе:
Він, як мати, привітає,
360 Як брат заговорить...

Побачимо, почуємо...
А поки — спочину,
Та тим часом розпитаю
Шлях на Московщину.
365 Далекий шлях, пани-брати!
Знаю його, знаю!
Аж на серці похолоне,
Як його згадаю.
370 Попоміряв і я колись, —
Щоб його не мірять!..
Розказав би про те лихо,
Та чи то ж повірять?
»Бреше«, скажуть, »сякий-такий!
(Звичайно, не в очі),
375 А так тільки псує мову
Та людей морочить».
Правда ваша, правда, люди!
Та й нащо те знати,
380 Що сльозами перед вами
Буду вилити!
Нащо воно?.. У всякого
І свого чимало...
Цур же йому!.. А тим часом
Кете лиш кресало
385 Та тютюну, щоб, знаєте,
Дома не журились,
А то лихо розказувать,
Щоб бридке приснилось, —
Нехай його лихий возьме!
390 Лучче ж поміркую,
Де то моя Катерина
З Івасем мандрує.

За Києвом та за Дніпром,
Попід темним гаєм,
395 Ідуть шляхом чумаченьки,
Пугача співають.
Іде шляхом молодиця, —

Мусить бути, з прощі.
400 Чого ж смутна, невесела,
Заплакані очі?
У латаній свитиночці,
На плечах торбина,
В руці ціпок, а на другій
Заснула дитина.
405 Зустрілася з чумаками,
Закрила дитину,
Питається: »Люди добрі!
Де шлях в Московщину?«
— »В Московщину? Оцей самий.
410 Далеко, небого?«
»В саму Москву. Христа ради,
Дайте на дорогу!«
Бере шага — аж труситься:
Тяжко його брати!..
415 Та й навіщо?.. А дитина?
Вона ж його мати!..
Заплакала, пішла шляхом,
В Броварях спочила,
Та синові за гіркого
420 Медяник купила..
Довго-довго сердешная
Все йшла та питала;
Було й таке, що під тином
З сином ночувала..

425 Бач, нащо здалися карі оченята:
Щоб під чужим тином сльози виливать!
Отож то дивіться та кайтесь, дівчата,
Щоб не довелося москаля шукать,
Щоб не довелося, як Катря шукає..
430 Тоді не питайте, за що люди лають,
За що не пускають в хату ночувать, —
Не питайте, чорнобриві,
Бо люди не знають:
Кого Бог кара на світі,

435 То й вони карають!
Люди гнуться, як ті лози,
Куди вітер віє;
Сиротині сонце світить —
Світить, та не гріє...
440 Люди б сонце заступили,
Якби мали силу,
Щоб сироті не світило,
Сльози не сушило.
А за віщо, Боже милий?
445 За що світом нудить?
Що зробила вона людям,
Чого хотять люди?
Щоб плакала!.. Серце моє!
Не плач, Катерино!
450 Не показуй людям сльози,
Терпи до загину!
А щоб личко не марніло
З чорними бровами, —
До схід сонця, в темнім лісі
455 Умийся сльозами!
Умиєшся — не побачать,
То й не засміються;
А серденько одпочине,
Поки сльози ллються.

460 Отаке то лихо, бачите, дівчата!
Жартуючи кинув Катрусю москаль.
Недоля не бачить, з ким їй жартувати,
А люди хоч бачать, та людям не жаль:
»Нехай«, кажуть, »гине ледача дитина,
465 Коли не зуміла себе шанувать!«
Шануйтеся ж, любі, в недобру годину,
Щоб не довелося москаля шукать!

Де ж Катруся блудить?
Попідтинню ночувала,
470 Раненько вставала,

Поспішала в Московщину;
Аж гульк — зима впала.
Свище полем заверюха;
Іде Катерина
475 У личаках — лихо тяжке! —
І в одній свитині.
Іде Катря, шкандибає;
Дивиться — щось мріє...
480 Либонь, ідуть москалики...
Лихо!... Серце мліє...
Полетіла, зустрілася,
Пита: »Чи немає
Мого Йвана чорнявого?«
А ті: »Ми не знаєм«.
485 І, звичайно, як москалі,
Сміються, жартують:
»Ай да баба! ай да наши!
Каво не надують!«
Подивилась Катерина.
495 »І ви, бачу, — люди!
Не плач, сину, моє лихо!
Що буде, то й буде!
Піду дальше, — більш ходила...
А, може, й зустріну;
495 Оддам тебе, мій голубе,
А сама загину!«

Реве, стогне хуртовина,
Котить, верне полем;
500 Стоїть Катря серед поля,
Дала сльозам волю.
Утомилась заверюха,
Де-де позіхає;
Ще б плакала Катерина,
Та сліз більш немає.
505 Подивилась на дитину:
Умите сльозою
Червоніє, як квіточка

Вранці під росою.
Усміхнулась Катерина,
510 Тяжко усміхнулась:
Коло серця — як гадина
Чорна повернулась.
Кругом мовчки подивилась;
Бачить, — ліс чорніє,
515 А під лісом, край дороги,
Либонь курінь мріє.
»Ходім, сину! Смеркається...
Коли пустять — в хату,
А не пустять, то й на дворі
520 Будем ночувати.
Під хатою заночуєм,
Сину мій Іване!
Де ж ти будеш ночувати,
Як мене не стане?
525 З собаками, мій синочку,
Кохайся надворі!
Собаки злі — покусують,
Та не заговорять,
Не розкажуть сміючися...
530 З псами їсти й пити!..
Бідна моя головонько,
Що мені робити?..«

Сирота, собака має свою долю,
Має добре слово в світі сирота;
535 Його бють і лають, закують в неволю,
Та ніхто про матір на сміх не пита.
А Йвася питають, зарання питають,
Не дадуть до мови дитині дожить.
На кого собаки на улиці лають?
540 Хто голий, голодний під тинем сидить?
Хто лобуря водить? Чорняві байстрята..
Одна його доля — чорні бровенята,
Та й тих люди заздрі не дають носити.

IV.

- 545 Попід горою яром-долом,
 Мов ті діди високочолі,
 Дуби з гетьманщини стоять;
 В яру гребелька, верби вряд,
 Ставок під кригою в неволі,
 І ополонка — воду брать.
- 550 Мов покотьоло червоніє —
 Крізь хмару сонце занялось;
 Надувся вітер, — як повіє!
 Нема нічого, скрізь біліє,
 Та тільки лісом загуло.
- 555 Реве, свище заверюха
 По лісу завило;
 Як те море, біле поле
 Снігом покотилось.
- 560 Вийшов з хати карбівничий,
 Щоб ліс оглядіти,
 Та де тобі! Таке лихо,
 Що не видно й світа.
 »Еге, бачу, яка fuga!
 Цур же йому з лісом!
- 565 Піти в хату... Що там таке?
 От їх достобіса!
 Недобра їх розносила,
 Мов справді за ділом.
 Ничипоре! дивись лишень,
 Які побілілі!«
- 570 — »Що? Москалі? Де москалі?«
 — »Що ти? Схаменися!«
 — »Де москалі, лебедики?«
 — »Та он, подивися!«
- 575 Полетіла Катерина
 І не одяглася.
 »Мабуть, добре Московщина
 В тямку їй далася!

580 Бо уночі тільки й знає,
Що москаля кличе».
Через пеньки, заметами,
Летить, ледве дише.
Боса стала серед шляху,
Втерлась рукавами,
585 А москалі їй назустріч,
Як один, верхами.
»Лихо моє! Доле моя!«
До їх... коли гляне —
Попереду старший їде.
590 »Любий мій Іване!
Серце моє коханеє!
Де ти так барився?«
Та до його... за стремена...
А він — подивився,
595 Та шпорами коня в боки.
»Чого ж утікаєш?
Хіба забув Катерину?
Хіба не пізнаєш?
600 Подивися, мій голубе,
Подивись на мене:
Я — Катруся твоя люба!
Нащо рвеш стремена?«
А він коня поганяє,
Нібито й не бачить.
605 »Постривай же, мій голубе!
Дивись, — я не плачу.
Ти не пізнав мене, Іване?
Серце, подивися!
Єйжебогу, я — Катруся!«
610 — »Дура, атвяжися!
Вазьміте проч безумную!«
— »Боже мій! Іване!
І ти мене покидаєш?!
А ти ж присягався!«
615 — »Вазьміте проч! Что ж ви сталі?«
— »Кого? Мене взяти?

За що ж — скажи, мій голубе?
Кому хоч оддати
Свою Катрю, що до тебе
620 В садочок ходила, —
Свою Катрю, що для тебе
Сина породила?..
Мій батечку, мій братіку!
Хоч ти не цурайся!
625 Наймичкою тобі стану...
З другою кохайся...
З цілим світом!.. Я забуду,
Що колись кохалась,
630 Що од тебе сина мала,
Покриткою стала...
Покриткою... Який сором!
І за що я гину?
Покинь мене, забудь мене,
Та не кидай сина!
635 Не покинеш?.. Серце моє!
Не втікай од мене!..
Я винесу тобі сина».
Кинула стремена —
Та в хатину. Вертається,
640 Несе йому сина;
Несповита, заплакана
Сердешна дитина.
»Осьде воно, подивися!
Де ж ти заховався?
645 Утік!.. нема!.. Сина, сина
Батько одцурався!..
Боже ти мій!.. Дитя моє!
Де дінусь з тобою?..
Москалики! Голубчики!
650 Возьміть за собою;
Не цурайтесь, лебедики:
Воно сиротина;
Возьміть його та оддайте
Старшому за сина!

655 Возьміть його!.. Бо покину,
Як батько покинув, —
Бодай його не кидала
Лихая година!..
Гріхом тебе на світ Божий
660 Мати породила, —
Виростає же на сміх людям!«
На шлях положила.
»Оставайся шукать батька,
А я вже шукала«...
665 Та в ліс з шляху, як навісна!
А дитя осталося,
Плаче бідне... А москалям
Байдуже, — минули.
Воно й добре, — та на лихо
670 Лісничі почули...
Біга Катря боса лісом,
Біга та голосить;
То проклина свого Йвана,
То плаче, то просить.
675 Вибігає на возлісся;
Кругом подивилась —
Та в яр... Біжить... Серед ставу
Мовчки опинилась.
»Прийми, Боже, мою душю,
680 А ти — моє тіло!«
Шубовсть в воду!.. Попід льодом.
Геть загуркотіло.

Чорнобрива Катерина
Найшла, що шукала.
685 Дунув вітер понад ставом, —
І сліду не стало.

То не вітер, то не буйний,
Що дуба ламає;
То не лихо, то не тяжке,
690 Що мати вмирає;

Не сироти малі діти,
Що неньку сховали:
Їм зосталась добра слава,
Могила зосталась.
495 Засміються злії люди
Малій сиротині:
Вилле сльози на могилу, —
Серденько спочине...
А тому, тому на світі,
700 Що йому зосталось,
Кого батько і не бачив,
Мати одцуралась?
Що зосталось байстрюкові?
Хто з ним заговорить?..
705 Ні родини, ні хатини;
Шляхи, піски, горе...
Панське личко, чорні брови...
Нащо? Щоб пізнали!
Змалювала, не сховала...
710 Бодай полиняли!

V.

Ішов кобзар до Києва
Та сів спочивати;
Торбинками обвішаний
Його повожатий.
715 Мале дитя коло його
На сонці куняє,
А тим часом старий кобзар
І с у с а співає.
Хто йде, їде — не минає:
720 Хто — бублик, хто — гроші;
Хто старому, а дівчата —
Шажок міхonoші.
Задивляться чорноброві:
І босе і голе.
725 »Дала«, кажуть, »бровенята,
Та не дала долі!«

730 Іде шляхом до Києва
Берлин шестернею,
А в берлині господиня
З паном і сімєю.
Опинився проти старців —
Курява лягає.
Побіг Івась, бо з віконця
Рукою махає.

735 Дає гроші Івасеві,
Дивується пані.
А пан глянув... одвернувся...
Пізнав препоганий,
Пізнав її карі очі,
740 Чорні бровенята,
Пізнав батько свого сина...
Та не хоче взяти.
Пита пані, як зветься?
»Івась«. — Какой мілай!»

745 Берлин рушив, а Івася
Курява покрила...
Полічили, щó достали,
Встали сіромахи,
Помолились на схід сонця,
750 Пішли понад шляхом.

ГАЙДАМАКИ.

В. І. Григоровичу

на память 22-го квітня 1838 року.

5
10
15
20
25
30

Все йде, все минає і краю не має...
Куди ж воно ділось? Відкіля взялось?
І дурень, і мудрий нічого не знає.
Живе... умирає... Одно зацвіло,
А друге завяло, навіки завяло...
І листя пожовкле вітри рознесли.
А сонечко встане, як перше вставало;
І зорі червоні, як перше плили,
Попливують і потім, і ти, білолиций,
По синьому небу вийдеш погулять,
Вийдеш подивиться в жолобок, криницю
І в море безкрає, і будеш сіять,
Як над Вавилоном, над його садами,
І над тим, що буде з нашими синами.
Ти вічний без краю!.. Люблю розмовлять,
Як з братом, з сестрою, розмовлять з тобою,
Співать тобі думу, що ти ж нашептав.
Порай мені ще раз: де дітись з журбою?
Я не одинокий, я не сирота:
Єсть у мене діти, та де їх подіти?
Заховать з собою? — Гріх: душа жива!
А може їй легше буде на тім світі,
Як хто прочитає ті сльози-слова,
Що так вона щиро колись виливала,
Що так вона нишком над ними ридала.
Ні, не заховаю, бо душа жива!
Як небо блакитне, нема йому краю, —
Так душі почину і краю немає.
А де вона буде? Химерні слова!
Згадай же хтонебудь її на сім світі, —

Безславному тяжко сей світ покидать.
Згадайте, дівчата, — вам треба згадать!
Вона вас любила, рожевії квіти,
І про вашу долю любила співать.
35 Поки сонце встане, — спочивайте діти!
А я поміркую, ватажка де взять.

Сини мої, гайдамаки!
Світ широкий, воля,
40 Ідїть, сини, погуляйте,
Пошукайте долі!
Сини мої невеликі,
Нерозумні діти!
Хто вас щиро без матері
Привітає в світі?
45 Сини мої! Орли мої!
Летіть в Україну!
Хоч і лихо зустрінеться,
Так не на чужині.
Там найдеться душа щира,
50 Не дасть погібати;
А тут... а тут... тяжко, діти!
Коли пустять в хату,
То, зустрівши, насміються.
Такі, бачте, люди:
55 Все письменні, дрюковані,
Сонце навіть гудять:
»Не відтіля, каже, сходить,
Та не так і світить;
Отак, каже, було б треба«...
60 Що маєш робити?
Треба слухать, може й справді
Не так сонце сходить,
Як письменні начитали...
Розумні та й годі!
65 А що ж на вас вони скажуть?
Знаю вашу славу!
Поглузують, покепкують,

Та й кинуть під лаву.
»Нехай, — скажуть, — спочивають,
Поки батько встане
Та розкаже по-нашому
Про свої гетьмани;
А то дурень розказує
Мертвими словами,
Та якогось то Ярему
Веде перед нами
У постолах. Дурень! Дурень!
Били, а не вчили:
Од козацтва, од гетьманства
Високі могили —
Більш нічого не осталося,
Та й ті розривають,
А він хоче, щоб слухали,
Як старці співають!
Дарма праця, пане-брате:
Коли хочеш грошей
Та ще й слави, того дива,
Співай про Матрьюшу,
Про Парашу, радість нашу,
Султан, паркет, шпори, —
От де слава! А то співа:
»Грає синє море«,
А сам плаче; за тобою
І твоя громада
У сіряках«... Правда, мудрі!
Спасибі за раду!
Теплий кожух, тільки, шкода,
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите.
Вибачайте!.. Кричіть собі, —
Я слухать не буду,
Та й до себе не покличу:
Ви розумні люди,
А я дурень; один собі

У моїй хатині
Заспіваю, заридаю,
Як мала дитина.
Заспіваю — море грає,
110 Вітер повіває,
Степ чорніє, і могила
З вітром розмовляє.
Заспіваю — розвернулась
Висока могила,
115 Аж до моря запорожці
Степ широкий крили;
Отамани на вороних
Перед бунчуками
Вигравають... А пороги
120 Між очеретами
Ревуть, стогнуть, розсердились,
Щось страшно співають.
Послухаю, пожурюся,
У старих питаю:
125 »Чого, батьки, сумуєте?«
— »Невесело, сину!
Дніпро на нас розсердився,
Плаче Україна«...
І я плачу. А тим часом
130 Пишними рядами
Виступають отамани,
Сотники з панами,
І гетьмани, — всі в золоті
У мою хатину
135 Прийшли, сіли коло мене
І про Україну
Розмовляють, розказують,
Як Січ будували;
Як козаки на байдаках
140 Пороги минали;
Як гуляли по синьому,
Грілися в Скутарі,
Та як, люльки закуривши

В Польщі на пожарі,
В Україні верталися;
Як бенкетували:
»Грай, кобзарю! Лий, шинкарю!« —
Козаки гукали.

Шинкар знає, наливає
І не схаменеться;
Кобзар вшкварив, а козаки —
Аж Хортиця гнеться —
Метелиці та гопака
Гуртом оддирають;
Кухоль ходить, переходить,
Так і висихає.

»Гуляй, пане, без жупана!
Гуляй, вітре, полем!
Грай, кобзарю, лий, шинкарю,
Поки встане доля!«

Взявшись в боки, навприсядки
Парубки з дідами:

»Отак, діти, добре, діти!
Будемо панами!«

Отамани на бенкеті,
Неначе на раді,
Похожають, розмовляють...

Вельможна громада
Не втерпіла, ударила
Старими ногами.

А я дивлюсь, поглядаю,
Сміюся сльозами, —

Дивлюся, сміюся, дрібні утираю —
Я не садинокий, є з ким в світі жити!
У моїй хатині, як в степу безкраїм,
Козацтво гуляє, байрак гомонить;
У моїй хатині синє море грає,
Могила сумує, тополя шумить,
Тихесенько »Г р и ц я« дівчина співає —
Я не садинокий, є з ким вік дожить!

От де моє добро, гроші,

От де моя слава!
А за раду спасибі вам,
За раду лукаву!
185 Буде з мене, поки живу,
І мертвого слова,
Щоб виливать журбу-сльози.
Бувайте здорові!
Піду синів випровожать
190 В далеку дорогу.
Нехай ідуть — може, найдуть
Козака старого,
Що привіта моїх діток
Старими сльозами.
195 Буде з мене. Скажу ще раз:
Пан я над панами!

Отак, сидя в кінці стола,
Міркую, гадаю:
Кого просить? Хто поведе?
200 Надворі світає,
Погас місяць, горить сонце.
Гайдамаки встали,
Помолились, одяглися,
Кругом мене стали.
205 Сумно, сумно, як сироти,
Мовчки похилились:
»Благослови, кажуть, батьку,
Поки маєм силу,
Благослови шукать долю
210 На широкім світі«. —
»Постривайте!.. Світ — не хата,
А ви — малі діти,
Нерозумні. Хто ватажком
Піде перед вами?
215 Хто проведе? Лихо, діти,
Лихо мені з вами!
Викохав вас, вигодував,
Виросли чималі,

Йдете в люди, а там тепер
220 Все письменно стало.
Вибачайте, що не вивчив,
Бо й мене, хоч били,
Добре били, а багато
225 Дечому навчили!
Тма, мна знаю, а оксію
Не втну таки й досі.
Що ж вам скажуть? Ходім, сини,
Ходімо попросим!
230 Єсть у мене щирий батько
(Рідного немає) —
Дасть він мені раду з вами,
Бо сам, здоров, знає,
Як то тяжко блукать в світі
235 Сироті без роду;
А до того — душа щира,
Козацького роду,
Не одцуравсь того слова,
Що мати співала,
240 Як малого повивала,
З малим розмовляла;
Не одцуравсь того слова,
Що про Україну
Сліпий старець сумуючи
245 Співає під тином.
Любить її, думу правди,
Козацькую славу,
Любить її! Ходім, сини,
На раду ласкаву!
250 Якби не він спіткав мене
При лихій годині,
Давно б досі заховали
В снігу на чужині;
Заховали б та й сказали:
255 »Так, якесь ледащо!«
Тяжко-важко нудить світом,
Не знаючи защо.

Минулося, щоб не снилось!..
Ходімо, хлопята!
Коли мені на чужині
260 Не дав погібати,
То й вас прийме, привітає,
Як свою дитину.
А од його, помолившись,
Гайда в Україну!»

265 Добрідень же, тату, в хату!
На твоїм порогу
Благослови моїх діток
В далеку дорогу!
С. Петербург.
1841. 7. IV.

I.

ІНТРОДУКЦІЯ.

Була колись шляхетчина,
270 Вельможная пані —
Мірялася з москалями,
З ордою, з султаном,
З німотою. Було колись...
Та що не минає?
275 Було, шляхта, знай, чваниться,
День і ніч гуляє
Та королем коверзує...
Не кажу Степаном,
Або Яном Собієським
280 (Ті два незвичайні), —
А іншими... Небораки
Мовчки панували.
Сейми, сеймики ревіли, —
Сусіди мовчали,
285 Дивилися, як королі
Із Польщі втікають,
Та слухали, як шляхетство

Навісне гукає:
„Nie pozwalam! Nie pozwalam!“

290 Шляхта репетує,
А магнати палять хати,
Шабельки гартують;
Довго таке творилося,
Поки не в Варшаві
295 Запанував над ляхами
Понятовський жвавий.

Запанував, та й думав шляхту
Приборкать трошки... — не зумів!
Добра хотів, як дітям мати,
300 А, може, й ще чого хотів.

Єдине слово „nie pozwalam“
У шляхти думав одібрать,
А потім... Польща запалала,
Панки сказилися... Кричать:

305 »Гонору слово, дарма праця!
Поганець, наймит москаля!«
На гвалт Пулавського і Паца
Встає шляхетська земля,
І — разом сто конфедерацій¹⁾.

310 Розбрелись конфедерати
По Польщі, Волині,
По Литві, по Молдаванах
І по Україні;

315 Розбрелися, та й забули
Волю рятувати,
Полигалися з жидами,
Та й ну руйнувати.

320 Руйнували, мордували,
Церквами топили...
А тим часом гайдамаки
Ножі освятили.

II.

ГАЛАЙДА.

»Яремо! Герш-ту, хамів сину?
Піди кобилу приведи!
325 Подай патинки господині
Та принеси мені води!
Вимети хату! Внеси дрова!
Посип індикам! Гусям дай!
Піди до льоху, до корови,
330 Та швидче, хаме!.. Постривай!
Упоравшись, біжи в Вільшану²⁾):
Їмості треба. Не барись!« —
Пішов Ярема, похилився.

Отак уранці жид поганий
335 Над козаком коверзував.
Ярема гнувся, бо не знав,
Не знав сіромаха, що вирости крила,
Що неба достане, коли полетить,
Не знав, нагинався...

О, Боже мій милий!
Тяжко жить на світі, а хочеться жить:
Хочеться дивитись, як сонечко сяє,
Хочеться послухать, як море заграє,
Як пташка щебече, байрак гомонить,
Або чорнобрива в гаю заспіває...
345 О, Боже мій милий, як весело жить!

Сирота Ярема, сирота убогий:
Ні сестри, ні брата, нікого нема!
Полихач жидівський, виріс у порогу,
А не клене долі, людей не займа.
350 Та й за що їх лаять? Хіба вони знають,
Кого треба гладить, кого катувать?
Нехай бенкетують!.. У їх доля дбає,
А сироті треба самому придбать.

355 Трапляється, часом тихенько заплаче,
Та й то не од того, що серце болить:
Щонебудь згадає, або що побачить...

Та й знову за працю: отак треба жить!
Нащо батько, мати, високі палати,
Коли нема серця з серцем розмовлять?

360 Сирота Ярема — сирота багатий,
Бо є з ким заплакати, є з ким заспівати:
Єсть карії очі — як зіроньки сяють,
Білі рученята — мліють-обнімають;

365 Єсть серце єдине, серденько дівоче,
Що плаче, сміється, і мре, й оживає,
Святим духом серед ночі
Понад ним витає.

Отакий то мій Ярема,
Сирота багатий.

370 Таким і я колись то був...

Минуло, дівчата!

Минулося, розійшлося,

І сліду не стало.

Серце мліє, як згадаю:

375 Чому не осталось?

Чому не осталось? Чому не витало?

Легше було б сльози, журбу вилити.

Люди одібрали, бо їм було мало:

380 »Нащо йому доля? Треба закопати, —

Він і так багатий!..«

Багатий на лати

Та на дрібні сльози — бодай не втирати!..

Доле моя, доле! Де тебе шукать?

Вернися до мене, до моєї хати,

385 Або хоч приснися... Не хочеться спати!

Вибачайте, люди добрі!

Може, не до ладу,

Та прокляте лихо-злидні,

Кому не завадить?

390 Може, ще раз зустрінемось,

Поки шкандибаю
За Яремою по світу,
А може... й не знаю.
Лихо, люди, — всюди лихо,
395 Ніде пригорнуться:
»Куди, каже, хилить доля,
Туди й треба гнуться« —
Гнуться мовчки, усміхаться,
400 Щоб люди не знали,
Що на серці заховано,
Щоб не привітали...
Бо їх ласка... нехай сниться
Тому, в кого доля,
А сироті, щоб не снилась,
405 Не снилась ніколи!
Тяжко, нудно розказувать,
А мовчать не вмію...
Виливайся ж, слово-сльози:
Сонечко не гріє,
410 Не висушить. Поділюся
Моїми сльозами,
Та не з братом, не з сестрою —
З німими стінами
На чужині... А покищо —
415 До корчми вернуся:
Що там робиться?
Жидюга
Дрижить, зігнувшись
Над каганцем, лічить гроші
420 Коло ліжка, клятий,
А на ліжку... Ох, аж душно!
Білі рученята
Розкидала, розкрилася,
Як квіточка в гаю
425 Червоніє; а пазуха...
Пазухи немає —
Розірвана... Мабуть, душно
На перині спати,

430

Одинокій, молоденькій, —
 Ні з ким розмовляти, —
 Одна шепче... Несказанно
 Гарна нехрищена!
 Ото дочка, а то батько,
 Чортова кишеня.

435

Стара Хайка лежить долі,
 В перинах поганих.
 Де ж Ярема? Взявши торбу,
 Потяг у Вільшану.

III.

КОНФЕДЕРАТИ.

440

»Одчиняй, проклятий жиде!
 Бо будеш битий! Одчиняй!
 Ламайте двері, поки вийде
 Старий паскуда!«

— »Постривай!

445

Стривайте, зараз!«
 — »Нагаями
 Свиняче ухо! Жартувать,
 Чи що ти хочеш?«

— »Я? З панами?

450

Крий Боже! Зараз, дайте встать,
 Ясновельможні!« (нишком — »свині!«)
 — »Пане полковнику, ламай!«

455

Упали двері... а нагай
 Малює вздовж жидівську спину.
 »Здоров, свине! Здоров жиде!
 Здоров, чортів сину!«
 Та нагаєм, та нагаєм.

460

А жид зогнув спину:
 »Не жартуйте, мості-пане!
 Добри-вечір в хату!«
 — »Ще раз шельму! ще раз!.. годі!
 Вибачай, проклятий!
 Добривечір! А де дочка?«

- «Умерла, панове!»
— «Лжеш, Іудо! Нагаями!»
465 Посипались знову...
«Ой, паночки-голубчики,
Єйбогу, немає!»
— «Брешеш, шельмо!»
— «Коли брешу,
470 Нехай Бог карає!»
— «Не Бог, а ми. Признавайся!»
— «Нащо б мав ховати,
Якби жива? Нехай, Боже,
Щоб я був проклятий!..»
475 — «Ха, ха, ха, ха! Чорт, панове,
Літанню співає.
Перехристись!»
— «Як-же воно?
Далебі, не знаю».
480 «Отак, дивись!..»
Лях хреститься,
А за ним Іуда.
«Браво! браво! Охристили!
Ну, за таке чудо
485 Могоричу, мості-пане!
Чуєш, охрищений?
Могоричу!»
— «Зараз, зараз!»
Ревуть, мов скажені,
490 Ревуть ляхи, а поставець
По столу гуляє.
«Єще Польща не згінела!» —
Хто куди гукає.
«Давай, жиде!»
495 Охрищений
Із льоху та в хату,
Знай, шмигляє — наливає,
А конфедерати,
Знай, гукають: «Жиде! Меду!»

500 Жид не схаменеться.
»Де цимбали? грай, псявіро!«
Аж корчма трясеться —
Краковяка оддирають,
Вальса та мазура.
505 А жид гляне та нищечком:
»Шляхетська натура!«
»Добре, годі! Тепер співай!«
— »Не вмю, єйбогу!«
»Не божись, собача шкуро!«
510 — »Яку ж вам? Не богу?«

»Була собі Гандзя,
Каліка небога,
Божилася, молилася,
Що боліли ноги:
515 На панщину не ходила,
А за парубками...
Тихесенько, гарнесенько
Поміж бурянами.«

»Годі! годі! Це погана:
520 Схизмати співають«³).
— »Якої ж вам? Хіба оцю?
Стривайте, згадаю...

»Перед паном Хведором
Ходить жид ходором,
525 І задком,
І передком
Перед паном Хведіркою.«

»Добре, годі! Тепер плати!«
— »Жартуєте, пане!
530 За що платить?«
»Що слухали.
Не кривись, поганий!
Не жартуєм. Давай гроші!«

— »Де мені їх взяти?
535 Ні шеляга! Я панською
Ласкою багатий«.
— »Лжеш, собако! Признавайся!
А нуте, панове,
Батогами!«

540 Засвистіли,
Христять Лейбу знову
Періщили, періщили,
Аж піря летіло...
»Єйжебогу, ні шеляга!
545 Їжте моє тіло!
Ні шеляга! Гвалт! Рятуйте!«
— »Ось ми порятуєм!«
— »Постривайте! Я щось скажу«...
— »Почуєм, почуєм,
550 Та не бреши! Бо, хоч здохни,
Брехня не допоможе«.
»Ні... в Вільшаній«...
»Твої гроші?«
»Мої?... Ховай, Боже!
555 Ні, я кажу, що в Вільшаній...
Вільшанські схизмати«...
»По три сімї, по чотири
Живуть в одній хаті?
Ми це знаєм, бо ми сами
560 Їх так очухрали«...
»Та ні, не те... Вибачайте, —
Щоб лиха не знали,
Щоб вам гроші приснилися!..
Бачте, у Вільшаній...
565 У костьолі... у титаря...
А дочка Оксана!
Ховай, Боже! Як панночка!
Що то за хороше!
А червінців! Хоч не його,
570 Так що? Аби гроші!«
— »Аби гроші, однаково!

Правду Лейба каже;
А щоб певна була правда,
Нехай шлях покаже.
Одягайся! («⁴).

575

Поїхали
Ляхи у Вільшану.
Один тільки під лавою
Конфедерат п'яний
Нездужа встать, а курника,
П'яний і веселий:
„Му żyjemy, му żyjemy,
Polska nie zginęła“.

580

IV.

ТИТАР.

»У гаю, гаю
Вітру немає,
Місяць високо,
Зіроньки сяють.
Вийди, серденько,
Я виглядаю —
Хоч на годину
Моя рибчино,
Виглянь, голубко,
Та поворкуєм,
Бо я далеко
Сю ніч мандрую.
Виглянь же, пташко,
Моє серденько,
Поки близенько,
Та поворкуєм...
Ох, тяжко, важко!«

Отак, ходя попід гаєм,
Ярема співає,
Виглядає, а Оксани
Немає, немає.

590

595

600

605

- Зорі сяють, серед неба
Горить білолиций;
Верба слуха соловейка,
Дивиться в криницю;
610 На калині, над водою,
Так і виливає,
Неначе зна, що дівчину
Козак виглядає.
А Ярема по долині
615 Ледве-ледве ходить,
Не дивиться, не слухає...
»Нащо мені врода,
Коли нема долі, нема талану!
Літа молодії марно пропадуть.
620 Один я на світі без роду і долі, —
Стеблина-билина на чужому полі;
Стеблину-билину вітри рознесуть, —
Так і мене люди не знають, де діти.
За що ж одцурались? Що я сирота?
625 Одно було серце, одно на всім світі,
Одна душа щира, та бачу, що й та,
Що й та одцуралась!«
- І хлинули сльози.
Поплакав сердега, утер рукавом.
630 »Оставайсь здорова! В далекій дорозі
Найду або долю, або за Дніпром
Ляжу головою. А ти не заплачеш,
А ти не побачиш, як ворон клює
Ті карії очі, ті очі козачі,
635 Що ти цілувала, серденько моє!
Забудь мої сльози, забудь сиротину,
Забудь, що клялася, — другого шукай!
Я тобі не пара; я в сірій свитині,
А ти — титарівна... Кращого вітай!
640 Вітай, кого знаєш... Така моя доля!
Забудь мене, пташко, забудь, не журись!
А коли почувеш, що на чужім полі

Поляг головою, — нишком помолись —
Одна, серце, на всім світі
645 Хоч ти помолися!»
Та й заплакав сіромаха,
На кий похилившись.
Плаче собі тихесенько...
Шелесть!.. Коли гляне —
650 Попід гаєм, мов ласочка,
Крадеться Оксана.
Забув... побіг... обнялися...
»Серце!« — та й зомліли.
Довго, довго тільки — »серце!«
655 Та й знову німіли.
»Годі, пташко!«
— »Ще трошечки,
Ще... ще... сизокрилий!
Вийми душу!.. Ще раз... ще раз...
660 Ох, як я втомилась!«
— »Одпочинь, моя ти зоре!
Ти з неба злетіла!«
Послав свитку. Як ясочка,
Усміхнулась, сіла.
665 — »Сідай же й ти коло мене!«
Сів, та й обнялися.
»Серце моє, зоре моя,
Де се ти зоріла?«
— »Я сьогодні забарилась:
670 Батько занедужав, —
Коло його все поралась«...
— »А мене й байдуже?«
— »Який бо ти, єйжебогу!«
І сльози блиснули.
675 »Не плач, серце, я жартую«.
— »Жарти!«
Усміхнулась.
Прихилилась гоговкою
Та й ніби заснула.
680 »Бач, Оксано, я жартую,

А ти й справді плачеш!
Ну, не плач же, глянь на мене:
Завтра не побачиш.
Завтра буду я далеко,
685 Далекі, Оксано!..
Завтра вночі у Чигрині
Свячений достану;
Дасть він мені срібло-злото,
Дасть він мені славу;
690 Одягну тебе, обую,
Посажу, як паву,
На дзиглику, як гетьманшу,
Та й дивитись буду...
Поки не вмру — дивитимусь».
695 — «А може й забудеш?
Розбагатієш, у Київ
Поїдеш з панами,
Найдеш собі шляхтяночку,
Забудеш Оксану!»
700 — «Хіба краща є за тебе?»
— «Може й є, не знаю».
— «Гнівиш Бога, моє серце:
Кращої немає!
Ні на небі, ні за небом,
705 Ні за синім морем
Нема кращої за тебе!»
— «Що се ти говориш?
Схаменися!»
— «Правду, рибко!»
710 Та й знову, та й знову.
Довго вони, як бачите,
Між мови-розмови
Цілувались, обнімались
З усієї сили;
715 То плакали, то божились,
То ще раз божились;
Їй Ярема розказував,
Як жить вони будуть

720 Укупочці, як золото
І долю добуде,
Як виріжуть гайдамаки
Ляхів в Україні,
Як він буде панувати,
Коли не загине.

725 Аж обридло, слухаючи,
Далєбі, дівчата!
»Ото який! Мов і справді
Обридло!«

730 А мати,
Або батько як побачать,
Що ви, мої любі,
Таке диво читаєте, —
Гріха на всю губу!
Тоді, тоді, — та цур йому!

735 А дуже цікаве!
А надто вам розказать би,
Як козак чорнявий
Під вербою над водою
Обнявшись сумує,

740 А Оксана, як голубка,
Воркує, цілує;
То заплаче, то зомліє,
Головоньку схилить:
»Серце моє, доле моя!

745 Соколе мій милий!
Мій!..« Аж верби нагинались
Слухать тую мову.
Ото мова! Не розкажу,
Мої чорноброві,

750 Не розкажу против ночі,
А то ще присниться!
Нехай собі розійдуться
Так, як і зійшлися —
Тихесенько, гарнесенько,

755 Щоб ніхто не бачив
Ні дівочі дрібні сльози,

Ні щирі козачі.
Нехай собі... Може, ще раз
Вони на сім світі
760 Зустрінуться? Побачимо...

А тим часом світить
З усіх вікон у титаря.
Що то там твориться?
765 Треба глянуть та розказать...
Бодай не дивиться!

Бодай не дивитись, бодай не казати!
Бо за людей сором, бо серце болить.
Гляньте, подивіться: то конфедерати —
Люди, що зібрались волю боронить!
770 Боронять, прокляті!.. Будь проклята мати
І день, і година, коли понесла,
Коли породила, на світ привела!
Дивіться, що роблять у титаря в хаті
Пекельнії діти!

775 У печі пала
Огонь і світить на всю хату;
В кутку собакою дрижить
Проклятий жид. Конфедерати
Кричать до титаря: »Хоч жить?
780 Скажи, де гроші!«

Той мовчить.
Налигачем скрутили руки,
Об землю вдарили: нема,
Нема ні слова.

785 »Мало муки,
Давайте приску! Де смола?
Кропи його! Отак! Холоне?
Мерщій же приском посипай!
Що? Скажеш, шельмо?.. І не стогне!
790 Завзята бестія! Стривай!«...
Насипали в халяви жару...
»У тімя цвяшок закатай!«

Не витерпів святої кари,
Упав сердега, — пропадай
795 Душа без сповіді святої!
»Оксано... дочко!« — та й умер.
Ляхи задумалися стоя,
Хоч і запеклі.

»Що ж тепер?
800 Панове, — ради! Поміркуєм.
Тепер з ним нічого робить.
Запалим церкву!«

»Гвалт! Рятуйте!
805 Хто в Бога вірує!« — кричить
На дворі голос, що є сили.
Ляхи зомліли. — »Хто такий?«
Оксана в двері: »Вбили! Вбили!«
Та й пада крижем. А старший
810 Махнув рукою на громаду.
Понура шляхта, мов хорти,
За двері вийшла. Сам позаду
Бере зомлілюю...

Де ж ти,
815 Яremo? Де ти? Подивися!
А він мандруючи співа,
Як Наливайко з ляхом бився.
Ляхи пропали; нежива
Пропала з ними і Оксана.
820 Собаки де-де по Вільшаній
Загавкають та й замовчать.
Біліє місяць; люди сплять,
І титар спить... Не рано встане:
Навіки, праведний, заснув.
825 Горіло світло, погасало,
Погасло... Мертвий мов здригнув,
І сумно, сумно в хаті стало⁵).

V.

СВЯТО В ЧИГИРИНІ.

- Гетьмани, гетьмани! Якби то ви встали,
 Встали, подивились на той Чигирин,
 Що ви будували, де ви панували!
- 830 Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
 Козацької слави убогих руїн.
 Базари — де військо, як море, червоне,
 Перед бунчуками, бувало, горить,
 А ясновельможний, на воронім коні,
- 835 Блисне булавою — море закипить...
 Закипить — і розлилося
 Степами, ярами;
 Лихо мліє перед ними...
 А за козаками...
- 840 Та що й казати? Минулося!
 А те, що минуло,
 Не згадуйте пани-брати,
 Бо щоб не почули...
 Та й що з того, що згадаєш?
- 845 Згадаєш — заплачеш.
 Ну, хоч глянем на Чигирин,
 Колись то козачий.
 Із-за лісу, з-за туману,
 Місяць впливає;
- 850 Червоніє круглолиций,
 Горить, а не сяє,
 Неначе зна, що не треба
 Людям його світу,
 Що пожари Україну
- 855 Нагріють, освітять.
 І смерклося, а в Чигирині,
 Як у домовині,
 Сумно, сумно. (Отак було
 По всій Україні
- 860 Проти ночі Маковія,
 Як ножі святили).

Людей не чуть; через базар
Кажан костокрилий
Перелетить; на вигоні
865 Сова завиває.

А де ж люди? Над Тясмином,
У темному гаю,
Зібралися; старий, малий,
Убогий, багатий
870 Поєднались — дожидають
Великого свята.

У темному гаю, в зеленій діброві,
На припоні коні отаву скубуть;
Осідлані коні, вороні готові.

875 Куди то поїдуть? Кого повезуть?
Он кого, дивіться! Лягли по долині,
Неначе побиті, ні слова не чуть.
Ото гайдамаки... На гвалт України
Орли налетіли: вони рознесуть

880 Ляхам, жидам кару;
За кров і пожари

Пеклом гайдамаки ляхам оддадуть.

Попід дібровою стоять

Вози залізної тарані:

885 То щедрої гостинець пані, —
Уміла що кому давать,
Нівроку їй, нехай царствує,
Нехай не вадить, як не чує!

Поміж возами ніде стать:

890 Неначе в ирій налетіло

З Смілянщини, з Чигирина

Просте козацтво, старшина —

На певне діло налетіли.

Козацьке панство похожає

895 В киреях чорних, як один,

Тихенько ходя розмовляє

І поглядає на Чигрин.

Старшина первий
Старий Головатий щось дуже коверзує.

900

Старшина другий
Мудра голова! Сидить собі в хуторі, ніби не
знає нічого, а дивишся — скрізь Головатий. »Коли
сам, каже, не повершу, то синові передам«.

905

Старшина третій
Та й син же штука! Я вчора зустрівся з За-
лізняком; таке розказує про його, що цур йому!
»Кошовим, каже, буде, та й годі; а може ще
і гетьманом, коли тее«...

910

Старшина другий
А Гонти що? А Залізняк? До Гонти сама...
сама писала: »Коли«, каже...

Старшина первий
Цитьте лишень, — здається, дзвонять!

915

Старшина другий
Та ні, то люди гомонять.

920

Старшина первий
Гомонять, поки ляхи почують. Ох, старі
голови та розумні! Химерять-химерять, та й
зроблять з лемеша швайку! Де можна лантух,
там торби не треба. Купили хрину — треба зісти;
плачте, очі, хоч повилазьте: бачили, що купу-
вали, — грошам не пропадуть! А то думають-
думають, ні вголос, ні мовчки, а ляхи догада-
ються — от тобі й пшик! Що там за рада? Чом
вони не дзвонять? Чим спиниш народ, щоб не
гомонів? Не десять душ, а слава Богу, вся
Смілянщина, коли не вся Україна. Он, чуєте,
співають.

925

930

Старшина третій
Справді, співа щось; піду, спиню.

Старшина первий

Не спиняй! Нехай собі співає, аби не голосно!

Старшина другий

935 Ото мабуть Волох⁶)! Не втерпів таки старий дурень; треба та й годі!

Старшина третій

940 А мудро співає! Коли не послухаєш, усе іншу. Підкрадьмось, братці, та послухаєм, а тим часом задзвонять.

Старшина первий і другий

А що ж? То й ходімо!

Старшина третій

Добре, ходімо!

945 (Старшини нишком стали за дубом, а під дубом сидить сліпий кобзар. Кругом його запорожці і гайдамаки. Кобзар співає з повагою і неголосно).

»Ой волохи, волохи!

Вас осталося трохи,

950 І ви, молдавани,

Тепер ви не пани:

Ваші господарі —

Наймити татарам,

Турецьким султанам,

955 В кайданах, в кайданах!

Годі ж, не журіться!

Гарно помоліться,

Братайтеся з нами, —

З нами, козаками;

960 Згадайте Богдана,

Старого гетьмана!

Будете панами

Та, як ми, з ножами,

965 З ножами святими
Та з батьком Максимом
Сю ніч погуляєм,
Ляхів погойдаєм,
Та так погуляєм,
970 Що аж пекло засміється,
Земля затрясється,
Небо запалає...
Добре погуляєм!»

Запорожець.

975 Добре погуляєм! Правду старий співа, як
не бреше. А що б то з його за кобзар був,
якби не волох!

Кобзар.

980 Та я й не волох, — так тільки був колись
у Волощині, а люди й зовуть Волохом — сам
не знаю защо.

Запорожець.

Ну, та дарма! Утни ще якунебудь! А ну, ли-
шень, про батька Максима ушквар!

Гайдамака.

985 Та не голосно, щоб не почула старшина.

Запорожець.

990 А що нам ваша старшина? Почує, так по-
слуха, коли має чим слухати, та й годі! У нас
один старший — батько Максим; а він як почує,
то ще карбованця дасть. Співай, старче Божий,
не слухай його!

Гайдамака.

995 Та воно так, чоловіче; я це й сам знаю, та
ось що: не так пани, як підпанки, або — поки
сонце зійде, то роса очі виїсть.

Запорожець.

Брехня! Співай, старче Божий, яку знаєш,
а то й дзвона не діждемо, — поснемо.

Гуртом.

1000 Справді, поснемо. Співай якунебудь!

К о б з а р (співає).

»Літа орел, літа сизий

Попід небесами;

1005 Гуля Максим, гуля батько

Степами, лісами.

Ой, літає орел сизий,

А за ним орлята, —

Гуля Максим, гуля батько,

А за ним хлопята.

1010 Запорожці ті хлопята,

Сини його, діти.

Поміркує, загадає,

Чи бити, чи пити,

Чи танцювать, то й ушкварять,

1015 Аж земля трясеться;

Заспіває — заспівають,

Аж лихо сміється;

Горілку, мед не чаркою —

Поставцем черкає,

1020 А ворога, заплющившись,

Ката, не минає.

Отакий-то наш отаман,

Орел сизокрилий!

І воює, і гарцює

1025 З усієї сили —

Нема в його ні оселі,

Ні саду, ні ставу...

Степ і море — скрізь битий шлях,

Скрізь золото, слава.

1030 Шануйтеся ж, вражі ляхи,

Скажені собаки:
Йде Залізняк Чорним шляхом,
За ним гайдамаки».

Запорожець.

1035 Оце то так! Вчистив, нічого сказать: і до-
ладу, і правда. Добре, далєбі добре! Що хоче,
то так і втне. Спасибі, спасибі!

Гайдамака.

1040 Я щось не второпав, що він співав про гай-
дамаків.

Запорожець.

1045 Який бо ти бевзь і справді! Бачиш, ось що
він співав: щоб ляхи погані, скажені собаки, ка-
ялись, бо йде Залізняк Чорним шляхом з гайда-
маками, щоб ляхів, бачиш, різати...

Гайдамака.

1050 І вішати, і мордувати! Добре, єйбогу, добре!
Ну, це так! Далєбі, дав би карбованця, якби був
не пропив учора! Шкода! Ну, нехай стара вязне,
більше мяса буде. Поборгуй, будь ласка, зав-
тра оддам. Утни ще щонебудь про гайдамаків!

Кобзар.

1055 До грошей я не дуже ласий. Аби була ласка
слухати, — поки не охрип, співатиму; а охрипну —
чарочку-другу тії ледащиці-живиці, як то ка-
жуть, та й знову. Слухайте ж, панове громадо!

1060 »Ночували гайдамаки
В зеленій діброві,
На припоні пасли коні,
Сідлані, готові.
Ночували ляшки-панки
В будинках з жидами;
Напилися, простяглися,

Та й«...

1065 Г р о м а д а.

Цить, лишень! Здається дзвонять. Чуєш?..
Ще раз... о!

К о б з а р.

Задзвонили, задзвонили!

Пішла луна гаєм.

1070 Ідїть же ви та молїтесь,
А я dospіваю.

Повалили гайдамаки,

Аж стогне дїброва;

Не повезли, а на плечах

1075 Чумацькі волові

Несуть вози. А за ними

Сліпий Волох знову:

»Ночували гайдамаки

В зеленїй дїброві«...

1080 Шкандибає, курникає,

І гич не до речі.

»Ну лиш іншу, старче Божий!« —

З возами на плечах

Кричать йому гайдамаки.

1085 »Добре, хлопці, нате!

Отак! отак! Добре, хлопці!

А нуте, хлопята,

Ушкваримо!«

Земля гнеться,

1090 А вони з возами

Так і ріжуть. Кобзар грає,

Додає словами:

»Ой, гоп таки-так!

Кличе Гандзю козак:

1095 Ходи, Гандзю, пожартую!

Ходи, Гандзю, поцілую!

Ходім, Гандзю, до попа

Богу помолиться;

- 1100 Нема жита ні снопа, —
Вари варениці!
Оженився, зажурився:
Нічого немає;
У ряднині ростуть діти,
А козак співає:
- 1105 І по хаті ти-ни-ни,
І по сінях ти-ни-ни,
Вари, жінко, лини!
Ти-ни-ни, ти-ни-ни!»
- 1110 »Добре! добре! ще раз! ще раз!«
Кричать гайдамаки.
- »Ой, гоп того дива!
Наварили ляхи пива,
А ми будем шинкувать,
Ляшків-панків частувать;
1115 Ляшків-панків почастиуєм,
З панянками пожартуєм
Ой, гоп таки-так!
Кличе панну козак:
Панно, пташко моя!
- 1120 Панно, доле моя!
Не соромся, дай рученьку,
Ходім погуляймо;
Нехай людям лихо сниться,
А ми заспіваймо,
1125 А ми заспіваймо!
А ми посідаймо,
Панно, пташко моя!
Панно, доле моя!«
- »Ще раз, ще раз!«
- 1130 »Якби таки або так, або сяк,
Якби таки запорозький козак!
Якби таки молодий, молодий,

Хоч по хаті б поводив, поводив!
Страх мені не хочеться
1135 З старим дідом морочиться!
Якби таки«...

»Цу-цу, скажені, схаменіться!
Бач, розходилися! А ти,
Стара собако, де б молитесь,
1140 Верзеш тут погань! От чорти!« —
Кричить отаман. Опинились, —
Аж церков бачать. Дяк співа,
Попи з кадилами, з кропилом;
Громада — ніби нежива,
1145 Ані телень... Поміж возами
Попи з кропилами пішли;
За ними корогви несли,
Як на Великдень над пасками.
»Моліться, братія, моліться!« —

1150 Так благочинний начина:
»Кругом святого Чигрина
Сторожа стане з того світу,
Не дасть святого розпинать.
А ви Україну ховайте,
1155 Не дайте матері, не дайте
В руках у ката пропадать!
Од Конашевича і досі
Пожар не гасне, люди мруть,
Конають в тюрмах, голі, босі...

1160 Діти нехрищені ростуть,
Козацькі діти; а дівчата,
Землі козацької краса,
У ляха вяне, як перш — мати,
І непокрита коса

1165 Стидом січеться... Карі очі
В неволі гаснуть; розкувать
Козак сестру свою не хоче,
Сам не соромиться конать

- В ярмі у ляха... Горе, горе!
1170 Молітесь, діти! Страшний суд
Ляхи в Україну несуть —
І заривають чорні гори.
Згадайте праведних гетьманів:
Де їх могили? Де лежить
1175 Останок славного Богдана?
Де Остряниціна стоїть
Хоч би убогая могила?
Де Наливайкова? Нема!
Живого й мертвого спалили⁷).
1180 Де той Богун, де та зима?
Ігул щозиму замерзає —
Богун не встане загатить
Шляхетським трупом⁸). Лях гуляє!
Нема Богдана — червонить
1185 І Жовті Води й Рось зелену.
Сумує Корсунь староденний, —
Нема журбу з ким поділить.
І Альта плаче: »Тяжко жити!
Я сохну, сохну... Де Тарас?
1190 Нема, не чуть... Не в батька діти!«
Не плачте, братія: за нас
І душі праведних, і сила
Архистратига Михаїла.
Не за горами кари час.
1195 Молітесь, братія!«

- Молились,
Молились щиро козаки, —
Як діти, щиро; не журились,
Гадали теє... а зробилось —
1200 Над козаками хусточки!
Одно добро, одна слава —
Біліє хустина,
Та й ту знімуть...
А диякон:
1205 »Нехай ворог гине!

Беріть ножі!..« Освятили!
Ударили в дзвони;
Реве гаєм: »освятили!«
Аж сонце холоне.
1210 Освятили, освятили!
Гине шляхта, гине!
Розібрали, заблищали
По всій Україні⁹⁾.

VI.

ТРЕТІ ПІВНІ.

1215 Ще день Україну катували
Ляхи скажені; ще один,
Один останній сумували
І Україна і Чигрин.
І той' минув, день Маковія,
Велике свято в Україні.
1220 Минув, — і лях, і жидовин
Горілки, крові упивались,
Кляли схизмата, розпинали,
Кляли, що нічого вже взять.
А гайдамаки мовчки ждали,
1225 Поки поганці ляжуть спать.
Лягли і в голови не клали,
Що вже їм завтра не вставать.
Ляхи заснули, а Іуди
Ще лічать гроші уночі,
1230 Без світла лічать бариші,
Щоб не побачили, бач, люди.
І ті на золото лягли,
І сном нечистим задрімали.

Дрімають... Навіки бодай задрімали!

1235 А тим часом місяць пливе оглядять
І небо, і зорі, і землю, і море
Та глянуть на люди, що вони моторять,
Щоб Богові вранці про те розказать.

- Світить білолиций на всю Україну,
1240 Світить... А чи бачить мою сиротину,
Оксану з Вільшани, мою сироту?
Де її мордують, де вона воркує?
Чи знає Ярема? Чи знає, чи чує?
Побачимо потім, а тепер не ту,
1245 Не ту заспіваю, іншої заграю;
Лихо — не дівчата — буде танцювать.
Недолю співаю козацького краю!
Слухайте ж, що б дітям потім розказать,
Щоб і діти знали, внукам розказали,
1250 Як козаки шляхту тяжко покарали
За те, що не вмiла в добрі панувать.

- Гомонiла Україна,
Довго гомонiла,
Довго-довго кров степами
1255 Текла, червонiла.
Текла, текла та й висохла.
Степи зеленiють;
Дiди лежать, а над ними
Могили синiють.
1260 Та що з того, що високi?
Нiхто їх не знає,
Нiхто щиро не заплаче,
Нiхто не згадає.
Тiльки вiтер тихесенько
1265 Повiє над ними,
Тiльки роси ранесенько
Сльозами дрiбними
iх умиють. Зiйде сонце,
Осушить, пригрiє;
1270 А унуки? iм байдуже, —
Жито собі сiють!
Багато їх, а хто скаже,
Де Гонти могила?
Мученика праведного

- 1275 Де похоронили?
Де Залізняк, душа щира,
Де одпочиває?
Тяжко-важко! Кат панує,
А їх не згадають.
- 1280 Гомоніла Україна,
Довго гомоніла,
Довго-довго кров степами
Текла, червоніла.
І день і ніч гвалт, гармати;
- 1285 Земля стогне, гнеться;
Сумно, страшно, а згадаєш —
Серце усміхнеться.

- Місяцю мій ясний! З високого неба
Сховайся за гору, бо світу не треба;
1290 Страшно тобі буде, хоч ти й бачив Рось
І Альту, і Сену¹¹⁾: і там розлилось,
Не знать за що, крові широкее море.
А тепер що буде? Сховайся ж за гору,
Сховайся, мій друже, щоб не довелось
1295 На старість заплакати!..

- Сумно, сумно серед неба
Сяє білолиций.
Понад Дніпром козак іде,
Може, з вечерниці.
- 1300 Іде смутний, невеселий,
Ледве несуть ноги.
Може, дівчина не любить
За те, що убогий?
І дівчина його любить,
- 1305 Хоч лата на латі —
Чорнобривий, а не згине,
То буде й багатий.
Чого ж смутний, невеселий
Іде, чуть не плаче?

- 1310 Якусь тяжку недоленьку
Віщує козаче,
Чує серце, та не скаже,
Яке лихо буде.
Мине лихо... Кругом його —
- 1315 Мов вимерли люди.
Ані півня, ні собаки,
Тільки із-за гаю
Десь далеко сіроманці —
Вовки завивають.
- 1320 Байдуже! Іде Ярема,
Та не до Оксани,
Не в Вільшану на досвітки —
До ляхів поганих
У Черкаси. А там третій
- 1325 Півень заспіває...
А там... а там... Йде Ярема,
На Дніпр поглядає.

- »Ой, Дніпре мій, Дніпре широкий та дужий!
Багато ти, батьку, у море носив
1330 Козацької крові... Ще понесеш, друже!
Червонив ти синє, та не напоїв,
А сю ніч упеться; пекельнеє свято
По всій Україні сю ніч зареве;
Потече багато, багато, багато
- 1335 Шляхетської крові. Козак оживе,
Оживуть гетьмани в золотім жупані,
Прокинеться доля; козак заспіва:
»Ні жида, ні ляха!« А в степах України —
О, Боже мій милий! — блисне булава!»
- 1340 Так думав, ідучи в латаній свитині,
Сердега Ярема з свяченим в руках.
А Дніпр мов підслухав: широкий та синій
Підняв гори-хвилі, а в очеретах —
Реве, стогне, завиває,

- 1345 Лози нагинає;
Грім гогоче, а блискавка
Хмару роздирає.
Іде собі наш Ярема,
Нічого не бачить;
1350 Одна думка усміхнеться,
А друга заплаче.
»Там Оксана, там весело
І в сірій свитині;
А тут... а тут... що ще буде?
1355 Може, ще загину!»
А тим часом із байраку
Півень »кукуруіку!»
»А, Черкаси!.. Боже милий,
Не вкороти віку!»

VII.

ЧЕРВОНИЙ БЕНКЕТ.

- 1360 Задзвонили в усі дзвони
По всій Україні, —
Закричали гайдамаки:
»Гине шляхта, гине!
Гине шляхта! Погуляєм
1365 Та хмару нагрієм!»
Зайнялася Смілянщина,
Хмара червоніє,
А найперша Медведівка¹¹⁾
Небо нагріває.
1370 Горить Сміла, Смілянщина
Кровю підпливає.
Горить Корсунь, горить Канів,
Чигирин, Черкаси;
Чорним шляхом¹²⁾ запалало,
1375 І кров полилася
Аж у Волинь. По Поліссі
Гонта бенкетує,

- А Залізняк в Смілянщині
Домаху гартує
1380 У Черкасах, де й Ярема
Пробує свячений.
»Отак, отак! Добре, діти,
Мордуйте скажених!
Добре, хлопці!« — на базарі
1385 Залізняк гукає.
Кругом пекло. Гайдамаки
По пеклу гуляють.
А Ярема — страшно глянуть —
По три, по чотири
1390 Так і кладе. — »Добре, сину!
Матері їх хиря!
Мордуй, мордуй! В раю будеш,
Або есаулом.
Гуляй, сину! Нуте, діти!«
1395 І діти майнули
По горищах, по коморах,
По льохах — усюди;
Всіх уклали, все забрали.
»Тепер, хлопці, буде!
1400 Утомилась, одпочитьте!«
Улиці, базари
Крились трупом, плили кровю.
»Мало клятим кари!
Ще раз треба перемучить,
1405 Щоб не повставали
Нехрищені клятї душі!«
На базар збирались
Гайдамаки. Йде Ярема,
Залізняк гукає:
1410 »Чуєш, хлопче? Ходи сюди!
Не бійсь, не злякаю«. —
»Не боюся!« Знявши шапку,
Став, мов перед паном.
— »Відкіля ти? Хто ти такий?«

- 1415 — »Я, пане, з Вільшани«.
— »З Вільшаної, де титаря
Пси замордували?«
— »Де? Якого?«
— »У Вільшаній...
- 1420 І кажуть, що вкрали
Дочку його, коли знаєш.«
— »Дочку... у Вільшаній?«
— »Оксано, Оксано!«
- 1425 Ледве вимовив Ярема
Та й упав додолу.
»Еге! Ось що... Шкода хлопця!
Провітри, Миколо!«
Провітрився. — »Батьку! Брате!
- 1430 Чом я не сторукий?
Дайте ножа, дайте силу,
Муки ляхам, муки!
Муки страшної, щоб пекло
Тряслося та мліло!«
- 1435 — »Добре, сину, ножі будуть
На святеє діло.
Ходім з нами у Лисянку
Ножі гартувати!«
— »Ходім, ходім, отамане!
- 1440 Батьку ти мій, брате
Мій єдиний! На край світа
Полечу, достану,
З пекла вирву, отамане...
На край світа, пане...
- 1445 На край світа, та не найду,
Не найду Оксани!«
— »Може й найдеш. А як тебе
Зовуть? — я не знаю«. — »Яремою«.
- 1450 — »А прізвище?«
— »Прізвища немає!«
— »Хіба байстрюк? Без прізвища...

- 1455 Запиши, Миколо,
У реєстер! Нехай буде...
Нехай буде Голий!
Так і пиши!«
 — »Ні, погано!«
— »Ну, хіба Бідою?«
— »І це не так«.
- 1460 »Стривай лишень:
Пиши Галайдою!«
Записали.
»Ну, Галайдо,
Поїдем гуляти!
- 1465 Найдеш долю... А не найдеш...
Рушайте, хлопята!«
І Яремі дали коня
Зайвого з обозу,
Усміхнувся на воронім,
- 1470 Та й знову у сльози.
Виїхали за царину, —
Палають Черкаси...
»Чи всі, діти?«
 — »Усі, батьку!«
- 1475 — »Гайда!«
 Простяглася
По діброві понад Дніпром
Козацька ватага.
А за ними кобзар Волох
- 1480 Переваги-ваги
Шкандибає на конику,
Козакам співає:
»Гайдамаки, гайдамаки!
Залізняк гуляє!«
- 1485 Поїхали... А Черкаси
Палають, палають.
Байдуже! Ніхто й не гляне!
Сміються та лають

1490 Кляту шляхту. Хто балака,
Хто кобзаря слуха,
А Залізник попереду
Нашорошив уха,
Іде собі, люльку курить —
Нікому ні слова;
1495 А за ним німий Ярема...
Зелена діброва
І темний гай, і Дніпр дужий,
І високі гори,
Небо, зорі, добро, люди
1500 І лютеє горе —
Все пропало, все!.. Нічого
Не знає, не бачить, —
Як убитий. Тяжко йому,
Тяжко, а не плаче.
1505 Ні, не плаче: змія люта,
Жадна випиває
Його сльози, давить душу,
Серце роздирає.

1510 »Ой, ви сльози, дрібні сльози!
Ви змиєте горе, —
Змийте його!... Тяжко! Нудно!
І синього моря,
І Дніпра, щоб вилить люте,
І Дніпра не стане!
1515 Занапастить хіба душу?
Оксано, Оксано!
Де ти? Де ти? Подивися,
Моя ти єдина!
Подивися на Ярему!
1520 Де ти? Може, гине;
Може, тяжко клене долю,
Клене, умирає,
Або в пана у кайданах
У склеп'ю конає!

- 1525 Може, згадує Ярему,
 Згадує Вільшану,
 Кличе його: »Серце моє,
 Обніми Оксану!
 Обнімемось, мій соколе!
- 1530 Навіки зомлієм,
 Нехай ляхи знущаються, —
 Не почуєм!..« Віє,
 Віє вітер з-за Лиману,
 Гне тополю в полі, —
- 1535 І дівчина похилиться,
 Куди гне недоля;
 Посумує, пожуриться,
 Забуде... і, може...
 У жупані — сама пані;
- 1540 А лях... Боже! Боже!
 Карай пеклом мою душу,
 Вилий муки море,
 Розбий кару надо мною!
 Та не таким горем
- 1545 Карай серце! Розірвється,
 Хоч би було камінь!
 Доле моя! Серце моє!
 Оксано, Оксано!
 Де ти ділася-поділась?«
- 1550 І хлинули сльози —
 Дрібні-дрібні полилися.
 Де вони взялися?
 А Залізняк гайдамакам
 Каже опинитись:
- 1555 »У ліс, хлопці! Вже світає,
 І коні пристали:
 Попасемо!« — і тихенько
 У лісі сховались.

VIII.

ГУПАЛІВЩИНА.

- 1560 Зійшло сонце... Україна —
Де палала, тліла,
А де шляхта, запершися,
У будинках мліла.
Скрізь по селах шибениці:
Навішано трупу —
- 1565 Тільки старших, а так шляхта —
Купою на купі.
На улицах, на розпуттях
Собаки, ворони
Гризуть шляхту, клюють очі, —
- 1570 Ніхто не боронить...
Та й нікому: осталися
Діти та собаки, —
Жінки навіть з рогачами
Пішли в гайдамаки.
- 1575 Отаке то було лихо
По всій Україні!
Гірше пекла... А за віщо?
За що люди гинуть?
Того ж батька, такі ж діти,
- 1580 Жити б та брататься!
Ні, не вміли, не хотіли, —
Треба роз'єднаться!
Треба крові брата, крові,
Бо заздро, що в брата
- 1585 Є в коморі і на дворі,
І весело в хаті.
»Уб'єм брата! Спалим хату!« —
Сказали, і сталось.
Все б, здається! Ні, на кару
- 1590 Сироти осталися.
В сльозах росли, та й вирости;

Замучені руки
Розв'язались — і кров за кров,
І муки за муки!
1595 Болить серце, як згадаєш:
Старих славян діти
Впились кровю. А хто винен?
Ксьондзи, єзуїти¹³⁾.

Мандрували гайдамаки
1600 Лісами, ярами,
А за ними і Галайда
З дрібними сльозами.
Вже минули Воронівку,
1605 Вербівку, в Вільшану
Приїхали. — »Хіба спитать,
Спитать про Оксану?
Не питаю, щоб не знали,
За що пропадаю«...
А тим часом гайдамаки
1610 Й Вільшану минають.
Питається у хлопчика:
»Що, титаря вбили?«
»Ба ні, дядьку; батько казав,
Що його спалили
1615 Оті ляхи, що там лежать,
І Оксану вкрали;
А титаря на цвинтарі
Вчора поховали«.
Не дослухав... »Неси, коню!«
1620 І поводи кинув.
»Чом я вчора, поки не знав,
Вчора не загинув!
А сьогодні, коли й умру,
З домовини встану
1625 Ляхів мучить! Серце моє!
Оксано, Оксано!
Де ти?«?

Замовк, зажурився,
Поїхав ходою.

- 1630 Тяжко-важко сіромасі
Боротись з нудьгою.
Догнав своїх. Боровиків
Вже хутір минають, —
Корчма тліє з стодолюю,
1635 А Лейби немає.
Усміхнувся мій Ярема,
Тяжко усміхнувся:
»Отут, отут позавчора
Перед жидом гнувся,
1640 А сьогодні«... Та й жаль стало,
Що лихо минуло.
Гайдамаки понад яром
З шляху повернули.
Наганяють півпарубка:
1645 Хлопець у свитині
Полатаній, у постолах,
На плечах торбина.
»Гей, старченя! Стривай, лишень!«
— »Я не старець, пане!
1650 Я, як бачте, гайдамака«.
— »Який же поганий!
Відкіля ти?«
— »З Керелівки«¹⁴).
— »А Будища знаєш?
1655 І озеро коло Будищ?«
— »І озеро знаю, —
Отам воно; оцим яром
Втрапите до його«.
»Що, сьогодні ляхів бачив?«
1660 — »Ніде ні одного!
А вчора було багато, —
Вінки не святити:
Не дали ляхи прокляті.
Зате ж їх і били!

- 1665 І я, й батько святим ножем;
 А мати не здужа,
 А то й вона б«...
 — »Добре, хлопче!
 Ось на ж тобі, друже,
1670 Сей дукачик, та не згуби!«
 Узяв золотого,
 Подивився: — »Спасибі вам!«
 — »Ну, хлопці, в дорогу!
 Та чуєте? Без гомону.
1675 Галайдо, за мною!
 В оцім яру є озеро
 Й ліс попід горою,
 А в лісі скарб. Як приїдем,
 То щоб кругом стали,
1680 Скажи хлопцям! Може, льохи
 Стерегти осталась
 Яка погань».
- Приїхали,
Стали кругом ліса;
1685 Дивляться — нема нікого.
 »Ту їх достобіса!
 Які груші уродили!
 Збивайте, хлопята!
 Швидче! Швидче! Отак! Отак!«
1690 І конфедерати
 Посипалися додолу —
 Груші гнилобокi.
 Позбивали, упорались;
 Козакам нівроку:
1695 Найшли льохи, скарб забрали,
 У ляхів кишені
 Потрусили, та й потягли
 Карати мерзених¹⁵⁾
 У Лисянку.

БЕНКЕТ У ЛИСЯНЦІ.

- 1700 Смеркалося. Із Лисянки¹⁶⁾
Кругом засвітило:
Ото Гонта з Залізняком
Люльки закурили —
Страшно, страшно закурили!
- 1705 І в пеклі не вміють
Отак курить. Гнилий Тікич
Кровю червоніє
Шляхетською, жидівською,
А над ним палають
- 1710 І хатина і будинок, —
Мов доля карає
Вельможного й неможного,
А серед базару
Стоїть Гонта з Залізняком,
Кричать: »Ляхам кари!
Кари ляхам, щоб каялись!«
І діти карають.
Стогнуть, плачуть; один просить,
Другий проклинає,
- 1720 Той молиться, сповідає
Гріхи перед братом,
Уже вбитим. Не милують,
Карають завзяті;
Як смерть люта, не вважають
- 1725 На літа, на вроду
Шляхтяночки й жидівочки!
Тече кров у воду.
Ні каліка, ані старий,
Ні мала дитина
- 1730 Не остались, — не вблагали
Лихої години!
Всі полягли, всі покотом;
Ні душі живої

- Шляхетської й жидівської.
1735 А пожар удвоє
Розгорівся, розпалався
До самої хмари.
А Галайда, знай, гукає:
»Кари ляхам, кари!«
1740 Мов скажений, мертвих ріже,
Мертвих віша, палить:
»Дайте ляха, дайте жида!
Мало мені, мало!
Дайте ляха, дайте крові
1745 Наточить з поганих!
Крові море... Мало моря!...
Оксано! Оксано!
Де ти?« — крикне й сховається
В полум'ї, в пожарі.
1750 А тим часом гайдамаки
Столи вздовж базару
Поставили, несуть страву,
Де що запопали,
Щоб з'ясвітла повечерять.
1755 »Гуляй!« — загукали.
Вечеряють, а кругом їх
Пекло червоніє;
У полум'ї, повішані
На кроквах, чорніють
1760 Панські трупи. Горять крокви
І падають з ними.
»Пийте, діти! Пийте, лийте!
З панами такими,
Може, ще раз зустрінемось,
1765 Ще раз погуляєм!«
І поставець одним духом
Залізник черкає.
»За прокляті ваші трупи,
За душі прокляті
1770 Ще раз випю! Пийте діти!

Випем, Гонто, брате!
Випем, друже, погуляєм
Укупочці, в парі.
А де ж Волох? Заспівай лиш
1775 Нам, старий кобзарю!
Не про дідів, бо незгірше
Й ми ляхів караєм;
Не про лихо, бо ми його
1780 Не знали й не знаєм, —
Веселої утни, старче,
Щоб земля ломилась, —
Про вдовицю-молодицю,
Як вона журилась».

(Кобзар грає й приспівує).

1785 »Од села до села
Танці та музики:
Курку, яйця продала,
Маю черевики!
Од села до села
1790 Буду танцювати:
Ні корови, ні вола, —
Осталася хата.

Я оддам, я продам
Кумові хатину,
1795 Я куплю, я зроблю
Яточку під тином;
Торгувать, шинкувать
Буду чарочками,
Танцювать та гулять
1800 Таки з парубками.

Ох ви, дітки мої,
Мої голубята!
Не журіться, подивіться,
Як танцює мати!

1805 Сама в найми піду,
Діток в школу оддам,

А червоним черевичкам
Таки дам, таки дам!»

1810 »Добре! Добре! Ну, до танців,
До танців, кобзарю!»
Сліпий вшварив. Навприсядки
Пішли по базару.
Земля гнеться... »Нумо, Гонто!»
— »Нум, брате Максиме!»
1815 Ушваримо, мій голубе,
Поки не загинем!»

»Не дивуйтеся дівчата,
Що я обідрався;
Бо мій батько робив гладко,
1820 То й я в його вдався».

— »Добре, брате! Єйжебогу!»
— »А ну ти, Максиме!»
— »Постривай лиш!»

1825 »Отак чини, як я чиню:
Люби дочку абицию,
Хоч попову, хоч дякову,
Хоч хорошу мужикову!»

Всі танцюють, а Галайда
Не чує, не бачить;
1830 Сидить собі кінець стола,
Тяжко-важко плаче,
Як дитина. Чого б, бачся?
В червонім жупані,
І золото і слава є...
1835 Та нема Оксани!
Ні з ким долю поділити,
Ні з ким заспівати!
Один-один сиротою

- Мусить пропадати!
1840 А того, того й не знає,
Що його Оксана
По тім боці за Тікичем
В будинку з панами,
З тими самими ляхами,
1845 Що замордували
Її батька. Недолюди!
Тепер заховались
За мурами та дивитесь,
Як жиди конають,
1850 Брати ваші! А Оксана
В вікно поглядає
На Лисянку засвічену.
»Де то мій Ярема?« —
Сама думає. Не знає,
1855 Що він коло неї,
У Лисянці, — не в свитині,
В червонім жупані,
Сидить один та думає:
»Де моя Оксана?
1860 Де вона, моя голубка
Приборкана, плаче?«
Тяжко йому!
А із яру
В киреї козачій
1865 Хтось крадеться.
»Хто ти такий?« —
Галайда питає.
— »Я посланець пана Гонти.
Нехай погуляє,
1870 Я подожду«.
- »Ні, не діждеш,
Жидівська собака!«
— »Ховай Боже! Який я жид?
Бачиш? Гайдамака!
1875 Ось копійка... Подивися...

- Хіба ти не знаєш?«
 — Знаю, знаю!« І свячений
 З халяви виймає.
 1880 »Признавайсь, проклятий жиде,
 Де моя Оксана?«
 Та й замахнувсь.
 — »Ховай Боже!..
 В будинку... з панами...
 Вся в золоті«...
 1885 — »Виручай же!
 Виручай, проклятий!«
 — »Добре, добре... Які ж бо ви,
 Яремо, завзяті!
 Іду зараз і виручу:
 1890 Гроші мур ламають.
 Скажу ляхам: замість Паца«...
 — »Добре, добре! знаю.
 Іди швидче!«
 — »Зараз, зараз!
 1895 Гонту забавляйте
 З півупруга, а там нехай!
 Ідїть же, гуляйте!..
 Куди везти?«
 — »У Лебедин!¹⁷⁾
 1900 У Лебедин, — чуєш?«
 — »Чую, чую«.
 І Галайда
 З Гонтою танцює.
 А Залізник бере кобзу:
 1905 »Потанцюй, кобзарю!
 Я заграю«.
 Навприсядки
 Сліпий по базару
 Оддирає постоломи,
 1910 Додає словами:
 »На вгороді постирнак, постирнак,
 Чи я ж тобі не козак, не козак?

Чи я ж тебе не люблю, не люблю?

Чи я ж тобі черевичків не куплю?

1915

Куплю, куплю, чорнобрива,

Куплю, куплю того дива.

Буду, серце, ходить,

Буду, серце, любить».

»Ой, гоп-голака!

1920

Полюбила козака,

Та рудого, та старого, —

Лиха доля така!

Іди ж, доле, за журбою,

А ти, старий, за водою!

1925

А я — так до шинку.

Випю чарку, випю другу,

Випю третю на потугу,

П'яту, шосту та й кінець.

Пішла баба у танець,

1930

А за нею горобець,

Викрутасом-вихилясом...

Молодець горобець!

Старий рудий бабу кличе.

А та йому дулі тиче:

1935

»Оженився, сатано,

Заробляй же на пшоно!

Треба діток годувать,

Треба діток одягать,

А я буду добувать;

1940

А ти, старий, не гріши,

Та в запічку колиши,

Та мовчи, не диши!»

»Як була я молодою преподобницею,

Повісила хвартушину над віконницею;

1945

Хто йде — не мине,

То кивне, то моргне.

А я шовком вишиваю,

- 1975 Світла, діти!... А де Лейба?
 Ще його немає?
 Найти його та повісити!
 Петелька свиняча!
- 1980 Гайда, діти! Погасає
 Каганець козачий!«
 А Галайда: — »Отамане!
 Погуляймо, батьку!
 Дивись — горить; на базарі
 І видко, і гладко.
- 1985 Потанцюєм. Грай, кобзарю!«
 — »Не хочу гуляти!
 Огню, діти! Дьогтю, клоччя!
 Давайте гармати;
 В потайники пустить огонь!
- 1990 Думають, — жартую!«
 Заревіли гайдамаки:
 »Добре, батьку! чуєм!«
 Через греблю повалили,
 Гукають, співають.
- 1995 А Галайда кричить: — »Батьку!
 Стійте!.. Пропадаю!
 Постривайте, не вбивайте:
 Там моя Оксана!
 Годиночку, батьки мої!
- 2000 Я її достану!«
 — »Добре, добре!.. Залізничче!
 Гукни, щоб палили!
 Преподобиться з ляхами...
 А ти, сизокрилий,
- 2005 Найдеш іншу!«
 Оглянувся —
 Галайди немає.
 Ревуть гори, — і будинок
 З ляхами гуляє
- 2010 Коло хмари. Що осталося —
 Пеклом запалало...

»Де Галайда?« — Максим кличе.
І сліду не стало.

2015 Поки хлопята танцювали,
Ярема з Лейбою прокрались
Аж у будинок, в самий льох;
Оксану вихопив чуть живу
Ярема з льоху, та й полинув
У Лебедин...

Х.

ЛЕБЕДИН.

2020 »Я сирота з Вільшаної,
Сирота, бабусю!
Батька ляхи замучили,
А мене... Боюся,
Боюсь згадать, моя сиза!..
2025 Узяти з собою.
Не розпитуй, бабусенько,
Що було зо мною.
Я молилась, я плакала,
Серце розривалось,
2030 Сльози сохли, душа мерла..
Ох, якби я знала,
Що побачу його ще раз,
Що обніму знову, —
Вдвоє, втроє б витерпіла
2035 За єдине слово!
Вибачай, моя голубко!
Може, я грішила;
Може, Бог за те й карає,
Що я полюбила —
2040 Полюбила стан високий
І карії очі,
Полюбила, як уміла,
Як серденько хоче.

2045 Не за себе, не за батька
Молилась в неволі, —
Ні, бабусю, а за його,
За милого долю.
Карай, Боже! Твою правду
Я витерпів мушу.

2050 Страшно сказати: я думала
Занапастить душу.
Якби не він, — може б... може,
І занапастила.

2055 Тяжко було! Я думала:
»О, Боже мій милий!
Він сирота, — хто без мене
Його привітає?
Хто про долю, про недолу,
Як я, розпитає?

2060 Хто обійме, як я, його?
Хто душу покаже?
Хто сироті убогому
Добре слово скаже?»
Я так думала, бабусю,
І серце сміялось:

2065 »Я сирота, без матері,
Без батька осталась,
І він один на всім світі,
Мене один любить;

2070 А почує, що я вбилась,
То й себе погубить».
Так я думала, молилась,
Ждала, виглядала:
Нема його, не прибуде, —

2075 Одна я осталась»...
Та й заплакала. Черниця,
Стоя коло неї,
Зажурилась.

2080 »Бабусенько!
Скажи мені, де я?»

- »В Лебедині, моя пташко!
Не вставай: ти хвора».
- »В Лебедині? Чи давно я?»
- »Ба ні, — позавчора».
- 2085 »Позавчора?.. Стривай, стривай!..
Пожар над водою...
Жид, будинок, Майданівка...¹⁸⁾
Зовуть Галайдою»...
— »Галайдою Яремою
- 2090 Себе називає
Той, що привіз».
- »Де він, де він?
Тепер же я знаю!..«
- »Через тиждень обіцявся
- 2095 Прийти за тобою».
- »Через тиждень! Через тиждень!
Раю мій, покою!
Бабусенько, минулася
Лихая година!
- 2100 Той Галайда — мій Ярема!..
По всій Україні
Його знають. Я бачила,
Як села горіли;
Я бачила — кати-ляхи
- 2105 Трусилися, мліли,
Як хто скаже про Галайду.
Знають вони, знають,
Хто такий і відкіля він,
І кого шукає!
- 2110 Мене шукав, мене найшов,
Орел сизокрилий!
Прилітай же, мій соколе,
Мій голубе сизий!
Ох, як весело на світі,
- 2115 Як весело стало!
Через тиждень, бабусенько...
Ще три дні осталося.

Ох, як довго!..

»Загрібай, мамо, жар, жар, —

2120 »Буде тобі дочки жаль, жаль«...

Ох, як весело на світі!

А тобі, бабусю,

Чи весело?»

— »Я тобою,

2125 Пташко, веселюся«.

— »А чом же ти не співаєш?»

— »Я вже одспівала«...

Задзвонили до вечерні.

Оксана осталась,

2130 А черниця, помолившись,

В храм пошкандибала.

Через тиждень в Лебедині

У церкві співали:

2135 »І са і я ликуй!« Вранці

Ярему вінчали,

А ввечері мій Ярема

(От хлопець звичайний!),

Щоб не сердить отамана,

Покинув Оксану:

2140 Ляхів кінча, з Залізняком

Весілля справляє

В Уманщині, на пожарах.

Вона виглядає, —

Виглядає, чи не їде

2145 З боярами в гості —

Перевезти із келії

В хату на помості.

Не журися, сподівайся

Та Богу молися,

2150 А мені тепер на Умань

Треба подивитись.

ХІ.

ГОНТА В УМАНІ.

Хвалилися гайдамаки,
На Умань ідучи:
»Будем драти, пане-брате,
З китайки онучі«.

- Минають дні, минає літо,
А Україна, знай, горить;
По селах плачуть голі діти:
2155 Батьків немає. Шелестить
Пожовкле листя по діброві,
Гуляють хмари, сонце спить;
Ніде не чуть людської мови;
Звір тільки виє по селу,
2160 Гризучи трупи. Не ховали, —
Вовків ляхами годували,
Аж поки снігом занесло
Огризки вовчі.
- 2165 Не спинила хуртовина
Пекельної кари:
Ляхи мерзли, а козаки
Грілись на пожарі.
Встала й весна, чорну землю
Сонну розбудила,
2170 Уквітчала її рястом,
Барвінком укрила;
І на полі жайворонок,
Соловейко в гаї
Землю, убрану весною,
2175 Вранці зустрічають...
Рай та й годі! А для кого?
Для людей... А люди?
Не хочять на його й глянуть,
А глянуть — огудять.
2180 Треба кровю домалювать,

Освітить пожаром;
Сонця мало, рясту мало
І багато хмари.
2185 Пекла мало!.. Люди, люди!
Коли то з вас буде
Того добра, що маєте?
Чудні, чудні люди!
Не спинила весна крові,
2190 Ні злоти людської.
Тяжко глянуть; а згадаєм —
Так було і в Трої,
Так і буде.
Гайдамаки
2195 Гуляють, карають;
Де проїдуть — земля горить,
Кровю підпливає.
Придбав Максим собі сина
На всю Україну;
2200 Хоч не рідний син Ярема,
А щира дитина.
Максим ріже, а Ярема
Не ріже — лютує:
З ножем в руках, на пожарах
І днює й нчує.
2205 Не милує, не минає,
Ніде ні одного, —
За титаря ляхам платить,
За батька святого,
2210 За Оксану... Та й зомліє,
Згадавши Оксану.
А Залізник: — »Гуляй, сину!
Поки доля встане,
Погуляєм!«
2215 Погуляли:
Купою на купі
Од Києва до Умані
Лягли ляхи трупом.

Як та хмара, гайдамаки
Умань обступили¹⁹⁾
2220 Опівночі; до схід сонця
Умань затопили.
Затопили, закричали:
»Карай ляха знову!«
2225 Покотились по базару
Кінні narodowi²⁰⁾;
Покотились малі діти
І каліки хворі.
Гвалт і галас... На базарі,
Як посеред моря
2230 Кривавого, стоїть Гонта
З Максимом завзятим.
Кричать удвох: »Добре, діти!
Отак їх проклятих!«
Аж ось ведуть гайдамаки
2235 Ксьондза-єзуїта
І двох хлопців. — »Гонто, Гонто!
Оце твої діти!
Ти нас ріжеш — заріж і їх:
Вони католики!
2240 Чого ж ти став? Чом не ріжеш?
Поки невеликі,
Заріж і їх; бо виростуть,
То тебе заріжуть!..«
»Убийте пса! А собачат
2245 Своєю заріжу.
Клич громаду! Признавайтесь,
Що ви католики!«
— »Католики... бо нас мати«...
— »Боже мій великий!
2250 Мовчіть, мовчіть! Знаю, знаю!«
Зібралась громада.
»Мої діти — католики...
Щоб не було зради,
Щоб не було поговору, —

- 2255 Панове громадо!
Я присягав, брав свячений —
Різать католика.
Сини мої, сини мої!
Чом ви не великі?
- 2260 Чом ви ляха не ріжете?«
— »Будем різать, тату!«
— »Не будете! Не будете!
Будь проклята мати,
Та проклята католичка,
2265 Що вас породила!
Чом вона вас до схід сонця
Була не втопила?
Менше б гріха: ви б умерли
Не католиками!
- 2270 А сьогодні, сини мої,
Горе мені з вами!
Поцілуйте мене, діти,
Бо не я вбиваю,
А присяга!«
- 2275 Махнув ножом —
І дітей немає!
Попадали зарізані.
»Тату« — белькотали:
»Тату, тату!.. Ми не ляхи!
2280 Ми«... та й замовчали.
»Поховать хіба?«
»Не треба!
Вони католики.
Сини мої, сини мої!
2285 Чом ви не великі?
Чом ворога не різали?
Чом матір не вбили,
Ту прокляту католичку,
Що вас породила?..
2290 Ходім, брате!«
Взяв Максима,

Я дітей зарізавл.. Горе мені, горе!
2330 Де я прихилюся?»

Так Гонта кричав,
По Умані бігав. А серед базару,
В крові, гайдамаки ставили столи;
Де щó запопали, страви нанесли
2335 І сіли вечерять. Остатня кара,
Остатня вечеря!

»Гуляйте, сини!
Пийте, поки петься! Бийте, поки беться!«
Залізняк гукає: »А ну, навісний,
2340 Ушквар нам щонебудь — нехай земля гнеться,
Нехай погуляють мої козаки!«

І кобзар ушкварив:
»А мій батько орандар,
Чоботар,

2345 Моя мати пряха
Та сваха;

Брати мої, соколи,
Привели
І корову із діброви,
2350 І намиста нанесли.

А я собі Христа
В намисті;
А на лиштві листя
Та листя,

2355 І чоботи і підкови.
Вийду вранці до корови,
Я корову напою,

Подою,
2360 З парубками постою,
Постою«.

»Ой, гоп по вечері!
Замикайте, діти, двері!
А ти, стара, не журись
Та до мене пригорнись!«

- 2365 Всі гуляють. А де ж Гонта?
 Чом він не гуляє?
 Чому не пє з козаками?
 Чому не співає?
2370 Нема його: тепер йому,
 Мабуть, не до неї,
 Не до співи.
- А хто такий
 У чорній киреї
 Через базар переходить?
2375 Став, розрива купу
 Ляхів мертвих, шука когось.
 Нагнувся, два трупи
 Невеликих взяв на плечі
 І, позад базару,
2380 Через мертвих переступа,
 Криється в пожарі
 За костьолом. Хто ж це такий?
 Гонта, горем битий,
 Несе дітей поховати,
2385 Землею накрити,
 Щоб козацьке мале тіло
 Собаки не їли.
 І темними улицями,
 Де менше горіло,
2390 Поніс Гонта дітей своїх,
 Щоб ніхто не бачив,
 Де він синів поховає
 І як Гонта плаче.
 Виніс в поле, геть од шляху;
2395 Свячений виймає
 І свяченим копа яму.
 А Умань палає,
 Світить Гонті до роботи
 І на дітей світить;
2400 Неначе сплять одягнені...
 Чого ж страшні діти?

Чого Гонта ніби краде,
Або скарб ховає?
Аж труситься. Із Умані
2405 Де-де чуть — гукають
Товариші-гайдамаки.
Гонта мов не чує, —
Синам хату серед степу
Глибоку будує.
2410 Та й збудував. Бере синів,
Кладе в темну хату
Й не дивиться, ніби чує:
»Ми не ляхи, тату!«
2415 Поклав обох; із кишені
Китайку виймає;
Поцілував мертвих в очі,
Хрестить, накриває
Червоною китайкою
2420 Голови козачі.
Розкрив, ще раз подивився...
Тяжко-важко плаче:
»Сини мсі, сини мої!
На ту Україну
2425 Дивітеся! Ви за неї —
Й я за неї гину.
А хто мене поховає?
На чужому полі
Хто заплаче надо мною?
2430 Доле моя, доле!
Доле моя, нещаслива!
Що ти наробила?
Нащо мені дітей дала?
Чом мене не вбила?
2435 Нехай вони б поховали,
А то я ховаю!«
Поцілував, перехрестив,
Покрив, засипає:
»Спочивайте, сини мої,

В глибокій оселі!
2440 Сука-мати не придбала
Нової постелі.
Без васильків і без рути
Спочивайте, діти,
Та благайте, просіть Бога,
2445 Нехай на сім світі
Мене за вас покарає,
За гріх сей великий!
Простіть, сини! Я прощаю,
Що ви католики».
2450 Зрівняв землю, покритв дерном,
Щоб ніхто не бачив,
Де полягли Гонти діти,
Голови козачі.
»Спочивайте, виглядайте, —
2455 Я швидко прибуду.
Укоротив я вам віку,
І мені те буде!
І мене вбють... коли б швидче!
Та хто поховає?
2460 Гайдамаки!.. Піду ще раз,
Ще раз погуляю!»

Пішов Гонта, похилившись;
Іде, спотикнеться.
Пожар світить; Гонта гляне,
2465 Гляне, усміхнеться.
Страшно, страшно усміхався,
На степ оглядався.
Утер очі... Тільки мріє
В диму та й сховався²¹).

ХІІ.

ЕПІЛОГ.

- 2470 Давно те минуло, як, мала дитина,
Сирота в ряднині, я колись блукав
Без свити, без хліба, по тій Україні,
Де Залізняк, Гонта з свяченим гуляв.
Давно те минуло, як тими шляхами,
- 2475 Де йшли гайдамаки — малими ногами
Ходив я та плакав, та людей шукав,
Щоб добру навчили. Я тепер згадав, —
Згадав, та й жаль стало, що лихо минуло.
Молодесє лихо! Якби ти вернулось —
- 2480 Проміняв би долю, що маю тепер.
Згадаю те лихо, степи ті безкраї,
І батька, і діда старого згадаю...
Дідусь ще гуляє, а батько вже вмер.
Бувало, в неділю, закривши Мінею,
- 2485 По чарці з сусідом випивши тієї,
Батько діда просить, щоб той розказав
Про Коліївщину, як колись бувало,
Як Залізняк, Гонта ляхів покарав...
Столітнії очі, як зорі, сіяли,
- 2490 А слово за словом сміялось, лилось:
Як ляхи конали, як Сміла горіла...
Сусіди од страху, од жалю німіли,
І мені, малому, не раз довелось
За титаря плакати. І ніхто не бачив,
- 2495 Що мала дитина у куточку плаче!..
Спасибі, дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу:
Я її онукам тепер розказав!
- 2500 Вибачайте, люди добрі,
Що козацьку славу
Так навмання розказую,
Без книжньої справи.

Так дід колись розказував,
Нехай здоров буде!
2505 А я за ним. Не знав старий,
Що письменні люди
Тії речі прочитають...
Вибачай, дідусю, —
Нехай лають! А я поки
2510 До своїх вернуся
Та доведу вже до краю,
Доведу, — спочину,
Та хоч крізь сон подивлюся
На ту Україну,
2515 Де ходили гайдамаки
З святими ножами, —
На ті шляхи, що я міряв
Малими ногами.

Погуляли гайдамаки,
2520 Добре погуляли:
Трохи не рік шляхетською
Кровю напували
Україну, та й замовкли —
Ножі пощербили.
2525 Нема Гонти! Нема йому
Хреста, ні могили.
Буйні вітри розмахали
Попіл гайдамаки,
І нікому помолитись,
2530 Нікому заплакати!
Один тільки брат названий
Оставсь на всім світі;
Та й той — почув, що так страшно
Пекельнії діти
2535 Його брата замучили,
Залізник заплакав
Вперше зроду, сльози не втер,
Умер неборака.

2540 Нудьга його задавила
На чужому полі,
В чужу землю положила, —
Така його доля!
Сумно-сумно гайдамаки
2545 Залізную силу
Поховали; насипали
Високу могилу;
Заплакали, розійшлися,
Відкіля взялися.
2550 Один тільки мій Ярема
На кий похилився,
Стояв довго. — »Спочинь, батьку,
На чужому полі,
Бо на своїм нема місця,
2555 Нема місця, волі...
Спи козаче, душа щира!
Хтонебудь згадає«.
Пішов степом сіромаха,
Сльози утирає.
2560 Довго-довго оглядався,
Та й не видко стало;
Одна чорна серед степу
Могила осталась²²).

2565 Посіяли гайдамаки
В Україні жито,
Та не вони його жали.
Що мусим робити?
Нема правди, не виросла, —
Кривда повиває...
2570 Розійшлися гайдамаки,
Куди який знає:
Хто додому, хто в діброву,
З ножем у халяві,
Жидів кінчать. Така й досі
Осталася слава²³).

2575 А тим часом стародавню
Січ розруйнували:
Хто на Кубань, хто за Дунай;
Тільки і остались,
Що пороги серед степу,
2580 Ревуть, завивають:
»Поховали дітей наших,
І нас розривають!«
Ревуть собі і реватимуть, —
Їх люди минули;
2585 А Україна — навіки,
Навіки заснула.

З того часу в Україні
Жито зеленіє;
Не чуть плачу, ні гармати.
2590 Тільки вітер віє,
Нагинає верби в гаї,
А тирсу на полі.
Все замовкло. Нехай мовчить:
Така Божа воля!
2595 Тільки часом увечері,
Понад Дніпром, гаєм
Ідуть старі гайдамаки,
Ідучи співають:
»А в нашого Галайди
Хата на помості!
2600 Грай море!
Добре море!
Добре буде,
Галайда!«

П Р И П И С И

1. «Энциклопедическій лексиконъ», том 5, Барская конфедерація і „Historja Królestwa Polskiego“ J. S. Bandtkie t. 2.

2. Вільшана або Ольшана — містечко Київської губернії, Звенигородського повіту; між Звенигородкою і Вільшаною по старому шляху — Боровиків хутір і корчма, де б то Ярема Байстриук, а потім Галайда, був у жида наймитом. (Од старих людей).

3. Не-унітів ляхи називали схизматами.

4. Про конфедератів так розказують люди, которі їх бачили, і не диво, бо то була все шляхта з honorem без дисципліни: робить не хочеться, а їсти треба.

5. Анахронізм: титаря ляхи замучили зимою, а не літом.

6. За гайдамаками ходив кобзар; його називали сліпим Волохом. (Дід розказував).

7. Павла Наливайка живого спалили в Варшаві; Івана Остряницю і тридцять старшин козацьких після страшної муки розчетвертували і розвезли їх тіла по всій Україні. Зиновій-Богдан і син його Тимофей були поховані в Суботові, коло Чигрина; Чарнецький, коронний гетьман, не доставши Чигрина, од злости спалив їх мертвих. (Георгій Коницький).

8. Полковник Богун потопив ляхів в Інгулі. Зиновій-Богдан вирізав 40 з чимсь тисяч ляхів над Россю в Корсуні. Тарас Трясило вирізав ляхів над Альтою. І та ніч, в котру те трапилось, зоветься Тарасова або кровава. (Бантиш-Каменський).

9. Так про Чигринське свято розказують старі люди.

10. Тарасова і Варфоломієва ночі — одна другої варт на стид Римської Тіари.

11. Треті півні — сигнал. Розказують, Залізняка есаул, не діждавши третіх півнів, запалив Мєдведівку, містечко між Чигрином і Звенигородкою.

12. Чорний шлях виходив од Дніпра між устями річок Сокорівки і Носачівки і біг через степи запорозькі, через воєводства Київське, Подольське і Волинське на Червону

Русь до Львова. Чорним названий, що по йому татари ходили в Польщу і своїми табунами вибивали траву.

13. До унії козаки з ляхами мирилися і, якби не єзуїти, то може б і не різалися. Єзуїт Поссевін, легат папський, перший почав унію в Україні.

14. Керелівка або Кириловка — село Звенигородського повіту. Червонець, що дав Залізняк хлопцеві, і досі єсть у сина того хлопця, которому був даний; я сам його бачив.

15. Село Будища — недалеко од Керелівки; в яру озеро і над озером ліс невеликий — зоветься Гупалівщиною за те, що Залізняк збивав ляхів з дерева. Ляхи, де був захований шляхетський скарб, і досі видно, тільки вже розруйновані.

16. Лисянка — містечко Звенигородського повіту над річкою Гнилим Тікичем. Тут зійшлися Гонта з Залізняком і розруйнували старосвітський будинок, Богданом нібито будований.

17. Лебедин — дівочий монастир між Чигрином і Звенигородкою.

18. Майданівка — село недалеко од Лисянки.

19. Умань — город повітової губернії Київської.

20. Kawalerja parodowa — так звались польські драгуни; їх тоді було в Умані 3000, і всі були побиті гайдамаками.

21. В Умані Гонта убив дітей своїх за те, що їх мати, католичка, допомгла єзуїтам перевести їх в католики. Млзданович, товариш синів Гонти, бачив з дзвіниці, як вони умерли і як школярів базиліянської школи потопив Гонта в криниці. Він багато написав об Гайдамаччині, але надрукованого нема нічого.

22. Зрадою взяли ляхи Гонту і страшно замучили. Привезли його в кайданах у польський лагерь, недалеко Балти, з одрізаним язиком і правою рукою. Браницький, польський генерал, так велів зробити, щоб він чоگونهбудь не сказав на його. Потім кати роздягли його, як мати родила, і посадили на гарячі штаби заліза; потім зняли дванадцять пас з спини шкіри. Гонта повів очима і страшно глянув на Браницького; той махнув рукою — і розняли Гонту наче тверо, розвезли тіло і поприбивали на середохрестних шляхах. Залізняк, почувши, що так страшно ляхи замучили Гонту, заплакав, занедужав та й умер; його гайдамаки поховали в степу над Дністром та й розійшлися.

23. »Злодій«, »розбойник«, або »гайдамака« — такими осталися гайдамаки по Коліївщині. Такими їх знають і досі.

П Е Р Е Д М О В А.

По мові — передмова; можна б і без неї, — так ось бачте що: все, що я бачив надрюкованого (тільки бачив, а прочитав дуже небагато), — всюди є передслово, а в мене нема. Якби я не дрюкував своїх »Гайдамаків«, то воно б не треба і передмови, а коли вже пускаю в люди, то треба і з чим, щоб не сміялись на обірванців, щоб не сказали: »От який! Хіба діди та батьки дурніші були, що не пускали в люди навіть граматки без предисловія!« Так, далєбі так, вибачайте! Треба предисловіє. Так як же його скомпонувать, щоб, знаєте, не було і кривди, щоб не було і правди, а так, як всі предисловія компонуються? Хоч убий, — не вмію: треба б хвалить, так сором, а гудить не хочеться.

Н а ч н е м ж е у б о н а ч а л о к н и г и с и ц е . Весело подивиться на сліпого кобзаря, як він собі сидить з хлопцем, сліпий, під тином, і весело послухать його, як він заспіває думу про те, що давно діялось, як боролися ляхи з козаками. Весело... а всетаки скажеш: »Слава Богу, що минуло!« А надто як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми — славяни. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, нерозмежованою останеться навіки од моря до моря славянська земля!

Про те, що діялось на Україні 1768 року, розказую так, як чув од старих людей: надрюко-

ваного і критикованого нічого не читав, бо, здається, і нема нічого. Галайда впововину видуманий, а смерть вільшанського титаря — правдива, бо ще є люди, которі його знали. Гонта і Залізняк, отамани того кровавого діла, може виведені в мене не так, як вони були, — за це не ручаюсь. Дід мій, нехай здоров буде, коли зачина розказувать щонебудь таке, що не сам бачив; а чув, то спершу скаже: »Коли старі люди брешуть, то й я з ними«.

ПАНОВЕ СУБСКРИБЕНТИ!

»Бачимо, бачимо, що одурив, та ще хоче і одбрехатися!« — отак ви вслух подумаете, як прочитаєте мої »Гайдамаки«.

Панове Громадо! — далєбі не брешу, — ось бачите що: я думав, і дуже хотілось мені надрюкувать ваші козацькі імена рядочком гарненько (уже було і найшлоь їх десятків зо-два, зо-три), — слухаю виходить розномова: один каже — треба, другий каже — не треба, третій нічого не каже. Я думав, що тут робить на світі? Взяв та й проциндрив гарненько ті гроші, що треба було заплатити за аркуш надрюкованого паперу, а до вас і ну писать оцю цидулу.

Все б то це нічого (чого не трапляється на віку, — все буває, як на довгій ниві), та ось лихо мені на безголова: єсть ще і такі паничі, що соромились свою благородну фамілію (Кирпа-Гнучкошиєнко - вб) і надрюкувать в мужицькій книжці. Далєбі правда!

Т. Шевченко.

II.

ПОЕЗІЇ РАННЬОЇ ДОБИ
(1837—1842)

ЩО НЕ ВВІЙШЛИ ДО „ЧИГИРИНСЬКОГО КОБЗАРЯ“

ПРИЧИННА.

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма.
5 І блідий місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав,
Неначе човен в синім морі,
То виринав, то потопав.
Ще треті півні не співали,
10 Ніхто ніде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались,
Та ясен раз-у-раз скрипів.

В таку добу під горою,
Біля того гаю,
15 Що чорніє над водою,
Щось біле блукає.
Може, вийшла русалонька
Матері шукати,
А може жде козаченька,
20 Щоб залоскотати.
Не русалонька блукає:
То дівчина ходить,
Й сама не зна (бо причинна),
Що такеє робить.
25 Так ворожка поробила,
Щоб менше скучала,
Щоб, бач, ходя опівночі,
Спала й виглядала
Козаченька молодого,

30 Що торік покинув.
 Обіщався вернутися,
 Та, мабуть, і згинув!
 Не китаюкою покрились
 Козацькії очі,
35 Не вимили біле личко
 Слізеньки дівочі:
 Орел вийняв карі очі
 На чужому полі,
 Біле тіло вовки зїли —
40 Така його доля!
 Дарма щоніч дівчинонька
 Його виглядає...
 Не вернеться чорнобривий
 Та й не привітає,
45 Не розплете довгу косу,
 Хустку не завяже;
 Не на ліжко — в домовину
 Сиротою ляже!

 Така її доля... О, Боже мій милий!
50 За що ж ти караєш її молоду?
 За те, що так щиро вона полюбила
 Козацькії очі?.. Прости сироту!
 Кого ж їй любити? Ні батька, ні неньки:
 Одна, як та пташка в далекім краю!
55 Пошли ж ти їй долю — вона молоденька, —
 Бо люди чужії її засміють.
 Чи винна ж голубка, що голуба любить?
 Чи винен той голуб, що сокіл убив?
 Сумує, воркує, білим світом нудить,
60 Літає, шукає, дума — заблудив.
 Щаслива голубка: високо літає,
 Полине до Бога — милого питать.
 Кого ж сиротина, кого запитає?
 І хто їй розкаже, і хто тее знає,
65 Де милий ночує: чи в темному гаю,

Чи в бистрім Дунаю коня напува?
Чи, може, — з другою, другую кохає,
Її чорнобриву уже забува?
Якби то далися орлині крила —
70 За синім би морем милого знайшла;
Живого б любила, другу б задушила,
А до неживого у яму б лягла!
Не так серце любить, щоб з ким поділитися,
Не так воно хоче, як Бог нам дає:
75 Воно жить не хоче, не хоче журиться.
»Журисть!« — каже думка, жалю завдає.
О, Боже мій милий! Така Твоя воля,
Таке її щастя, така її доля!

Вона все ходить, з уст ні пари.
80 Широкий Дніпр не гомонить;
Розбивши вітер чорні хмари,
Ліг біля моря одпочить,
А з неба місяць так і сяє;
І над водою, і над гаєм —
85 Кругом, як в усі, все мовчить...
Аж гульк — з Дніпра повиринали
Малії діти сміючись.
— »Ходімо гріться!« — закричали:
»Зійшло вже сонце!« (Голі скрізь,
90 З осоки коси, бо дівчата)...
— »Чи всі ви тут?« — кличе мати:
»Ходім шукати вечерять.
Пограємось, погуляймо
Та пісеньку заспіваймо!«
95 »Ух! Ух!
Соломяний дух, дух!
Мене мати породила,
Нехрищену положила,
Місяченьку!
100 Наш голубоньку!
Ходи до нас вечеряти:

У нас козак в очереті,
В очереті, в осоці,
Срібний перстень на руці;
105 Молоденький, чорнобривий,
Знайшли вчора у діброві.
Світи довше в чистім полі,
Щоб нагулялись доволі!
Поки відьми ще літають,
110 Поки півні не співають,
Посвіти нам!.. Он щось ходить!
Он під дубом щось там робить!
Ух! Ух!
Соломяний дух, дух!
115 Мене мати породила.
Нехрищену положила.«
Зареготались нехрищені...
Гай обіззався; галас, зик —
Орда мов ріже. Мов скажені,
120 Летять до дуба... Нічичирк!

Схаменулись нехрищені,
Дивляться: мелькає,
Щось лізе вверх по стовбуру
До самого краю.
125 Ото ж тая дівчинонька,
Що сонна блудила:
Отаку то їй причину
Ворожка зробила!
На самий верх на гілляцці
130 Стала... В серце коле!
Подивилась на всі боки
Та й лізе додолу.
Кругом дуба русалоньки
Мовчки дожидали,
135 Взяли її, сердешную,
Та й залоскотали.
Довго, довго дивувались

На її уроду...
Треті півні: »кукуруіку!« —
140 Шелеснули в воду.

Защебетав жайворонок,
Угору летючи;
Закувала зозуленька,
На дубу сидючи;
145 Защебетав соловейко —
Пішла луна гаєм;
Червоніє за горою,
Плугатир співає.

Чорніє гай над водою,
150 Де ляхи ходили;
Засиніли понад Дніпром
Високі могили;
Пішов шелест по діброві,
Шепчуть густі лози;
155 А дівчина спить під дубом
При битій дорозі;
Знать, добре спить, що не чує,
Як кує зозуля,
Що не лічить, чи довго жить...
160 Знать, добре заснула.

А тим часом із діброви
Козак виїзжає;
Під ним коник вороненький
Насилу ступає.
165 »Ізнемігся, товаришу!
Сьогодні спочинем:
Близько хата, де дівчина
Ворота одчинить.
А, може, вже одчинила
170 Не мені — другому...
Швидче, коню, швидче, коню,
Поспішай додому!«

Утомився вороненький,
Іде, спотикнеться, —
175 Коло серця козацького
Як гадина вється.
»Ось і дуб той кучерявий...
Вона! Боже милий!
Бач, заснула виглядавши
180 Моя сизокрила!«
Кинув коня та до неї:
»Боже ти мій, Боже!«
Кличе її та цілує...
Ні, вже не pomoже!
185 »За що ж вони розлучили
Мене із тобою?«
Зареготавсь, розігнався —
Та в дуб головою!

Ідуть дівчата в поле жати
190 Та, знай, співають ідучи,
Як провозжала сина мати,
Як бивсь татарин уночі.
Ідуть... Під дубом зелененьким
Кінь замордований стоїть,
195 А біля його молоденький
Козак та дівчина лежить.
Цікаві (ніде правди діти!)
Підкралися, щоб ізлякати;
Коли подивляться, що вбитий, —
200 З переполоху ну втікати!
Збиралися подруженьки —
Слізоньки втирають;
Збиралися товариші
Та ями копають.
205 Прийшли попи з корогвами,
Задзвонили дзвони;
Поховали громадою,
Як слід, по закону.

210 Насипали край дороги
Дві могили в житі.
Нема кому запитати,
За що їх убито.
Посадили над козаком
Явір та ялину,
215 А в головах у дівчини
Червону калину.
Прилітає зозуленька
Над ними кувати;
Прилітає соловейко
220 Щоніч щебетати;
Виспіває та щечече,
Поки місяць зійде,
Поки тії русалоньки
З Дніпра грітись вийдуть.

(1837. Май—липень).

НА ВІЧНУ ПАМ'ЯТЬ КОТЛЯРЕВСЬКОМУ.

Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину,
Над водою гне з вербою
Червону калину;
5 На калині одиноке
Гніздечно гойдає.
А де ж дівся соловейко?
Не питай: не знає!
Згадай лихо, то й байдуже:
10 Минулось, пропало;
Згадай добре — серце вяне:
Чому не осталося?
Отож гляну та й згадаю:
Було, як смеркає,
15 Защебече на калині, —
Ніхто не минає:
Чи багатий, кого доля,
Як мати дитину,
Убирає, доглядає —
20 Не мине калину;
Чи сирота, що досвіта
Встає працювати, —
Опиниться, послухає,
Мов батько та мати
25 Розпитують, розмовляють:
Серце бється, любо,
І світ Божий, як Великдень
І люди, як люди!
Чи дівчина, що милого
30 Щодень виглядає,
Вяне, сохне сиротою,

Де дітись, не знає —
Піде на шлях подивитись,
Поплакати в лози:
Защобече соловейко,
35 Сохнуть дрібні сльози;
Послухає, усміхнеться,
Піде темним гаєм, —
Ніби з милим розмовляла.

40 А він, знай, співає,
Та дрібно, та рівно, як Бога благає.
Поки вийде злодій на шлях погулять
З ножем у халяві — піде луна гаєм,
Піде та замовкне: нащо щебетать?
45 Запеклюю душу злодія не спинить,
Тільки стратить голос, добру не навчить;
Нехай він лютує, поки сам загиє,
Поки безголова ворон прокричить.

50 Засне долина, — на калині
І соловейко задріма.
Повіє вітер по долині,
Пішла дібровою луна;
Луна гуляє — Божа мова.
Встануть сердеги працювать,
55 Корови підуть по діброві,
Дівчата вийдуть воду брать,
І сонце гляне — рай та й годі!
Верба сміється — свято скрізь!
Заплаче злодій, лютий злодій.
60 Було так перш, — тепер дивись:

Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину;
Над водою гнє з вербою
Червону калину;
65 На калині одиноке
Гніздечко гойдає.
А де дівся соловейко?
Не питай: не знає!

- 70 Недавно, недавно у нас в Україні
Старий Котляревський отак щебетав;
Замовк неборака, сиротами кинув
І гори і море, де перше витав,
Де ватагу пройдисвіта
Водив за собою, —
- 75 Все осталося, все сумує,
Як руїни Трої.
Все сумує, — тільки слава
Сонцем засіяла;
Не вмре кобзар, бо навіки
Його привітала.
- 80 Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!
- 85 Праведная душе! прийми ж мою мову,
Немудру та щиру, прийми, привітай!
Не кинь сиротою, як кинув діброви,
Прилини до мене хоч на одно слово
Та про Україну мені заспівай!
- 90 Нехай усміхнеться душа на чужині,
Хоч раз усміхнеться, дивлячись, як ти
Всю славу козацьку, за словом єдиним,
Переніс в убогу хату сироти.
Прилинь, сизий орле! Бо я одинокий
- 95 Сирота на світі, в чужому краю;
Дивлюся на море широке, глибоке,
Поплив би на той бік, — човна не дають!
Згадаю Енея, згадаю родину,
Згадаю — заплачу, як тая дитина;
- 100 А хвилі на той бік ідуть та ревуть.
А, може, я й темний, нічого не бачу,
Злая доля, може, по тім боці плаче?
Сироту усюди люди осміють!

Нехай би сміялись, та там море грає,
105 Там місяць, там сонце ясніше сія,
Там з вітром могила в степу розмовляє,
Там не одинокий з нею був би й я.

Граведная душе! прийми мою мову,
110 Немудру та щиру, прийми, привітай!
Не кинь сиротою, як кинув діброви,
Прилини до мене хоч на одно слово
Та про Україну мені заспівай!

(1838, листопад).

ДУМКА.

Вітре буйний, вітре буйний!
Ти з морем говориш, —
Збуди його, заграй ти з ним,
Спитай синє море.
5 Воно знає, де мій милий,
Бо його носило;
Воно скаже, синє море,
Де його поділо.
Коли милого втопило —
10 Розбий синє море!
Піду шукать миленького,
Втоплю своє горе,
Втоплю свою недоленьку —
Русалкою стану,
15 Пошукаю в чорних хвилях,
На дно моря кану.
Найду його — пригорнуся,
На серці зомлію.
Тоді, хвиле, неси з милим,
20 Куди вітер віє!
Коли ж милий на тім боці, —
Буйнесенький, знаєш,
Де він ходить, що він робить:
Ти з ним розмовляєш.
25 Коли плаче, то й я плачу;
Коли ні — співаю;
Коли ж згинув чорнобривий,
То й я погибаю.
Тоді неси мою душу

30 Туди, де мій милий;
Червоною калиною
Постав на могилі!
Буде легше в чужім полі
Сироті лежати:
35 Буде над ним його мила
Квіткою стояти.
І квіткою й калиною
Цвісти над ним буду,
Щоб не пекло чуже сонце,
40 Не топтали люди.
Я ввечері посумую,
А вранці поплачу;
Зійде сонце — утру сльози,
Ніхто й не побачить!
45 Вітре буйний, вітре буйний!
Ти з морем говориш, —
Збуди його, заграй ти з ним,
Спитай синє море!

ДУМКА.

Тече вода в синє море,
Та не витікає,
Шука козак свою долю,
А долі немає.
5 Пішов козак світ-за́очі:
Грає синє море,
Грає серце козацькеє,
А думка говсрить:
»Куди ти йдеш, не спитавшись?
10 На кого покинув
Батька, неньку старенькую,
Молоду дівчину?
На чужині не ті люди,
Тяжко з ними жити!
15 Ні з ким буде поплакати,
Ні поговорити«.
Сидить козак на тім боці,
Грає синє море.
Думав, доля зустрінеться —
20 Спіткалося горе!
А журавлі летять собі
Додому ключами.
Плаче козак — шляхи биті
Заросли тернами...
(1838)

ДУМКА.

Тяжко-важко в світі жити
Сироті без роду:
Нема куди прихилиться, —
Хоч з гори та в воду!
5 Утопився б молоденький,
Щоб не нудить світом;
Утопився б — тяжко жити,
І нема де дітись.
В того доля ходить полем,
10 Колоски збирає,
А моя десь, ледащиця,
За морем блукає.
Добре тому багатому:
Його люди знають;
15 А зо мною зустрінуться —
Мов недобачають.
Багатого губатого
Дівчина шанує;
Надо мною, сиротою,
20 Сміється, кепкує.
»Чи я ж тобі не вродливий,
Чи не в тебе вдався,
Чи не люблю тебе щиро,
Чи з тебе сміявся?
25 Люби ж собі, моє серце,
Люби, кого знаєш,
Та не смійся надо мною,
Як коли згадаєш.
А я піду на край світа...
30 На чужій сторонці

35

Найду кращу, або згину,
Як той лист на сонці». —
Пішов козак сумуючи,
Нікого не кинув;
Шукав долі в чужім полі,
Та там і загинув.
Умираючи дивився,
Де сонечко сяє...
Тяжко-важко умирати
У чужому краю!
(1840).

40

НА НЕЗАБУДЬ.

(В. І. Штернбергу).

Поїдеш далеко,
Побачиш багато;
Задивишся, зажуришся —
Згадай мене, брате!
(1840, березень).

Н. МАРКЕВИЧУ.

Бандуристе, орле сизий!
Добре тобі, брате, —
Маєш крила, маєш силу,
Є коли літати!
5 Тепер летиш в Україну —
Тебе виглядають:
Полетів би я з тобою,
Та хто привітає?
Я й тут чужий, самотній,
10 І на Україні
Я сирота, мій голубе,
Як і на чужині.
Чого ж серце б'ється, рветься?
Я там самотній!..
15 Самотній... А Україна,
А степи широкі?!
Там повіє буйнесенький,
Як брат заговорить,
Там в широкім полі воля,
20 Там синєє море
Виграває, хвалить Бога,
Тугу розганяє,
Там могили з буйним вітром
В степу розмовляють.
25 Розмовляють сумуючи, —
Отака їх мова:
»Було колись, минулося,
Не вернеться знову!«
Полетів би, послухав би,
30 Заплакав би з ними,
Та ба! Доля приборкала
Між людьми чужими.
(1840, 9. V).

УТОПЛЕНА.

Вітер в гаї не гуляє —
Вночі спочиває;
Прокинеться, — тихесенько
В осоки питає:
5 »Хто се, хто се по сім боці
Чеше косу? Хто се?..
Хто се, хто се по тім боці
Рве на собі коси?..
Хто се, хто се?« — тихесенько
10 Спитає-повіє
Та й задріма, поки неба
Край зачервоніє.

»Хто се, хто се?« — питаєте
Цікаві дівчата:
15 Ото дочка по сім боці,
По тім боці — мати.
Давно колись те діялось
У нас на Україні.
Серед села вдова жила
20 У новій хатині
Білолиця, кароока
І станом висока,
У жупані; кругом пані, —
І спереду й збоку.
25 І молода — нівроку їй, —
А за молодую,
А надто ще за вдовою,
Козаки ордою
Так і ходять. І за нею

30 Козаки ходили,
Поки вдова без сорома
Дочку породила.
Породила та й байдуже:
Людям годувати
35 В чужім селі покинула.
Отака то мати!..
Постривайте, що ще буде!
Годували люди
Малу дочку, а вдовиця
40 В неділю і в будень
З жонатими, з парубками
Пила та гуляла,
Поки лихо не спіткало,
Поки не та стала:
45 Не зчулася, як минули
Літа молодії...
Лихо, лихо! Мати вяне,
Дочка червоніє,
Виростає... Та й виросла
50 Ганна кароока,
Як тополя серед поля,
Гнучка та висока.
»Я Ганнусі не боюся!« —
Співає матуся;
55 А козаки, як хміль отой
Вються круг Ганнусі.
А надто той рибалонька,
Жвавий, кучерявий,
Мліє, вяне, як зустріне
60 Ганнусю чорняву.
Побачила стара мати —
Сказилася люта:
»Чи бач, погань розхристана,
Байстрия необуте!
65 Ти вже виросла, дівуєш,
З хлопцями гуляєш...

Постривай же, — ось я тобі!
Мене зневажаєш?
Ні, голубко!..»

70 І од злости
Зубами скрегоче.
Отака то була мати!..
Де ж серце жіноче,
Серце матері?.. Ох, лихо,

75 Лишенько, дівчата:
Мати стан гнучкий, високий,
А серця не мати!
Ізогнеться стан високий,
Брови полиняють,

80 І не зчується... А люди,
Сміючись, згадають
Ваші літа молодії
Та й скажуть: »Ледащо!«
Тяжко плакала Ганнуся

85 І не знала, защо,
Защо мати знущається,
Лає, проклинає,
Своє дитя без сорома
Байстрям нарікає.

90 Катувала, мордувала,
Та не помагало:
Як маківка на городі,
Ганна розцвітала;
Як калина при долині

95 Вранці під росою,
Так Ганнуся червоніла,
Милася сльозою.
»Заворожена!.. Стривай же!« —
Шепче люта мати:

100 »Треба трути роздобути,
Треба йти шукати
Стару відьму!«

Найшла відьму

- 105 І трути достала,
І трутою до схід сонця
Дочку напувала.
Не допомгло... Клене мати
Той час і годину,
Коли на світ породила
110 Нелюбу дитину.
»Душно мені Ходім, дочко,
До ставка купатись!«
— »Ходім, мамо!«
На березі
115 Ганна роздяглася.
Роздяглася, розкинулась
На білій сорочці;
Рибалонька кучерявий
Мріє на тім боці...
120 (І я колись... Та цур йому!
Сором — не згадаю...)
Як дитина, калиною
Себе забавляє,
Гне стан гнучкий, розгинає,
125 На сонечку гріє;
Мати дивиться на неї,
Од злоти німіє;
То жовтіє, то синіє;
Розхристана, боса,
130 З роту піна, мов скажена,
Рве на собі коси;
Кинулася до Ганнусі
І в коси впилася.
»Мамо! мамо! Що ти робиш?..«
135 Хвиля роздалася,
Закипіла, застогнала
І обох покрила.
Рибалонька кучерявий
З усієї сили

140 Кинувсь в воду; пливе, синю
Хвилю роздирає,
Пливе, пливе... от-от доплив!
Пірнув, виринає —
І утоплену Ганнусю
145 На берег виносить,
Із рук матері заляклих
Виринає коси.
»Серце моє! Доле моя!
Розкрий карі очі!
150 Подивися! Усміхнися!
Не хочеш? Не хочеш?«
Плаче, пада коло неї,
Розкрива, цілує
Мертві очі. »Подивися!..
155 Не чує! Не чує!«
Лежить собі на пісочку,
Білі рученята
Розкидала; а за нею
Стара люта мати:
160 Очі вивело із лоба
Од страшної муки;
Втербила в пісок жовтий
Старі сині руки.
Довго плакав рибалонька:
165 »Нема в мене роду,
Нема долі на сім світі, —
Ходім жити в воду!«
Підняв її, поцілував...
Хвиля застогнала,
170 Розкрилася, закрилася —
І сліду не стало...
З того часу ставок чистий
Заріс осокою;
Не купаються дівчата —
175 Обходять горою;
Як углядять, то христяться

І зовуть заклитим.
Сумно-сумно кругом його...
А вночі, дівчата,
180 Впливає з води мати —
Сяде по тім боці,
Страшна, синя, розхристана
І в мокрій сорочці;
Мовчки дивиться на сей бік,
185 Рве на собі коси...
А тим часом синя хвиля
Ганнусю виносить:
Голісінька, стрепенеться,
Сяде на пісочку...
190 І рибалка впливає,
Несе на сорочку
Баговіння зеленого;
Поцілує в очі —
Та і в воду: соромиться
195 На гнучкий дівочий,
На стан голий подивиться...
І ніхто не знає
Того дива, що твориться
Серед ночі в гаї.
200 Тільки вітер з осокою
Шепче: »Хто се, хто се
Сидить сумно над водою,
Чеше довгі коси?«

1841. 8. XII.

ЧОВЕН.

Вітер з гаєм розмовляє,
Шепче з осокою,
Пливе човен по Дунаю
Один за водою.

5 Пливе човен води повен —
Ніхто не спиняє;
Кому спинить? — Рибалоньки
На світі немає!
10 Поплив човен в синє море,
А воно заграло...
Погралися чорні хвилі —
І скіпок не стало!

Недовгий шлях, — як човнові
До синього моря, —
15 Сиротині на чужину,
А там і до горя:
Пограються добрі люди,
Як холодні хвилі,
20 Поки схочуть, поки стане
В сердешного сили;
Потім собі подивляться,
Як сирота плаче;
Потім спитай — де сирота?
Не чув і не бачив!

(1841)

ГАМАЛІЯ.

»Ой, нема, нема ні вітру, ні хвилі
Із нашої України!
Чи там раду радять, як на турка стати? —
Не чуємо на чужині.

5 Ой, повій, повій, вітре, через море
Та з Великого Лугу,
Суши наші сльози, заглуши кайдани,
Розвій нашу тугу!
10 Ой, заграй, заграй, синесеньке море,
Та під тими байдаками,
Що пливуть козаки, тільки мріють шапки,
Та на сей бік за нами!
Ой, Боже наш, Боже! Хоч і не за нами,
Неси Ти їх з України:
15 Почуємо славу, козацьку славу,
Почуємо, та й загинем!»

Отак у Скутарі козаки співали;
Співали сердеги, а сльози лились,
Лилися козацькі, тугу домовляли.
20 Босфор аж затрясся, бо зроду не чув
Козацького плачу; застогнав широкий,
І шкурою, сірий бугай, стрепенув,
І хвилю, ревучи, далеко-далеко
У синєє море на ребрах послав.
25 І море ревнуло Босфорову мову,
У Лиман погнало, а Лиман Дніпрові
Тюю журбу-мову на хвилі подав.
Зареготався дід наш дужий,
Аж піна з уса потекла.

30 »Чи спиш, чи чуєш, брате Лужє?
Хортице сестро?»

Загула

Хортиця з Лугом: »Чую, чую!
І Дніпр укрили байдаки,
35 І заспівали козаки:

 »У туркені по тім боці,
Хата на помості;
 Гай, гай! Море, грай,
 Реві, скелі ламай!
40 Поїдемо в гості.

 »У туркені у кишені
Таляри-дукати.
 Не кишені трусить —
 Ідем різать, палить,
45 Братів визволяти!

 »У туркені яничари
І баша на лаві.
 Гой-ги, вороги!
 Ми не маєм ваги!
50 Наша воля й слава!»

Пливуть собі співаючи;
Море вітер чує.
Попереду Гамалія
Байдаком керує.
55 Гамалію, серце мліє:
Сказилося море,
Не злякає! — І сховались
За хвилі, за гори.

60 Дрімає в харемі — в раю Візантія
І Скутар дрімає; Босфор клекотить,
Неначе скажений; то стогне, то виє:

Йому Візантію хочеться збудить.
»Не буди, Босфоре: буде тобі горе!
Твої білі ребра піском занесу,
65 У мул поховаю!« — реве синє море:
»Хіба ти не знаєш, яких я несу
Гостей до султана?«

Так море спиняло
(Любило завзятих чубатих славян).
70 Босфор схаменувся. Туркєня дрімала,
Дрімав у харемі ледачий султан.
Тільки у Скутарі, в склепу, не дрімають
Козаки-сердеги. Чого вони ждуть?
По своєму Бога в кайданах благають,
75 А хвилі на той бік ідуть та ревуть.

»О, милий Боже України!
Не дай пропасти на чужині,
В неволі вольним козакам!
І сором тут, і сором там —
80 Вставать з чужої домовини,
На суд Твій праведний прийти,
В залізах руки принести,
І перед всіми у кайданах
Стать козакові!..«

»Ріж і бий!
85 Мордуй невіру-бусурмана!« —
Кричать за муром. Хто такий?
Гамалію, серце мліє:
Скутар скаженіє!
90 »Ріжте, бийте!« — на фортеці
Кричить Гамалія.

Реве гарматами Скутара;
Ревуть, лютують вороги;
Козацтво преться без ваги, —
95 І покотились яничари.
Гамалія по Скутарі,

По пеклу гуляє,
Сам хурдигу розбиває,
Кайдани ламає.
100 »Вилітайте, сірі птахи,
На базар до паю!«
Стрепенулись соколята,
Бо давно не чули
Хрищеної тії мови.
105 І ніч стрепенулась:
Не бачила, стара мати,
Козацької плати.
Не лякайся, подивися
На бенкет козачий!
110 Темно всюди, як у будень,
А свято чимале!
Не злодії з Гамалієм
Їдять мовчки сало
Без шашлика. »Засвіtimo!«
115 До самої хмари
З щоглистими кораблями
Палає Скутара.
Візантія пробуркалась,
Витріщає очі,
120 Переплива на допомогу,
Зубами скрегоче.

Реве-лютує Візантія,
Руками берег достає;
Достала, зикнула, встає —
125 І на ножах в крові німіє.
Скутар, мов пекло те, палає;
Через базари кров тече,
Босфор широкий доливає.
Неначе птахи чорні в гаї,
130 Козацтво сміливо літає:
Ніхто на світі не втече!
Огонь запеклих не пече.

135 Руйнують мури; срібло-злото
Несуть шапками козаки
І насипають байдаки.
Горить Скутар, стиха́ робога,
І хлопці сходяться; зійшлись,
Люльки з пожару закурили,
140 На байдаки — та й потягли,
Рвучи червоні гори-хвилі.

Пливуть собі, ніби з дому —
Так буцім гуляють,
Та, звичайне — запорожці,
Пливучи співають:
145 »Наш отаман Гамалія,
Отаман завзятий,
Забрав хлопців та й поїхав
По морю гуляти —
По морю гуляти,
150 Слави добувати,
Із турецької неволі
Братів визволяти.
Ой, приїхав Гамалія
Аж у ту Скутару, —
155 Сидять брати-запорожці,
Дожидають кари.
Ой, як крикнув Гамалія:
»Брати, будем жити,
Будем жити, вино пити,
160 Яничара бити,
А курені килимами,
Оksamитом крити!«
Вилітали запорожці
На лан жито жати;
165 Жито жали, в копи клали,
Гуртом заспівали:
»Слава тобі, Гамалію,
На весь світ великий, —

170 На весь світ великий,
На всю Україну,
Що не дав ти товариству
Згинуть на чужині!»

175 Пливуть співаючи; пливе
Позад завзятий Гамалія,
Орел орлят мов стереже.
Із Дарданелів вітер віє,
А не женеться Візантія:
Вона боїться, щоб Чернець
Не засвітив Галату знову,
180 Або гетьман Іван Підкова
Не кликнув в море на ралець.
Пливуть собі... А із-за хвилі
Сонце хвилю червонить;
Перед ними море миле
185 Гомонить і клекотить.
Гамалію, вітер віє...
Ось-ось наше море! —
І сховалися за хвилі,
За рожеві гори.

(1842).

МАРЯНА-ЧЕРНИЦЯ.

(Початок нескінченої поеми).

Оксані К(овален)ко.

На пам'ять того, що давно минуло.

Вітер в гаї нагинає
Лозу і тополю,
Ламá дуба, котить полем
Перекотиполе.

5 Так і доля: того ламá,
Того нагинає,
Мене котить, а де спинить,
І сама не знає.

У якому краю мене заховать?

10 Де я прихилюся, навіки засну?
Коли нема щастя, нема талану́ —
Нема кого кинуть, ніхто не згадає,
Не скаже хоть на́ сміх: »Нехай спочиває!
Тільки й його долі, що рано заснув!..«

15 Чи правда, Оксано, чужа чорнобрива,
І ти не згадаєш того сироту,
Що в сірій свитині, бувало, щасливий,
Як побачить диво — твою красоту;
Кого ти без мови, без слова навчила
20 Очима, душою, серцем розмовлять,
З ким ти усміхалась, плакала, журилась,
Кому ти любила Петруся співать.

І ти не згадаєш... Оксано! Оксано!

25 А я й досі плачу і досі журюсь,
Виливаю сльози на мою Маряну —
На тебе дивлюся, за тебе молюсь.

Згадай же, Оксано, чужа чорнобрива,
І сестру Маряну рястом уквітчай,
Часом на Петруся усміхнись, щаслива,
30 І хоч так, як жарти, колишне згадай.

1841. 22. XI.

С.-Петербург.

I.

У неділю на вигоні
Дівчата гуляли,
Жартували з парубками,
Деякі співали —
35 Про досвітки-вечерниці
Та як би́ла мати,
Щоб з козаком не стояла...
Звичайне — дівчата,
То про своє все й співають,
40 Яка про що знає...
Аж ось — з хлопцем старий кобзар
В село шкандибає;
В руках чоботи, на плечах
Латана торбина
45 У старого. А дитина!
Сердешна дитина!
Обідране, ледве-ледве
Несе ноженята...
(Достепенний син Катрусі!)
50 Дивляться дівчата!..
»Кобзар іде! Кобзар іде!«
Та всі, якомога,
Хлопців кинули, побігли
Зустрічать сліпого.
55 »Діду, серце, голубчику!
Заграй якунéбудь!
Я шага дам, я — черешень,
Всього, чого треба —
Всього дамо... Одпочинеш,

«Туди, сонце, ахадому,
 Запримь вичу небу
 - В чужий даме... в кермань...»

Всех. Любимый предмету -
 Вечер даме - одорова...
 а неч потащити мотъ а
 ахадому вичу небу да
 зду, любви, чужо...
 Спасенъ ваши, мои...
 Да ахадому...
 Ва градъ бы, ваши, теж...
 Справилъ ахадому...
 Даро бже ахадому
 Кадра, да теж ваши
 Даро бже ахадому...
 • тилько тилько...
 • Ма ахадому на чужо...
 • Да тилько вичу небу
 • на ахадому...
 та бы, ваши ахадому...
 Даро бже ахадому...
 ахадому ахадому...
 Сядомо ахадому...
 да ахадому...
 ваши ахадому...
 Даро бже ахадому...
 • Вочо ахадому...
 Даро бже ахадому...

Знімка сторінки автографу „Маряни-Черниці (рядки 755-82).
 Посередній шкід-автопортрет поета.

60 А ми потанцюєм.
Заграй же нам якунебудь!..«
— »Чую, любі, чую!
Спасибі вам, мої квіти,
За слово ласкаве!
65 Заграв би вам, та, бачите,
Справи нема, справи.
Учора був на базарі,
Кобза зопсувалась,
Розбилася«... — »А струни є?«
70 — »Тільки три осталось«.
— »Та хоч на трьох якунебудь!«
— »На трьох?.. Ох, дівчата!
І на одній колись то грав,
Та ба, вже не грати...
75 Постривайте, мої любі,
Трошки одпочину.
Сядьмо, хлопче!« Посідали,
Розв'язав торбину,
Вийняв кобзу, разів зо два
80 Ударив по рваних.
»Що б вам заграць? Постривайте!..
Черницю Маряну —
Чи чували?« — »Ні не чули!«
— »Слухайте ж, дівчата,
85 Та кайтеся...

Давно колись
Була собі мати;
Був і батько, та не стало:
Осталась вдовою,
90 Та й немолодою,
І з волами,
І з возами,
Й малою дочкою.
Росла дочка Маряна,
95 А виросла, як панна —
Кароока,

100 І висока,
Хоч за пана гетьмана!
Стала мати гадати
Та за пана єднати,
А Маряна
Не до пана
Виходила гуляти,
105 Не до пана старого,
Усатого товстого,
А з Петрусем,
В гаю, в лузі —
Щовечора святого —
110 Розмовляла,
Жартувала,
Обнімала, мліла...
А іноді усміхалась,
Плакала, німіла...

115 »Чого ж плачеш, моє серце?«
Петро питає.
Вона гляне, усміхнеться:
»І сама не знаю!«
— »Може, думаєш, покину?
120 Ні, моя рибчино!
Буду ходити, буду любити,
Поки не загину!..«
»Хіба було коли в світі,
Щиро що кохались,
125 Розійшлися, не взяли
Й живими остались?
Ні, не було, мій голубе!
Ти чув, що співають...
То кобзарі вигадують,
130 Бо, сліпі, не знають,
Бо не бачать, що є брови
Чорні, карі очі
І високий стан козачий,

135 І гнучкий дівочий;
Що є коси, довгі коси,
Козацька чуприна;
Що на мову на Петрову
В глухій домовині
Усміхнуся, скажу йому:
»Орле сизокрилий!
140 Люблю тебе й на сім світі,
Як на тім любила.
Отак, серце, обнімемось,
Отак поцілую!
Нехай вкупі закопають!
145 Умру — не почую...
Не почую«... Обнялися,
Обнялись, зомліли...
Отак вони любилися,
На той світ хотіли
150 Обнявшись переступить.
Та не по їх стало!
Щовечора сходилися,
І мати не знала,
Де Маряна до півночі
155 І з ким розмовляє.
»Воно мале, ще дитина,
Нічого не знає«...
Угадала стара мати,
Та не все вгадала, —
160 Знать, забула, що колись то
Сама дівувала!
Угадала мати: Маряна, дитина,
Не знає, як треба на сім світі жить;
Думала — ні люди, ані домовина
165 З Петром не розрізнять... Уміла любить;
Думала, що тільки кобзарі співають.
Бо, сліпі, не бачать карих оченят;
Що тільки лякають молодих дівчат...
Лякають, дівчата, правдою лякають!

170 І я вас лякаю, бо те лихо знаю,
Бодай його в світі нікому не знать —
Того, що я знаю!.. Минуло, дівчата!
Серце не заснуло, я вас не забудь,
175 Люблю вас і досі, як діточок мати,
Буду вам співати, поки не засну...
Тоді ж, мої любі, як мене не стане,
Згадайте про мене, про мою Маряну, —
Я вам з того світа, любі, усміхнусь,
Усміхнуса«... Та й заплакав.

180 Дивились дівчата,
Не питали, чого плаче,
Та й нащо питати?
Минулося. Помагало
Ласкаве дівоче

185 Щире слово... »Вибачайте!«
Утер сліпі очі:
»Вибачайте, мої любі!
Нехотя журюся.
Так от, бачите, Маряна
190 З убогим Петрусем
Щовечора розмовляла;
І мати не знала,
Дивувалась: »Що се таке
Маряну спіткало?
195 Чи не пристріт? Сяде шити —
Не те вишиває;
Замість Г р и ц я, задумавшись,
П е т р у с я співає;
Часом сонна розмовляє,
200 Подушку цілує«...
Мати спершу сміялася,
Думала — жартує;
Потім бачить, що не жарти,
Та й каже: »Маряно!
205 Треба буде старостів ждять,
Та може й од пана!

- Ти вже виросла, нівроку,
Уже й дівувала;
Я вже думаю, що бачиш«...
210 Насилу сказала —
»Що вже й заміж... коли теє«...
»А за кого, мамо!«
»Хто вподоба, тому й оддам«.
Співає Маряна:
- 215 »Оддай мене, моя мамо,
Та не за старого —
Оддай мене, моє серце,
Та за молодого!
Нехай старий бурлакує,
220 Гроші заробляє,
А молодий мене любить,
Долі не шукає;
Не шукає, не блукає
Чужими степами:
225 Свої воли, свої вози,
А між парубками,
Як маківка між квітками,
Цвіте — розцвітає;
Має поле, має волю,
230 Та долі не має.
Його щастя, його доля,
Мої чорні брови,
Довгі вії, карі очі,
Ласкавеє слово.
- 235 Оддай мене, моя мамо,
Та не за старого,
Оддай мене, моє серце,
Та за молодого!»
- »Дочко моя, Маряно!
240 Оддам тебе за пана,
За старшого, багатого,

За сотника Івана!
— »Умру, серце-мамо,
За сотником Іваном!
245 — »Не вмреш — будеш панувати,
Будеш діток годувати!
— »Піду в найми, піду в люди,
А за сотником не буду!
— »Будеш, дочко Маряно,
250 За сотником Іваном!
Заплакала, заридала
Сердешна Маряна...
»За старого... багатого...
За сотника Івана«... —
255 Сама собі розмовляла,
А потім сказала:
»Я ще, мамо, не виросла,
Ще не дівувала,
260 Бо ти мене не пускала
Вранці до криниці,
Ні жига жать, ні льону брять,
Ні на вечерниці,
Де дівчата з парубками
265 Жартують, співають
Та про мене, чорнобриву,
Нишком розмовляють:
»Багатого дочка батька,
Шляхетського роду«.
Тяжко мені, тяжко, мамо!
270 Нащо дала вроду?
Нащо брови змалювала,
Дала карі очі?
Ти все дала, тільки долі,
Долі дати не хочеш.
275 Нащо ж мене годувала,
Нащо доглядала?
Поки лиха я не знала,
Чом не заховала?«

280 Не слухала стара мати,
Лягла спочивати;
А Маряна за сльозами
Ледве вийшла з хати.

II.

285 Ой, гоп! Не пила —
На весіллі була,
До господи не втрапила,
До сусіда зайшла,
А в сусіда
До обіда
В льоху спати лягла.

290 Із льоху та в льох,
Завертали в горох,
І в коморі, і на дворі
З нежонатим удвох
Пустували,
295 Жартували,
Зопсували горох.

300 Ой, гоп! Не сама, —
Напоїла кума
І привела до господи, —
Не побачив Хома.
Хомо! В хаті
Ляжем спати!
Хоми дома нема.

305 Тряси ж тебе тряся, Хомо!
Я не ляжу спати дома,
А до кума,
До Наума
Піду в клуню на солому.

310 А, нуте, напилась!
Наша, наша придалась!
Червоніє хвартушина, —
Роду чесного дитина».

315 Отак ордою йшли придани,
Співали п'яні, а Маряна
Крізь тин дивилася на те...
Не додивилася — упала
І тяжко-тяжко заридала.
Таке то лихо! І за те,
320 Що щиро любить! Тяжко, діти,
Вік самотньому прожить,
А ще гірше, мої квіти,
Нерівню в світі полюбить!

325 Дивіться на мене: я виплакав очі,
Мені їх не шкода, мені їх не жаль, —
Ні на що дивіться. Ті очі дівочі,
Що колись... колись то... Думи та печаль,
А більше нічого не мав я й не маю,
А з грішми такими тяжко в світі жить:
330 Під тином ночую, з вітром розмовляю,
Соромляться люди у хату пустить
І привітать словом старого каліку...
Укороти, Боже, молодого віку
Тому, хто не має талану любить!
335 Легше, мої любі, покритись землею,
Ніж бачить, як другий — багатий, старий
Цілує за гроші, вінчається з нею...
О, Боже, мій Боже! Волею своєю
Розбий моє тіло і душу розбий!»

340 Заридав кобзар, заплакав
Сліпими очима...
Дивувалися дівчата:
Вже смерть за плечима,

А він сліпий, сивоусий,
Про колишне плаче!
345 Не дивуйтеся, дівчата,
На старі козачі
Щирі сльози. То не роса
Вранці при дорозі
На спориші і не ваші
350 Дуже дрібні сльози!
Наплакався: струни рвані
Три перебирає:
»Аж до вечора Маряна
У темному гаю
355 Проплакала; прийшов Петрусь.
Вона розказала
Все, що чула од матері
І що сама знала, —
І не втерпіла — сказала,
360 Як п'яні придани
Йшли по улиці, співали.

»Маряно! Маряно!
Чом ти не убога? Чом я не багатий?
Чом у мене коней вороних нема?
365 Не питала б мати, де ходиш гуляти,
З ким коли стояла! Питала б сама,
Сама свого серця, дала б йому волю
Любить, кого знає. Я б тебе сховав
Далеко, далеко! Щоб ніхто не знав,
370 Щоб ніхто не бачив, де витає доля.

Моя доля, моє щастя —
Ти, моя Маряно!
Чом не ти в сірій свитині?
Чом я не в жупані?»

375 А Маряна, як дитина
Без матері, плаче,

Петро стоїть коло неї,
Нічого не бачить, —
Тільки сльози Марянині.
380 А сльози дівочі
І серед дня лихо роблять,
А що ж серед ночі?
»Не плач, серце, — єсть у мене
І сила і воля,
385 Люби мене, моє серце, —
Найду свою долю
За високими горами,
За широкими степами,
На чужому полі,
390 По волі-неволі
Найду свою долю!
Не в свитині, а сотником
До тебе вернуся,
Не в буряні — серед церкви
395 Обнімеш Петруся!
Обнімемось, поцілую, —
Дивуйтеся, люди!
А ти стоїш-червонієш«...
— »Коли-то те буде?«
400 — »Швидко, швидко, моя рибко!
Молись тільки Богу!
Іди в хату, лягай спати!
А я край дороги
Серед степу помолюся
405 Зорям яснооким,
Щоб без мене доглядали
Тебе одному;
Серед степу одпочину«.
— »Хіба сю ніч кинеш?
410 Хіба зараз?« — »Я жартую!
Тепер Україну
Ні москалі, ні татари,
Ніхто не воює«.

— «А я чула, що ляхи йдуть»...

— «То вони жартують!

Розійдемося, моє серце,

Поки не світає!

Чого ж знову заплакала?»

— «І сама не знаю!»

.

III.

ВАРІЯНТИ та УВАГИ
ДО ТЕКСТУ

I. Стор. 5. ЧИГИРИНСЬКИЙ КОБЗАР І ГАЙДАМАКИ. Заголовок цей — з видання 1844 р. Приймаючи „альбомну“ засаду в виданні поезій, іншого заголовку дати не можемо, бо в 1859 р., коли цензура „признала удобнїйшимъ разрѣшити нове издание напечатаної уже книги Шевченка“, поет сам відкреслив цю стару назву, закреслену було й замінену назвою „Поезія Т. Шевченка, т. I.“ Правда, закресленого слова „Гайдамаки“ Шевченко не відкреслив, але сама вже логіка каже вернутися до прийнятого нами заголовку, бо загальну назву „Поезія“ даємо всім чотирьом томам (II, III, IV, V), що в них українські поезії Шевченка вміщено. Поеми „Гамалія“, яку Шевченко тільки опрацював був разом із „Кобзарем“ та „Гайдамаками“, коли подавав у 1858 р. свої твори до цензури, не містимо в цій збірці — читач знайде її в цьому ж томі в наступній групі поезій ранньої доби, що не ввійшли до „Чигиринського Кобзаря“. Кожному читачеві, що схоче легше зорієнтуватися в значінні, що його мають ті чи інші відмінні редакції поезій Шевченка в розвитку його композиційно-стилістичної та версифікаційної техніки, радимо обовязково познайомитися з нашою статтею „Текст ранніх поезій Шевченка“ перед тим, як приступати до варіантів. Так само стаття про „Перші три Кобзари“ необхідна, як вступ, для того, щоб ясніше зрозуміти, коли саме й які місця з „Кобзаря“ та „Гайдамаків“ скреслювала цензура.

Порядок поезій такий, як у „Кобзарі“ 1840 р. (порвступні уваги до „Катерини“).

Приймаємо такі скорочення в увагах, що супроводять наведені нижче варіанти до „Кобзаря“ та „Гайдамаків“:

К 40 — „Кобзар“ вид. 1840 р.

К 44 — „Чигиринський Кобзар“ вид. 1844 р.

К 60 — „Кобзар“ вид. 1860 р.

Вид. 1841 р. — видання „Гайдамаків“ 1841 р.

Ред. 1858 р. — текст Чигиринського „Кобзаря“ і „Гайдамаків“ (разом із „Гамалією“), поправлений власноручно Ш-ком у 1858 р (власність Музею ім. В. В. Тарновського в Чернігові).

Прим. К 60 Цвітк. — примірник „Кобзаря“ 1860 р., власноручно поправлений Шевченком (належав Ю. Ю. Цвітковському, тепер власність Історичного Музею в Києві).

Автогр. УАН — автографи, що належать Українській Академії Наук (давніше власність Г. С. Вашкевича).

Стор. 7. „**Думи мої, думи мої**“. Шевченко не правляв тексту цієї поезії в *Прим. К. 60 Цвітк.* В *К. 60* цензура викреслила 73 рядки (від 28 до 100 вкл.), зоставивши тільки 43. Автографу нема. Тому беремо за основний текст ред. 1858 р. Відмін мало:

Ряд. 27 — тільки в *К. 44*: Лихо ж мені з вами

Ряд. 72 — „ „ „ : А за то той, що дивиться

Ряд. 95 — так поправив Ш-ко в *Ред. 1858 р.*, а в *К. 40* та *К. 44* було: Поки попи не засяплять.

Стор. 11. **Перебендя**. Основний текст 60 р.: поправок у *К. 60 Цвітк.* Ш-ко в цій поезії не робив. В рядку 73 ми зробили конектуру згідно з текстом 1858 р., бо її вимагає логіка. Є автограф в УАН, б. Вашкевича (1859 р.), на жаль неопублікований. Ряд. 4 — тільки в *Ред. 1858 р.*: І на кобзі грав
Ряд. 49 — в *К. 40* і *К. 44*: Білий ус, стару чуприну.
Ряд. 62 — тільки в *Ред. 1858 р.*: Орлом сизокрилим літає, гуляє
Ряд. 67 — „ „ : Спита чорну гору — чому ти німа
Ряд. 73 — так поправив Ш-ко в *Ред. 1858 р.*; в *К. 40*, *К. 44* і *К. 60*: Один він між ними, як сонце високе, — очевидно помилково, бо контекст не вказує, до кого це „між ними“ можна було б віднести.

Ряд. 95 — тільки в *Ред. 1858 р.*: А на сльози зверне.

Стор. 14. **Тополя**. Основн. текст — *Прим. К. 60 р. Цвітк.* Автографу нема.

Ряд. 6 — тільки в *Ред. 1858 р.*: Марне зеленіє.

Ряд. 26 — у *К. 40* і *К. 44*: Було б не любила

Ряд. 28 — „ „ : Було б не пустила.

Ряд. 54 — так у *Ред. 1858 р.* і *К. 60*; в *К. 40* і *К. 44*: Співа
[собі поки вийде

Ряд. 68–69 тільки в *Ред. 1858 р.*: Чуло серце недоленьку.

Сказати не вміло,

Ряд. 78 — „ „ „ Не співає — сиротою,

Ряд. 89 — „ „ „ Мати не питає

Ряд. 91–93 „ „ „ Стара не спитала

За сивого, багатого

Тпхенько єднала

Ряд. 103 — так поправив Ш-ко в *Ред. 1858 р.* і в *Прим. К. 60 Цвітк.*; в *К. 40*, *К. 44* і *К. 60*: А дружки поплачуть.

Ряд. 104 — тільки в *Ред. 1858 р.*: Легше мамо, в труні лежать

Ряд. 105 — А ніж його бачить — так у моєму „Кобзарі“ 1914 р. (СНБ.), так і в „Поезіях“ (вид. 1927 р.), зредагованих С. Єфремовим і М. Новицьким. В обох названих виданнях за основний взято текст Прим. Цвітковського — безпосередньо з оригіналу. Проте О. Новицький цієї відміни не подав (Зап. НТШ, т. 102) — очевидно пропустив. Відміна ця є в Кожанчиківському „Кобзарі“ 1867 р. — мабуть теж із Прим. Цвітк. Перевірити не може. Зазначаю це як єдине спірне місце в нашому виданні. В *К. 40* та *К. 44*: Як його побачить, а в *К. 60*: Ніж його побачить.

Ряд. 108 — тільки в *Ред. 1858 р.*: Дивилася чорнобрива,
Ряд. 112-113 — " " " Чи довго їй одинокій
На сім світі жити?

Ряд. 123-24 — тільки в *Ред. 1858 р.*: Скажи, бо ти знаєш!
Хоче дати мене мати

Ряд. 137 — " в *К. 40*: Скажу твою долю.

Ряд. 178 — " в *Ред. 1858 р.*: Прийшла, вмилась,
[напилася

Ряд. 179-81 — так у *К. 40, К. 44 і К. 60* з маленькою від-
міною в *К. 40 і К. 44*, де рядок 179 звучить: Побігла та
я стала; цим трьом рядкам у *Ред. 1858 р.* відповідає варіант:

Тихо усміхнулася
Вдруге, втретє напилася
І не зоглянулася.*)
Полетіла мов на крилах,
Серед степу пала —
Пала, стала, заплакала
І.. і заснівала:

Ряд. 186 — тільки в *Ред. 1858 р.*: Рості гнучка та висока.

Ряд. 188 — так у *Ред. 1858 р.* і *К. 60*; в *К. 40 і К. 44*: Спитай
Бога, чи діждуся

Ряд. 195 — тільки в *Ред. 1858 р.*: Співає-гуляє

Ряд. 202 — так тільки в *К. 60*; в *К. 40, К. 44* і в *Ред. 1858 р.*:
Мене мати сама хоче.

Ряд. 218 21 — тільки в *Ред. 1858 р.*:

Отак моя чорнобрива
Плакала, співала
І на диво — серед поля
Тополею стала,

а далші чотири рядки (222—225) Шевченко цілком скреслив.

Стор. 21. Думка „**Нащо мені чорні брови**“.., В усіх виданнях текст однаковий. Тільки в „Кобзарі“ 1840 р. одна відміна: в рядку 16 — ні з ким веселитись.

В автографі з 1846 р., що переховується в Румянцівському Музеї в Москві, замість рядків 9—28 маємо отсі:

Свої люди як чужії,
Ні з ким говорити,
Нема кому розказати,
Чого серце хоче,
Чого воно, як голубка,
День і ніч воркує,
Нема кому розказати,
Чого плачуть очі.

*) В тексті „Кобзаря“ вид. ЛІМ-у (Харків-Київ 1933) самовільно виправлено на: оглянулася. (Редакція А. Річицького).

Люди серця не спитають,

А скажуть ледащо.

Очевидно пам'ять зрадила поета, як він шість ліг нічніше списував цю думку для когось із знайомих.

Стор. 22. **До Основ'яненка.** В *К. 44* — „До українського писакки“, в *Ред. 1858 р.* — „Основ'яненкові“; в *К. 40* і *К. 60*, як і в нашому виданні. Автограф 1859 р., без початку, належить УАН (б. Вашкевича), за ним подаємо рядки 26—44, непропущені рос. цензурою в усіх томах „Кобзаря“, що випили за життя Ш-ка. В *Прим. К. 60 Цвітк.* Ш-ко поправок не робив. Осн. текст — редакція *К. 60*, доповнена в рядках 26—44, 62—63 та 70 з автографу УАН. Був ще автограф 1839 р., пересланий поетом Квітці-Основ'яненкові й підписаний псевдонімом „Перебендя“, але він загублений. Існував ще один автограф, з якого редактори празького „Кобзаря“ 1876 р. подали варіанти до ряд. 43—44 та 70 (див. нижче). Ряд. 12—13 — в *К. 40* і *К. 44* було:

На степі козачій

На тій степі скрізь могили

На цю недоладність звернув Ш-кові увагу П. Куліш ще в 1846 р., і Ш-ко в *К. 60* виправив так, як у нашому тексті. Ряд. 43—44 — в *празькому Кобзарі 1876 р.* з невідомого нам автографу: Смісь, поганицю, враже,

Та не дуже, бісів сину, —

Ряд. 50 — Скрізь так, тільки в *К. 60*: Наша дума, наша пісня; але це текст накинутий Ш-кові Кулішем, а тому ми привернули автентичну редакцію. (Див. в цьому томі нашу статтю: „Послання до Основ'яненка“).

Ряд. 70 — в реченні: Поборовся б [і я може] — слова, що в дужках, у *К. 40*, *К. 44* і *К. 60* скреслені цензурою. Фігурують вони в *Ред. 58* та в автогр. УАН. Празьке видання подає ще варіант: Поборовся б з москалями, очевидно з того ж автографу, що й варіант до рядків 43—44.

В *Прим. „Кобзаря“ 60 р.* К. В. Галаганової вписано: Поборовся б з лукавими (теж з якогось незнамого автографу).

Стор. 25. **Іван Підкова.** Основ. текст — *К. 60*; в *Прим. К. 60 Цвітк.* Ш-ко поправок не робив. Автограф в УАН (неповний). Відміни супроти основн. тексту в *К. 40* і *К. 44* такі:

Ряд. 8 — могили по полю

Ряд. 25—26 — Було добре колись жиги

На тій Україні

В *К. 60* явна помилка: „Нашій Україні“, а тому робимо *конектуру*, реставруючи текст 40—44 років.

Ряд. 28 — в *К. 40*, *К. 44*: Хоть трошки спочине.

Стор. 27. **Тарасова ніч.** Поема ця мала значно довший текст (на 36 рядків) — що був, очевидно, найравішою ре-

дакцією (див. варіант за рядком 100). Автограф цієї редакції, що належав М. Щербаківі, не заховався, але Драгоманів використав її в виданні „Поезії Т. Гр. і Шевченка заборонені в Росії“ (Женева 1890 р.). За основний текст беремо К. 60, доповнюючи уступи, закреслені цензурою, з другого званого автографу — УАН, б. Вашкевича. (У Прим. К. 60 Цейтк. поправок III-ко не робив.)

Ряд. 4 — так і в Ред. 1858 р. і К. 60; в К. 40 і К. 44: Як мак
[розцвітає
Ряд. 5 і 13 — в К. 40, К. 44 і в Ред. 1858 р.: Грає кобзар
[приспівує
Ряд. 9 — в К. 40, К. 44, Ред. 1858 р.: Як збиралася громада
Ряд. 15—40 — в К. 40, К. 44, Ред. 1858 р. і К. 60 — за-
[креслені цензурою.
Ряд. 43—46 — так скрізь; тільки в тексті Кобзаря вид.
ЛІМ'у (Харків-Київ 1933) знаходимо варіант:

За журилася Україна —
Така її доля!
За журилась Україна —
Як мала дитина.

Може цей варіант взято з автографу *) УАН, б. Вашкевича?
Ряд. 97 — К. 40 і К. 44: Нехай собі бенкетують
Ряд. 99 — „ „ : А ніч мати пораду дасть
Ряд. 100 — За цим рядком у першій редакції (див. початкові уваги до цієї поезії) був ще такий уступ:

А поки що, одпочиньмо.	Дай то тільки, щоб та шляхта
Чи багато наших?	Кровю упилася,
— „Трохи, пане-отамане,	Тоді й мою головоньку
Та й ті щось ледачі“	Нехай ворон будить:
— „Зледаціли, — побачимо“	Не прокинусь! Товариші!
Нема чого ждати!	Що буде, то й буде;
Бенкетуйте ж, вражі ляхи, —	Сю ніч ляхів католиків
Прийду помагати!	Ходім частувати.
Прийду, ляхи, почащую	Чи так, брати-отамани?
Не медом-ситою,	— „Що маєм казати?
Ні, прокляті католики.	Роби пане-отамане,
Кровю червоною	Як сам добре знаєш,
Почащую за Павлову	А ми будем помагати,
Праведную душу;	Поки силу маєм“.
А коли ні, Боже милий,	— „Добре хлопці!“ Пішов
Сам випити мушу.	Люлечку смакує, [нишком,
Боже, нехай пропадає	Дума думку, поглядає...
Голова Тараса!	Доля ж бенкетує

*) Автографи Вашкевича ми використали в „Кобзарі“ 1914 р. вид. „Діятель“ СПБ. тільки для усталення місць, викинутих цензурою в цій поезії і „До Основ'яненка“. Не маючи копій із них тут, не можемо усталити походження цього варіанту. П. З.

Цей діялог затягує дію і поабавляє поему динамізму й композиційної стислості. Тому зрозуміло, що Ш-ко цей уступ у пізнішій редакції скреслив.

Ряд. 110 — тільки в *Р.д. 1858 р.*: Та не повставали

Ряд. 111-12 — тільки в заграничних виданнях (може з ранньої редакції, що не збереглася): Зійшло сонце — до одного

Покотом лежали.

Ряд. 115-16 — тільки в женеvських „Поезіях“:

Через степи, щоб летіли

Крюки ляхів їсти.

Ряд. 117 — так у *К. 40, К. 44 і К. 60*; в *Ред. 1858 р.*:

Налетіло гайвороння

а в заграничних виданнях: налетіли крюки з поля.

Ряд. 118 — в *К. 40 і К. 44*: Ляшенєвєк будити.

Ряд. 121 — тільки в *Ред. 1858 р.*: Закрякали гайворони

Ряд. 125-26 — в *К. 40 і К. 44*: Тії ночі кровавої

Що славою стала

Ряд. 133 — тільки в *К. 40* і в заграничних виданнях:

Сидить крячюк на могилі.

Ряд. 135-36 — в *К. 40, К. 44 та К. 60* — закреслені цензурою. За цими рядками в першій редакції було:

Була колись козацькая

І слава, і воля;

Слава сяє, а воленьку

Спіткала недоля.

Було колись — панували,

Та більше не будем.

Тії ж слави козацької

По вік не забудем!

Ряд. 150 — тільки в *Ред. 1858 р.* і в деяких заграничних виданнях: Та з ворогів покепкую.

Стор. 32. **Материна**. Основний текст — примірник „Кобзаря“ 1860 р., що належав Ю. Цвітковському, в якому Ш-ко зробив багато поправок. Звідки взято скреслені цензурою місця, зазначаємо скрізь у нижче поданих увагах. Автографу нема.

Ряд. 11 — так у *Прим. К. 60 Цв тк.*; в *К. 40, К. 44 і К. 60*:

Що родила на світ Божий

Ряд. 15 — так у *Прим. К. 60 Цв тк.*; в *К. 40, К. 44 і К. 60*

було: Люди серця не спитають

Ряд. 20 — так у *Прим. К. 60 Цв тк.*; в *К. 40, К. 44 і К. 60*:

Сміються над вами.

Літературна мова знає тільки „знущатися над ким“ або „з кого“. Очевидно, Шевченко говорив „знущатся ким“ коли поправив: „Знущаються вами“.

- Ряд. 28 — так у *Прим. К. 60 Цвітк.*; в *К. 40, К. 44, в Ред. 1858 р. і К. 60*: Так занастила.
- Ряд. 37 — так у *Прим. К. 60 Цвітк.*; в *К. 40, К. 44 і К. 60*:
Нехай собі злії люди
- Ряд. 39 — так у *Прим. К. 60 Цвітк.*; в *К. 40, К. 44, Ред. 1858 р. і К. 60*: Вона любить і не чує.
- Ряд. 48 — так у *Прим. К. 60 Цвітк.*; в *К. 40, К. 44 і К. 60*
Любо потужити
- Ряд. 49 — так у *Прим. К. 60 Цвітк.* і в *К. 40*; в *К. 44 і К. 60*:
Обіщався чорнобривий
- Ряд. 51 — так у *Прим. К. 60 Цвітк.* і в *К. 40*; в *К. 44 і К. 60*:
Обіщався вернутися
- Ряд. 59 — так у *Прим. К. 60 Цвітк.*; в *К. 40, К. 44 і К. 60*:
Що дівчата на улиці
- Ряд. 63 — так у *Прим. К. 60 Цвітк.*; в *К. 40, К. 44 і К. 60*:
Візьме відра опівночі
- Ряд. 70 — так у *К. 40 і К. 60*; в *К. 44 і в Ред. 1858 р.*:
Аж коли не плаче
- Ряд. 76 — тільки в *К. 40*: в окошко виглядає.
- Ряд. 97-98 — так у *Прим. К. 60 Цвітк.*; в раніших текстах цих рядків нема (див. статтю „Перші три Кобзарі“).
- Ряд. 119 — так у *К. 60*; в *К. 40*: Отут з муштру виглядала;
в *К. 44 і в Ред. 1858 р.*: Отут на муштру виглядала.
- Ряд. 132 — так у *К. 60*; в *К. 40 і К. 44*: Кляне свою долю
Отже Шевченко ніколи не говорив „кляне“, а писав так
дуже рідко (пор. вар. до р. 1521). Тому пишемо скрізь „клене“
- Ряд. 167 — в *К. 40 і К. 44*: Сидить батько в кінці стола
- Ряд. 177 — в *основному тексті*: Де світилки здруженьками —
очевидна помилка, бо на весіллях буває тільки одна світилка.
Тому, роблячи конектуру, вертаємося до тексту *К. 40 і К. 44*.
- Ряд. 178 — в основному тексті: Старости, бояри? Але це мабуть
поправки Куліша, бо Ш-ко взагалі вживає форми *plur.* бояра
і тому, роблячи конектуру, вертаємося до тексту *К. 40 і К. 44*.
- Ряд. 186 — в *К. 40 і К. 44*: Було б утопила
- Ряд. 197 — в *К. 40 і К. 44*: Не слухала річей моїх
- Ряд. 265 — в *К. 40, К. 44, Ред. 1858 і К. 60*: Вийшла з села, —
[серце ниє
- Ряд. 269 — тільки в *К. 40*: Як дерево, стала в полі
- Ряд. 295 — в *К. 40 і К. 44*: Та нема де прихилиться
- Ряд. 314 — : З нудьгою та горем.
- Ряд. 322 — тільки в *К. 40*: Срібними сльозами
- Ряд. 324 — : Вілими ногами
- Ряд. 334 — *К. 40 і К. 44*: Кого що втомлю
- Ряд. 401 — так і в *Ред. 1858 р.*; в *К. 40 і К. 44*: У латаній
свитотці (= свиточці).
- Ряд. 423 — так у *К. 60, К. 40 і К. 44*: Було таке, що й під тном
- Ряд. 433 — : Бо люди те знають
- Ряд. 456 — : Умиєшся, не побачуть
- Ряд. 460-467 цих рядків нема зовсім у *К. 40 і К. 60*; в *К. 44*

є тільки два рядки: Отаке то лихо бачите, дівчата,

Жартуючи кинув Катрусю своєю.

Текст цих рядків беремо із статті Ф. Камінського („Кіев. Старина“ 1885, III), який мав у своїх руках друковані листочки (влас. Ф. Дейкуна-Мовчаненка) з уступами з „Катерини“, пропущеними в „Кобзарі“ 1860 р., що їх Ш-ко звелів видрукувати і поналіплював у деяких примірниках.

Ряд. 488 — так і в *Ред. 1858 р.*, а в *К. 40* і *К. 44*: Кого [не надують.

Ряд. 504 — в *К. 40* і *К. 44*: Та сльоз більш не мав.

Ряд. 533-554 — цих рядків нема зовсім у *К. 40* і *К. 60*; тільки в *К. 44* в 1 рядок: Сирота собака маєть свою долю. Текст цих рядків опублікував Ф. Камінський, але ми беремо його з тексту такої ж автентичности — з „Кобзаря“ Н. І. Стороженка, бо у Камінського в цьому рядку гірша відміна: У яру гребля-верби в ряд. (Текст Стороженка використав Доманицький, у петербур. „Кобзарі“ 1908 р.)

Ряд. 592 — в *К. 40* і *К. 44*: Де ж ти так барився?

Ряд. 612 — „ „ : Боже мій!.. Івасю!

Ряд. 628 — „ „ : Що колись кохались

Ряд. 673 — тільки в *К. 44*: То проклина свого Івана

Ряд. 703 — в *К. 40*, *К. 44* і *Ред. 1858 р.*: Що осталося... (слово „байстрюкові“ пропущене).

Ряд. 720 — в *К. 40*, *К. 44* і *Ред. 1858 р.*: То бублик, то гроші

Ряд. 723 — в *К. 40* і *К. 44*: Задивляться чорнобриві

Стор. 53. **Гайдамаки.** Автографу цілої поеми нема. Є тільки автограф І розд., надрукованого в „Ластівці“, що щевесною 1920 р. належав І. І. Любову в Москві. Відміни в ньому супроти тексту, що в „Ластівці“, дуже незначні. Маємо аж 4 редакції цієї поеми: 1. Видання 1841 р. 2. Текст того ж самого видання, поправлений у 1858 р. Ш-ком. 3. Текст Кобзаря 1860 р. і 4. Той самий текст із значними поправками — *Прим. К. 60 Ця тк.* За основну редакцію беремо текст *Прим. К. 60.* (Мотиви цього вибору подано в статті про текст равних поезій. Текст заспіву-вертюри (рядки 1-268), цілком скресленої цензурою в „Кобзарі“ 1860 р., беремо з редакції 1858 р.

Приписи, передмову та лист до „панів субскрибентів“ ставимо на тому ж місці, де їх поет умістив у вид. 1841 р. і в тому ж порядку.

Спростовуємо легенду про два окремі видання „Гайдамаків“: 1841 та 1844 р. Було тільки одно — 1841 р., якого 800 примірників книгар Лисенков оправив разом із Кобзарем 1844 р. Цій збірці Ш-ко дав назву „Чигир. Кобзар і Гайдамаки“. Ряд. 105 — в *Вид. 1841* було: А я дурень один собі
Ряд. 116 — так у *Вид. 1841 р.* (Степ широкий крили*)

*) Увага: В. Доманицький у своєму „Критичному розслідуванні над текстом Кобзаря“ подає помилково, що в вид. 1841

Ряд. 133 — пунктуація *Ред. 1858 р.*, якої досі ніколи не до-
тримували, друкуючи: І гетьмани всі в золоті.

Ряд. 197 — в *Вид. 1841 р.*: Отак спля кінці стола

Ряд. 293 — у *Вид. 1841 р.*, *Ред. 1858 р.* і *К. 60*: Довго таке ро-
|білося.

Ряд. 302 — " " " " " : Хотів у шлях-
|ти одібрать

Ряд. 304 — " " " " " : Шляхта ска-
|злася... кричать

Ряд. 305 — " " " " " : Слово гонору

О. Новицький пропустив цю Шевченкову поправку,
публікуючи поправки з Кобзаря, що належав Ю. Цвітков-
ському.

Заголовок II розділу тільки в *Ред. 1858 р.*: Ярема.

Ряд. 330 — в тексті „Ластівки“, в *Вид. 1841 р.* і *К. 60*: Пі-
деш упоравшись в Вільшану. В *Ред. 1858 р.*:
Упоравшись у Мліїв підеш.

Ряд. 349 — в тексті „Ластівки“ та в *Вид. 1841*: А не клевет
долю, людей не займа.

Ряд. 357 — в тексті „Ластівки“, в *Вид. 1841 р.*, в *Ред. 1858*
і *К. 60*: Та й знову до праці: отак треба жить!

Ряд. 365-67 в „Ластівці“ в *Вид. 1841 р.*, в *Ред. 1858* і *К. 60*
цим трьом рядкам відповідає тільки один: Що плаче, смі-
ється, як він того хоче

Ряд. 370 — тільки в „Ластівці“: Таким і я колись був.

Ряд. 376 — " " : Чому не осталося, чому не
|видало?

Ряд. 389 — " " : Кому не завадять

Ряд. 425 — " " : Червоніє, а пазухи...

Ряд. 435 — " " : Стара Хайна лежить долі

Ряд. 438 — " в *Ред. 1858 р.* відповідають два:
Потяг безталанний
Аж у Мліїв.

Ряд. 442 — тільки в *Вид. 1841*: Вікна посипались, стривай!

Ряд. 473 — " Коли жива, нехай Боже

Ряд. 476 — у *Вид. 1841*, *Ред. 1858 р.* і *К. 60* замість слова
„літанню“ — крапки (з огляду на цензуру). Взявши слово „лі-
танню“ з *Прим. К. 60 р. Цвірк.*, ми зробили конектуру, бо у Ш-ка
„літанію“ — це тільки невдала графіка. Він сам вимовляв,
очевидно, „літанню“, як того вимагає ригм.

Ряд. 493 — тільки в *Вид. 1841 р.*: Хто куда гукає

Ряд. 505 в *Вид. 1841* і *К. 60*: І жид гляне; робимо конек-
туру, беручи текст *Ред. 1858 р.*, бо „і“ замість „а“ — тільки
через недогляд.

Ряд. 511 — у *К. 60*: Була колпесь Гандзя

р. була форма „вкрили“, яку ніби то Ш-ко в 1858 р. поправив
на „крили“, і що ця нова форма є в *К. 60*, тим часом, як у *К. 60*
рядка 116 зовсім нема, бо початок-заспів скреслила цензура.

- Ряд. 523-7 у *Вид. 1841 р.* цим п'ятьом рядкам відповідають шість: Перед паном Хведором
Ходить жид, ходить
І задком
І передком
Перед паном Хведірком
Ходить жид, ходить.
- Ряд. 533 — тільки в *Вид. 1841 р.*: Не жартую. Давай гроші!
Ряд. 573 — " " " " А щоб біль ше була правда,
Ряд. 582-83 в *Вид. 1841 і К. 60* цих двох рядків нема (через цензуру). Ш-ко вписав їх у *Ред. 1858 р.*, звідки їх і беремо.
Ряд. 607 — в *Вид. 1841, Ред. 1858 р. і К. 60*: Світить біло-
[лиций]
- Ряд. 618 — " " " " Коли нема ща-
[стя, коли нема долі]
- Ряд. 620-22 — в *Вид. 1841 р., Ред. 1858 р. і К. 60* цим трьом рядкам відповідають оці два:
Один я на світі — стебло серед поля;
Його буйні вітри полем рознесуть
- Ряд. 620 — виправивши текст у *Прим. Цейтк.* так, як подано у нас. Ш-ко замість „долі“ написав помилково „доля“. Робимо конектуру.
- Ряд. 643 — в *Вид. 1841, Ред. 1858 р. і К. 60*: Сховали
[Ярему... нишком помолись]
- Ряд. 647 — в " " " " 1858 р. і К. 60: На кий по-
[хилився]
- Ряд. 667-8 тільки в *Вид. 1841 р.*: „Серце моє, крихто моя“,
Знову поли[л]ися.
„Ти сьогодні забарилась
А мене байдуже?
Ряд. 672 — " " " " Слізоньки блиснули
Ряд. 674 — " " " " Посажу мов паву
Ряд. 691 — " " " " Та й дивиться буду
Ряд. 693 — в *Вид. 1841, Ред. 1858 і К. 60*: Та й дивиться буду
Ряд. 706 — тільки в *К. 60*: Нема кращої од тебе
Ряд. 712 — в *Вид. 1841, Ред. 1858 і К. 60*: Вели таку мову
Ряд. 712-20 " " " " Як окує всю
[в золото,
Я долю добуде,
- Ряд. 747 — в *Вид. 1841 і К. 60*: Слухатъ таку мову, а в
Ред. 1858 р.: на таку мову.
- Ряд. 766 — в *Вид. 1841*: Бодай не дивиться. бодай не
[казати!]
- Ряд. 777 — " " В углу собакою дрожить
Ряд. 783 — " " Вдарили об землю... нема
Ряд. 799-801 " " Що тепер?
Панове ради! поміркуйте.
З ним тепер нічого робить
- Ряд. 805 — " " На дворі що є сили
Ряд. 807 — " " Оксана в хаті... „вбили! вбили!“
Ряд. 808 так у *К. 60*; в *Вид. 1841*: Мліє та й пада, а стар-

- ший; у *Ред. 1858 р.* Та й пала в хаті. А старший
- Ряд. 811 — в *Вид. 1841 р.*: Вийшла за двері... сам позаду
- Ряд. 813-14 — " " Де ти?
- Ряд. 815 — так у *К. 60*; в *Вид. 1841 р.*: Може мандруючи співа,
а в *Ред. 1858 р.*: Мандруючи може співа.
- Ряд. 817 — тільки в *Вид. 1841 р.*: Ляхи пропали... чуть жива
- Ряд. 826 — " в *Ред. 1858 р.*: І темно, сумно в хаті стало.
- Ряд. 843 — в *Вид. 1841* і *К. 60* цього рядка нема.
- Ряд. 848 — в *Вид. 1841 р.*: Ізза лісу з туману
- Ряд. 896 — " " Нищечком ходя розмовляє
- Ряд. 901 — " " ніби не зна
- Ряд. 902 — " " а дивися
- Ряд. 923 — " " і в *Ред. 1858 р.*: ні в слух, ні мовчки
- Ряд. 932 — тільки в *Вид. 1841*: Нехай співа
- Ряд. 939 — " " Підкрадемося та послухаєм
- Ряд. 942 — " " Ходімо!
- Ряд. 944 — в *Вид. 1841* цього рядка нема.
- Ряд. 945 — " " ...за дубом, під дубом і т. д.
- Ряд. 947 — " " Кобзар співа неголосно.
- Ряд. 974 — " " Правду співа
- Ряд. 979-80 — " " не знаю за що, а в *Ред. 1858 р.*: і сам
не знаю за що.
- Ряд. 982-83 — в *Вид. 1841 р.*: Ну дарма, утни ще якунебудь,
а ну про батька Максима ушквар, а в *Ред. 1858 р.*:
Ну, та дарма, утни ще якунебудь, а ну лишень
про батька Максима ушквар якунебудь.
- Ряд. 990 — в *Вид. 1841 р.*: То ще карбованець дасть
- Ряд. 993-94 — тільки в *Ред. 1858 р.*: та ще ось що
- Ряд. 997 — в *Вид. 1841 р.*: Брехня, співай яку знаєш; а в *Ред.*
1858 р.: Брехня, старче Божий! Співай, яку знаєш
- Ряд. 1000 — в *Вид. 1841 р.*: Справді заснемо
- Ряд. 1001 — в *Вид. 1841* цього рядка нема.
- Ряд. 1004 — тільки в *Ред. 1858 р.*: Гуля наш батько Максим
- Ряд. 1006 — в *Вид. 1841 р.*: Літа орел сизокрилий
- Ряд. 1008 — тільки в *Ред. 1858 р.*: Ой гуля Максим батько
- Ряд. 1014 — в *Вид. 1841 р.*: Чи танцювать? то й ушкварить
- Ряд. 1042 — в *Вид. 1841* і в *Ред. 1858 р.*: Який же бо ти бевзь
- Ряд. 1044 — тільки в *Ред. 1858 р.*: бо йде, бачиш, Залізняк
- Ряд. 1047 — в *Вид. 1841 р.*: І вішать, і мордовать
- Ряд. 1048 — " " дав би карбованець
- Ряд. 1051 — " " про Гайдамаки
- Ряд. 1053 — " " Цур їм, аби була ласка слухать
- Ряд. 1055 — так і в *Ред. 1858 р.*; в *Вид. 1841 р.* тільки: тії
- Ряд. 1067 — в *Вид. 1841 р.* цього рядка нема [ледащиці]
- Ряд. 1070 — " " та моліться
- Ряд. 1110 — так і в *Ред. 1858 р.*; в *Вид. 1841 р.* цього рядка нема.
- Ряд. 1118 — тільки в *Ред. 1858 р.*: Кличе ляшку козак
- Ряд. 1119-20 і 1126-27 — тільки в *Ред. 1858 р.*:

- Ляшко, пташко моя,
Ляшко, доле моя
- Ряд. 1142 — в *Вид. 1841 р.*: Бачать, що церков
Ряд. 1152 — " " Стане сторожа з того світа
Ряд. 1162 — " " , *Ред. 1858 р.* та *К. 60*:
Края козацького краса
- Ряд. 1166 — в *Вид. 1841 р.*: Гаснуть в неволі
Ряд. 1180 — " " Де Богун той, де та зима?
Ряд. 1182 — " " Не встане Богун загатить
Ряд. 1198-9 — " " і в *К. 60*: Щиро як діти
Думали теє.
- Ряд. 1227 — так і в *Ред. 1858*; в *Вид. 1841 р.*: Що вже ні-
[коли не вставать
Ряд. 1231 — *Вид. 1841* і в *Ред. 1858 р.*: Щоб не побачили
[злі люди
Ряд. 1238 — тільки в *Ред. 1858 р.*: Щоб Богові вранці теє
[розказать
Ряд. 1248 — так і в *Ред. 1858*; в *Вид. 1841 р.*: Слухайте, щоб і т. д.
Ряд. 1251 — в *Вид. 1841* і *Ред. 1858 р.*: Щоб не забували
[ляха проклинать
Ряд. 1266-8 — так і в *Вид. 1841 р.*, а в *К. 60* було:
Тільки роса ранесенько.
Сльозами дрібними
Іх умиє. Зійде сонце
- Ряд. 1271 — тільки в *Ред. 1858 р.*: Панам жито сіють
Ряд. 1275 — в *Вид. 1841 р.*: Де Залізник щира душа;
а в *Ред. 1858 р.*: Залізник де, щира душа
Ряд. 1278-79 — так у *Вид. 1841 р.*; в *Ред. 1858 р.* і *К. 60*:
Тяжко! важко!... Слова: „Кат панув, а їх не
згадають“ — закреслені для цензури*).
- Ряд. 1300 — тільки в *Ред. 1858 р.*: Смутний іде, невеселий
Ряд. 1308 — так і в *Ред. 1858 р.*; в *Вид. 1841 р.* і *К. 60*:
Чого ж смутний, чорнобривий
Ряд. 1318 — в *Вид. 1841 р.* і *Ред. 1858 р.*: Десь далеко сумно,
[сумно
Ряд. 1332 — в основному тексті (*Прим. Цвітк.*), як і в тексті
К. 60: А сю ніч упешся, що не має сенсу — оче-
видна помилка; тому, роблячи конектуру, вер-
темося до тексту з *Вид. 1841 р.*: А сю ніч упеться
(упеться море, що його Дніпро давніше червонив,
та не напоїв).
- Ряд. 1339 — в *Вид. 1841 р.* і *К. 60* було:
Дай то Боже милий, блисне булава!
Ряд. 1340 — в *Вид. 1841 р.*: Так ідучи думав в латаній свитні
Ряд. 1356 — в *Вид. 1841 р.*: А тим часом з-за байраку?
в *Ред. 1858 р.*: заголовок VII розділу: Галайда.

*). Тяжко зрозуміти, як ці слова пропустила цензура в 1841 р.

Ряд. 1369 — так і в *Вид. 1841 р.*; в *К. 60*: Хмари нагріває
Ряд. 1376 — тільки в *Ред. 1858 р.*: Аж у Умань. По Подолі.
Так Шевченко хотів поправити історичну неточність, яку бачимо в основному тексті, але й ця поправка („аж у Умань“) — теж невдала. Очевидно він від неї відмовився.

Ряд. 1379 — в *Вид. 1841 р.*: Дамаску гартув, а в *К. 60* було: Дамаску гартув. Шевченко вибрав вираз „домаху“, як зразок дотепної народньої етимології.

Ряд. 1390 — в *Вид. 1841 р.*: Так і кладе. — Добре хлопче!

Ряд. 1392 — тільки в *Ред. 1858 р.*: Отак, отак

Ряд. 1394 — в *Вид. 1841 р.*: Гуляй хлопче! нуте діти!

Ряд. 1402 — „ Крили трупом

Ряд. 1415-17 тільки в *Ред. 1858 р.*: Із Млііва, пане.

Там титаря позавчора
пси замордували

Ряд. 1419 „ „ „ : У Млієві

Ряд. 1421-23 „ „ „ :

Дочку його: чи не знавав?

Отамане-пане.

Пусти мене!!! Та й заплакав.

Ряд. 1425-27 в *Вид. 1841 р.*: „Де ти! серце моє, де ти?!“

Та й пада додолу.

„Еге! знаю.. Шкода хлопця,

Ряд. 1434 — в *Вид. 1841 р.*: Затряслося мліло!“

Ряд. 1435-51 — цим 17-ом рядкам основного тексту відповідають 10 рядків *Вид. 1841 р.*:

Добре, хлопче, ножі будуть

Аби щоб хотілось!

Хочеш з нами у Лисянку?“

„На край світа... пане.

На край світа та не найду

Не найду Оксани!“

„Може й найдеш, ходім з нами

Я все забуваю,

Як зовешся!“ „Яремою“!

„Прізвище?“ „Не маю!“

та 11 рядків у *Ред. 1858 р.*, з якої 5 початкових рядків — тожні з попереднім варіантом, а дальші 6 такі:

Сироту Оксану!“

„Може й вирвеш,

Ходім з нами!

Я все забуваю

Як зовешся“. „Яремою“

Прізвище? — „Не маю“.

Ряд. 1454 — в *Вид. 1841 р.*: Есаулом“. Без прізвища..

Ряд. 1456-57 — „Вач обідраний... „Погано“

Ряд. 1458-59 — в *Вид. 1841 р.*: Ну, хіба Бідою?

Ні, погано...

а в *Ред. 1858 р.*: Запиши Бідою!

Ні, погано...

Ряд. 1462 — тільки в *Ред. 1858 р.*: Записано.

Ряд. 1466-71 — так скрізь, тільки в *Ред. 1858 р.* цим 6-ом рядкам відповідають 14 таких рядків:

Кончайте хлопята“.
Та й рушили до схід сонця
У Лисянку хлопці
На ярмарок. Зібралися
Хлопці, по толоці
Помолились гарно Богу
Та й рушили з Богом
У дорогу. Мов і справді
Не було нічого
У Черкасах... І Яремі,
Зайвого з обозу
Дали коня. Усміхнувся
Ярема кризь сльози
Та й поїхав за царину.

Ряд. 1507 — в *Вид. 1841 р.*: Дрібні сльози, давить душу

Ряд. 1518 — ” ” Моя сиротино

Ряд. 1521-22 — ” ” Може тяжко кляне долю
По Польші блукає

Ряд. 1524 — тільки в *Ред. 1858 р.*: В склепу пропадає

Ряд. 1526-32 — цим 7 рядкам відповідають у *Ред. 1858 р.* 5 рядків:

Згадує і Мліїв.
Може каже: „Обнімимось,
Навіки зомлієм!“
„Мій соколе! Нехай ляхи
Згнущаються!

Ряд. 1539 — так і в *Ред. 1858 р.*; в *Вид. 1841 р.*:

У будинку господиня.

Ряд. 1545-46 — тільки в *Ред. 1858 р.*:

Карай серце! Розірветься,
Розпадеться камінь;

Ряд. 1548-49 — так і в *Ред. 1858 р.*, а в *Вид. 1841 р.* цим 2 ом рядкам відповідають 4 рядки:

Чом ти не в Вільшаній!
А може й там, може плаче,
Тяжко їй небозі
Може з батьком виглядає...

Ряд. 1554 — в *Вид. 1841 р.*: Кричить: „опиниться“;
в *Ред. 1858 р.* і *К. 60*: Велить опинитись

Ряд. 1557-58 — в *Вид. 1841 р.* і в *Ред. 1858 р.*:

Попасемо, повернули
У ліста й сховались.

Ряд. 1569 — в *Вид. 1841, Ред. 1858 р.* і *К. 60*:

Їдять шляхту, клюють очі

Ряд. 1580 — в *Вид. 1841 р.*: Жить бн та брататься.

Ряд. 1595 — тільки в *Ред. 1858 р.*: Серце вяне, згадуючи

Ряд. 1603-13 — так і в *Вид. 1841 р. і К. 60*; цим 11-ом рядкам відповідають у *Ред. 1858 р. 7* рядків:

Минули Гонсратку
Байбузи минають,
Уже й Мліїв... Про титаря
Ярема питає
У хлопчика: — Чи титаря
Ляхи ще не вбили?
Ні, не вбили: каже батько.

Ряд. 1618 — в *Вид. 1841 р.*: Вчора заховали
Ряд. 1623 — так і в *Ред. 1858 р.*; в *Вид. 1841 р.*:

А сьогодні, коли умру

Ряд. 1625 — тільки в *Ред. 1858 р.*: Шукать тебе. Моє серце

Ряд. 1630 — в *Вид. 1841 р.*: Тяжко йому сіромасі

Ряд. 1631 — в *Вид. 1841 р., Ред. 1858 р. і К. 60*:

Бороться з нудьгою.

Ряд. 1642 — в *Вид. 1841 р.*: Ця бе яром Гайдамаки

Ряд. 1648 — " " Гей, старченя, постривай лиш!

Ряд. 1650 — в *Вид. 1841 р. і в Ред. 1858 р.*: Я — ... гайдамака.

Ряд. 1664 — в *Вид. 1841 р.*: За те ж ми їх били.

Ряд. 1669 — " " Ось на тобі друже

Ряд. 1677 — " " Ліс попід горою

Ряд. 1696 — " " У мертвих кишені

Ряд. 1698-9 — так і в *Ред. 1858 р.*; в *Вид. 1841 р.*:

Ще карать мерзених

а в *К. 60*: Карати мерзених

Заголовок IX. розділу в *Вид. 1841 р. і в Ред. 1858 р.*:

Старосвітський будинок*)

Ряд. 1702 — так у *Вид. 1841 р. і К. 60*; в *Ред. 1858 р.*:

Ото Гонта та Залізник

Ряд. 1704 — так у *Вид. 1841 р. і К. 60*; в *Ред. 1858 р.*:

З гайдамаками. Аж страшно!

Ряд. 1706 — в *Вид. 1841 р.*: Так закурить. Гнилий Тікич

Ряд. 1708 — " " Шляхетською й жидівською

Ряд. 1715 — тільки в *Ред. 1858 р.*: Кричать „дітям“: кари!

Ряд. 1724-25 — в *Вид. 1841 р.*: Як смерть люта, не минають

Ні літа, ні вроду

Ряд. 1729 — в *Вид. 1841 р.*: Ні мати, дитина

Ряд. 1734 — тільки в *Ред. 1858 р.*: Не осталося у Лисянці

Ряд. 1748-49 — в *Вид. 1841 р.*: Так Галайда кричить,

[шука

Ляхів по пожару

*) Цей заголовок зв'язаний тільки з випадковим мотивом, що його Шевченко пробував розвинути в першій редакції — пор. варіант до рядків 1772-75. Зрозуміло, що поет його потім змінив на „Бенкет у Лисянці“. В першій редакції цього розділу теж є прикрий анахронізм, одночасно й історична помилка (видача Паца). Уступ цей затягує дію. Редакція 60 р. значно краща.

- Ряд. 1755 — „ „ „Гуляй!“ Загуляли:
 Ряд. 1762 — „ „ „Гуляй, діти! пийте, лийте!
 Ряд. 1772-75 — так у *Прим. К. 60 Цвітк., Ред. 1858* і *К. 60*,
 Ряд. 1775 — у *Ред. 1858* р.: Поганий Кобзарю!, а в *К. 60*:
 Грай, співай кобзарю!

в *Вид. 1841* р. цим рядкам відповідає варіант, що має 28 рядків:

Постривай, я дожидаю,
 Що ляхи прокляті.. “
 Ярема встав — „Які ляхи?“
 — „Ото бо завзятий!
 Пий горілку, мій голубе“.
 — „Які ляхи, брате?“
 — „По тім боці, у будинку,
 Заперлись прокляті!“
 — „Розвіємо!“ — „Шкода муру —
 Старосвітська штука;
 А ще гірше, Богданові
 Муровали руки“.
 — „Богданові? шкода! шкода!
 Гетьманської праці“.
 — „Я послав сказати проклятим,
 Щоб видали Паца.
 Помилую! Не видадуть —
 Порох засипаю..
 Потайники вже зроблені..“
 — „І ляхи гуляють?“
 — „Лічать зорі, добре брате!
 А поки що буде
 Випем чарку!“ — „Добре, випем.
 Пийте добрі люди
 Та не дуже, бо ще може
 Не кончили кари“.
 Не кончили! пийте, бийте!
 Грай, співай кобзарю!

Ряд. 1784 — в *Вид. 1841* р. цього рядка нема.

Ряд. 1788 — тільки в *Ред. 1858* р.: Куплю черевки.

Ряд. 1807 — в *Вид. 1841* р.: А червоним черевикам

Ряд. 1813-14 — „ „ Земля гнеться... „А ну, Гонто!“
 „Ну, брате Максиме!“

Ряд. 1830 — „ „ Сидить один кінці стола

Ряд. 1840-62 — цим 23-ом рядкам відповідають у *Вид. 1841* р.
 тільки 3 рядки: Та й заплакав. Всі тавцюють,
 А Галайда плаче.

Нудно йому...

Ряд. 1875-89 — цим 15-ом рядкам відповідає у *Вид. 1841* р.
 21 рядок: Ось [царицина] копійка“*)

*) Слово „царицина“ випущено й заступлено крапками з огляду на цензуру.

— „Не бреши проклятий!
Признавайся, я Ярема,
Ти конфедератів
Із хутора до титаря
Повів у Вільшану.
Признавайся! Я все знаю,
Де діли Оксану?“
Махнув ножом. — „Ховай Боже!“
— „Я тебе сховаю!“
— „У будинку, на тім боці..
— „Виручай, як знаєш!
На золото!“... сипле йому
Жменею з кишені.
— „Треба Гонту..“ — „Потім, потім...
А не то — свяченим...“
— „Добре, добре! постривайте!...“
— „Ніколи, проклятий!
Ходім вкупі!“ — „Які ж бо ви,
Яремо, завзяті.
Вам не треба, один піду,

а в *Ред. 1858 р.* аж 29 рядків:

Ось [царицина] копійка...
Хиба ти не знаєш?“
— „Знаю“, каже і свячений
З халяви виймає.
„Признавайсь, лукавий жиде:
Ти привів у Мліїв
До титаря ляхів п'яних?
Я, Лейбо, не вмю
Жартувати! Я Ярема,
Твій наймит поганий, —
Чи не пізнав? Признавайся ж:
Де моя Оксана?“
Та й замахнувся.

— „Ховай Боже!...

Нічого не знаю...
Нічогісінько, їй Богу!“
-- „Не знаєш! то як знаєш,
Так і роби“... І знову ніж
Ярема виймає..
— „У будинку... на тім боці..
(Стривайте!)... з панами
У покоях, у золоті,
Як найкраща пані,
Ваша.. тев..“
— „Виручай же
Виручай, проклятий!“
— „Добре, добре... Які ж бо ви,

Яремо завзяті!
Іду зараз і виручу

Ряд. 1890-900 — в *Вид. 1841 р.* і в *Ред. 1858 р.*:

В Майданівку!
В Майданівку чуєш?

Ряд. 1908 — в *Вид. 1841* і в *Ред. 1858 р.*;

Сліпий вдовж базару

Ряд. 1927 — в основному тексті *К. 60* маємо „на поту ху“, що його Ш-ко в *Прим. Цвітк.* не виправив. Роблячи *конектуру*, вертаємося до тексту *Вид. 1841 р.*, бо того вимагає контекст. „На поту ху“ — наївна поправка коректора.

Ряд. 1946 — в *Вид. 1841 р.* і в *Ред. 1858 р.*: То моргне,
То махне,

Ряд. 1948 — тільки в *Вид. 1841 р.*: У квартирочку моргаю

Ряд. 1979-80 — в *Вид. 1841 р.* і в *Ред. 1858 р.*: Гайда, діти! га-
[сне, гасне...

Ряд. 1989 — „ „ Великдень козачий
В погайники пу-
[стить огонь!

Ряд. 2005 — „ „ Найдеш другу

Ряд. 2014-19 — так у *Ред. 1858 р.* і *К. 60*; у *Вид. 1841 р.* цих рядків нема.

Ряд. 2032-33 — в *К. 60* невиправлена Шевченком у *Прим. Цвітк.* явна зорова помилка складача, через яку рядки 2032-33 виглядають так:

Що побачу його ще раз
Що побачу знову

Тому робимо *конектуру* за текстом *41 р.* і друге „побачу“ заміняємо на „обніму“.

Ряд. 2034 — в *Вид. 1841 р.*: Вдвоє, втроє витерпіла б

Ряд. 2037 — „ „ і в *Ред. 1858 р.*:

Може Бог за те карає

Ряд. 2063 — в *Вид. 1841 р.* і *К. 60*: Люблю тебе скаже?

Ряд. 2069 — в *Вид. 1841*. Один мене любить, а в *К. 60*:
Мене вірно любить

Ряд. 2072 — в *Вид. 1841 р.* Я так думала, молилась

Ряд. 2074 — „ Нема його, не приїде

Ряд. 2097 — „ Серденько загоїть.

Ряд. 2100 — в *Вид. 1841 р.*: То Галайда мій Ярема

Ряд. 2108 — в *Вид. 1841 р.* Хто Ярема. Відкіля він?

Ряд. 2112-13 — „ Прилітай же мій орлику,
Мій соколе милий

Ряд. 2119 — в *Вид. 1841 р.* цей рядок двічі повторено.

Ряд. 2128 — в *Вид. 1841 р.* „Піду, дзвонять до вечерні“!

Ряд. 2129-31 — в *Вид. 1841 р.* 5 рядків:

(Оксана осталась,

Пожурилась, усміхнулась,
Пала на коліна,
І молиться за Ярему
Щиро як дитина.

Ряд. 2132 — в *Вид. 1841 р.*

Через тиждень старі сестри

Ряд. 2138 — в *Вид. 1841 р.*

Щоб не сердить Залізняка

Ряд. 2140-51 — в *Вид. 1841 р.* цим 12-ом рядкам відповідає
20 рядків:

Ляхів конча — з Залізняком
Часом найзжає
В ряди-годи, — та вдвох собі...
Ну, це всякий знає!...
Вернімося ж до святих.
Що вони зробили?
Чи всі вони ще як бритва,
Чи перещербіли?
Хоч вам, знаю, і остило
На кров, та на слези
Дивитися, а Оксані,
Оксані небозі,
Йй аж нудно, бо Ярема
Весілля гуляє
З ножем в руках, на пожарах...
Вона виглядає
До півночі, а іноді
Помолиться Богу,
Та й спать ляже, одна собі...
Умер би, йй Богу!

Стор. 114. Мотто до XI розділу, взяте з народньої пісні,
вписав Ш-ко в *Прим. К. 60 Цвітк.*; в раніших текстах
його нема.

Ряд. 2154 — так і в *Ред. 1858 р.*; в *Вид. 1841 р.*: Плачуть
по селах малі діти, а в *К. 60*: По селах
плачуть малі діти. Окрім цього, в *Прим. К. 60
Цвітк.* є ще другий варіант: По селах голі
плачуть діти (на окремому листочку).

Ряд. 2158-63 — так і в *Ред. 1858 р.*; в *Вид. 1841 р.* та *К. 60*
на 1 рядок менше, так:

Нігде не чуть людської мови
Тільки звір вис, йде в село,
Де чує трупи; не ховали,
Вовків ляхами годували,
Поки їх снігом занесло.

Ряд. 2171 — в усіх раніших текстах:

Барвінком покрила:

Ряд. 2223 — в *Вид. 1841 р.*: „Катай ляха знову!“

- Ряд. 2244 — в *Вид. 1841 р.* і *Ред. 1858 р.*: Вбийте його, а со-
[бачат
- Ряд. 2307 — тільки в *К. 60*: Ти іззіла невеликих,
Ряд. 2309 — в *Вид. 1841 р.*: Вийте стіни!
- Ряд. 2325 — в раніших текстах: Хочеться наниться
Ряд. 2329 — в *Вид. 1841 р.*: Горе моє, горе
Ряд. 2412 — „ „ А ж труситься, ніби чув, —
Ряд. 2427 — „ „ На чужому полю
Ряд. 2442 — „ „ Без васильків і без трупи
Ряд. 2483 — „ „ Один ще гуляє, а другий
[умер
- Ряд. 2495 — „ „ Що мала дитина за комином
[плаче;
- Ряд. 2553-4 — в *Вид. 1841 р.* тільки 1 рядок: Бо на світі
нема місця; в *К. 60* теж 1 рядок: Бо на світі
нема міста; робимо *конектуру*, відновлюючи Шев-
ченкову форму*) місця; „міста“ в *К. 60* це
поправка Куліша або коректора його друкарні.
- Ряд. 2593 — в *Вид. 1841 р.*: Ревуть собі, ревітимуть
Ряд. 2594 — „ „ На те Божа воля.

Стор. 127. **Приписи.** Уміщено їх тільки в *Вид. 1841 р.*;
Примітки 17 та 18 відносно до відповідних географічних
назв не в тих місцях, де Шевченко поставив їх у тексті
в редакції 1841 р., бо в нашому основному тексті тих усту-
пів нема. Не вважаємо це за контамінацію. Інакше прийшло-
ся б усі „Приписи“ друкувати, як додаток, позбавлений
зв'язку з текстом поеми.

Стор. 129. **Передмова.** Текст беремо з *Вид. 1841 р.*;
в *К. 60*, Шевченко її не повторив. В рядку 16 робимо кон-
ектуру: „убо“ замість „уже“, що ввійшло до тексту, очевидно,
через недогляд.

Стор. 130. Цей гумористично-сатиричний **лист до
субскрибентів** видруковано на третій сторінці обкладинки
видання 1841 р.

Стор. 131. **II. ПОЕЗІЇ РАНЬОЇ ДОБИ, ЩО НЕ
ВВІЙШЛИ ДО ЧИГИРИНСЬКОГО КОБЗАРЯ.** Під цим
загол. містимо поезії: 1. що були опубліковані за життя поета
в альманахах „Ластівка“ 1841 р. і „Молодикъ“ 1843 та окремо
(„Гамалія“, Спб. 1844), 2 поезії посмертні — В. І. Штернбергу,
„Човен“ та нескінчену поему „Марьяна-Черниця“. Розміщуємо
їх у хронологічному порядку. Тільки нескінчену „Черницю“
друкуємо вкінці. За основний текст для тих із них, що ввійшли
до Кобзаря 1860, приймаємо текст цього видання. Для інших —
у залежності від методологічних міркувань (див. нижче уваги
до тексту окремих поезій).

*) Ряд. 2554 — (Нема місця волі) заховала традиція.
Він очевидно автентичний.

Використовуємо в Варіантах автографу власн. і. Любова, незнані совітським ученим. Берем їх текст із „Кобзаря“ 1914 р. (Спб. вид. „Двятель“), де за ними видруковано текст „Причинної“, „На вічну пам'ять Котляревському“ та думок: „Вітре буйний“ і „Тече вода“. Зазначуємо це тут, бо в передмові до того видання помилково сказано що інше.

Стор. 133. **Причинна.** Видрукувана вперше в „Ластівці“ 1841 р., вдруге — в К. 60 р. Є автограф, що належав Любову. В альбомі Сулієви Шевченко поробив поправки. За основний приймаємо текст К. 60. (В Прим. К. 60. Цейтк. III-ко поправок не робив).

Ряд. 3-6 в тексті Сулієва: Рве синю хвистю білобоку,
Додолю верби нагина.
А ясний місяць ізза хмари
На землю де-де поглядав

Ряд. 3-6 — в тексті Любова: І блідий місяць на ту пору
З-за хмари де-де виглядав.

Ряд. 12 — тільки в тексті Сулієва: Та ясень по лісу скрипів

Ряд. 23-27 „ „ „ цим 5-ом рядкам відповідать 8 рядків:

Сама собі, й сама не зна,
Чого вона ходить,
Так ворожка поробила,
Щоб менше скучала,
Щоб то не журилось
Молоде, хороше
А щоб так ходило,
А ходячи опівночі

Ряд. 31 — в тексті Любова й Сулієва: Обіцявся вернутися

Ряд. 35 — тільки в тексті Сулієва: Не умили лице біле

Ряд. 41 — „ „ „ Дарма його дівчинонька
Плаче виглядає

Ряд. 45 — „ „ „ : Не розплете чорну косу

Ряд. 47-8 — ці два рядки в тексті Сулієва III-ко закреслив.

Ряд. 51 — тільки в тексті Сулієва:

За те, що так щиро, щиро полюбила

Ряд. 64 — так і в тексті Любова; в тексті „Ластівки“ й Сулієва:
І хто їй розкаже і хто теє зна.

Ряд. 68 тільки в тексті Сулієва: Її чорнобриву, її забуває?

Ряд. 70 „ „ „ : За синім би морем милого
[найшла

Ряд. 71 — так і в тексті „Ластівки“, Любова й Сулієва:

Живого б любила, другу задушила

Ряд. 82 — тільки в тексті Сулієва: Ліг коло моря одпочить

Ряд. 90 — „ „ „ : Зелені коси (бо дівчата)

Ряд. 92 — „ „ „ : Ходім шукати вечеряти

Ряд. 94 — „ „ „ : Веселої заспіваймо

- Ряд. 146 — тільки в *тексті Сулієва*: Пішла дібровою руна*)
- Ряд. 148 — " " " П л у г а т а р співає.
- Ряд. 185-6 — " " " За що ж вони тебе
[вбили?]
Боже мій з тобою!
- Ряд. 195 — " " „*Ластівки*“: Підкрались нишком,
[щоб злякати]
- Ряд. 206 — " " " : За дзвеніли дзвони
Стор. 140. **На вічну пам'ять Котляревському.**
Вперше видруковано в „*Ластівці*“, в *К. 60* — нема. Є й автограф (Любова). В *альбомі Сулієва* ода теж має поправки автора. За основний беремо текст з цього альбому.
- В рр. 55-60 — Шевченко весь час вагався щодо ритміки. Цікаво, що в першій редакції (автограф власн. Любова) в цих рядках — найбільше ямбів на початку кожного вірша, а вже в „*Ластівці*“ (очевидно змінено під час коректи) — більше хоревів, що надає їх ритміці характеру народньо-пісенного.
- Ряд. 22 — так у *альбомі Сулієва*; в *автографі Любова* і в *тексті „Ластівки“*: Муєить у ставати
- Ряд. 26 — тільки в *тексті „Ластівки“*: Серце бється любо,
- Ряд. 33 — так у *альбомі Сулієва*; в *авт. Любова* й *тексті „Ластівки“*: Піде на шлях подивиться
- Ряд. 55-57 — так у *альбомі Сулієва*; в *авт. Любова*:
Підуть корови на діброви,
Дівчата вийдуть воду брать,
І сонце гляне — рай та й годі!
а в *тексті „Ластівки“*:
Пійдуть корови на діброви
Вийдуть дівчата воду брать
Вигляне сонце. Рай тай годі!
- Ряд. 59-60 — так і в *альбомі Сулієва*, в *авт. Любова*:
Заплаче злодій, дарма, що злодій.
Так було перш, — тепер дивись!
а в *тексті „Ластівки“*:
Злодій заплаче, дарма, що злодій.
Так було перш; тепер дивись.
- Ряд. 90 — так в *альбомі Сулієва*; в *автогр. Любова* і в *тексті „Ластівки“*: Нехай усміхнеться душа на чужині
- Ряд. 102-3 — так у *альб. Сулієва*; в *автогр. Любова*:
Може моя доля по тім боці плаче
Бо сироту всюди люди осміють.

*) Руна в значінні луна — форма знава на Київщині. Ш-ко вживав її вже замолоду (автографи з 1838 р., власн. Любова) й пізніше. Очевидно, всі редактори ще за його життя поправляли діалектичне руна на літературне луна.

а в тексті „Ластівки“:

Може моя доля на тім боці плаче
Бо сироту всюди люди осміють;

Ряд. 105-7 — так і в автогр. Любова; в тексті „Ластівки“:

Там місяць, там сонце ясніше сія
І з вітром могила в степу розмовляє,
Там не одинокий з нею був би я.

Стор. 144. **Думка** (*Вітре буйний...*). Вперше видрукована в „Ластівці“ 1841 р., вдруге в К. 60. Є автограф — власність І. Любова. За основний беремо текст К. 60, але доповнюємо його з альбому Сулієва, де рядки 13-16 власноручно вписав Ш-ко. Рядків 14-16 нема ні в одному з інших текстів, і це псує зміст пісні. Чому Ш-ко, віддаючи ще в 1838 р. цю поезію Гребінці для „Ластівки“, зазначив ці три рядки крапками — тяжко зрозуміти. В 1859 р. він їх пригадав і вписав до тексту, списаного з „Ластівки“ Лазаревським (альбом Сулієва). Є вови й у прим. К. 60, що належав К. В. Галагановій.

Ряд. 13 — в авт., Любова: Найду свою недоленку.
В К. 60. цього рядка зовсім нема. — Його скреслено, бо без наступних трьох він немає сенсу.

Рядок 15 — в К. 60. К. В. Галаганової. Пошукаю в синіх філях,
Ряд. 38 — так і в тексті „Ластівки“; в автографі Любова й альбомі Сулієва: Увечері посумую

Стор. 146. **Думка** (*Тече вода в синє море*). Думку цю вперше видруковано теж у „Ластівці“, але як нібито кінець оди „На смерть Котляревського“. Вдруге її видруковано в К. 60. Є ця поезія і в альбомі Сулієва, де маємо тільки одну відміну:

Ряд. 22 — На той бік ключами.

Стор. 147. **Думка** (*Тяжко-важко...*). Вперше видрукована в „Молодику“ (1843), вдруге в К. 60. Є і в альбомі Сулієва, де маємо дві відміни:

Ряд. 4 — Хоч з мосту та в воду

Ряд. 23 — Чи не люби в тебе щиро

Стор. 148. **На незабудь** — В. І. Штернбергу. Ці чотири рядки Шевченко написав на примірнику „Кобааря“ 1840 р., подарованому Штернбергові перед від'їздом його до Італії. Опублікував цю поезію М. Левченко в „Кіев. Старині“ 1902 р., кн. 2.

Стор. 149. **Н. Шарковичу**. Маємо два автографи: 1. посланий редакції „Молодика“ через Квітку-Основяненка, що належить Румянц Музею в Москві; 2. з року 1859 р., що належить У. А. Н. б. Вашкевича. Крім того в альбомі Сулієва в копія власноручно (але не уважно) поправлена Ш-ом (пор. відміну в р. 32). За основний текст беремо автограф Румянц Музею. Відмін з автогр. УАН подати не можемо, бо текст його неопублікований. Редакція „Молодика“ зробила дві самовільні поправки (див. р. 15 та 20).

Ряд. 5 — тільки в альб. Сулієва: Тепер лети в Україну
Ряд. 15 — так в авт. Румянц. Музею; в тексті „Молодика“
й Сулієва: Одинокий... А Україна (це поправка
редакції „Молодика“).

Ряд. 20 — тільки в тексті „Молодика: Там синіє море
Це очевидна помилка: Шевченко написав „синіє море“, ре-
дакція „Молодика“ це прочитала, як синіє, а не „синєє“,
як треба.

Ряд. 26 — тільки в тексті Сулієва: Така я їх мова

Ряд. 32 — ” ” ” ” ”
— очевидна переставка переписувача.

Стор. 150. **Утоплена.** Автограф — у Румянц. Музеї
в Москві*), Видруковано вперше в „Молодику“ 1843 р. вдруге
в „Кобзарі“ 1860 р. В Прим. К. 60. Цвітк. Шевченко
текст поправив (пор. знімку на стор. 225 цього тому). Бе-
ремо текст прим. Цвітк. за основний. Є ця поезія і в альбомі
Сулієва з поправками поета.

Ряд. 11-12 — тільки в тексті Сулієва:

Та й задріма, поки небо
Не зачервоніє.

Ряд. 13 — автогр. Румянц. Музею й альб. Сулієва: Що се,
що се? — питаєте

Ряд. 18 — в тексті „Молодика“ й Сулієва: У нас в Україні
Це поправка редакції „Молодика“; з „Молодика“ перепису-
вав текст і Лазаревський (альбом Сулієва).

Ряд. 39 — тільки в тексті Сулієва Дитиночку, а вдовця.

Ряд. 42-4 — ” ” ” ” ” : Гуляла-гуляла,
Аж поки не підтопталась,
З лихом не спіткалась.

Ряд. 54 — тільки в а тексті „Молодика“: Матуся співає;

Ряд. 55-56 — в автогр. Рум. Музею, в тексті „Молодика“
й К. 60: А козаки сміються їй,
Ганнусі моргають.

а в тексті Сулієва:

А козаки — молодики
Бються за Ганнусю.

Ряд. 58 — тільки в тексті Сулієва:

Молоденький, жвавий

Ряд. 60 — тільки в тексті Сулієва: Ганзю кучеряву

Ряд. 63 — в тексті „Молодика“, К. 60 й Сулієва:

Чи бач, погань розтріпана

Ряд. 66-69 — так само в автогр. Рум. Музею й К. 60 з вий-
нятком р. 68, який звучить: Мене з а н е х а є ш? В тексті Су-
лієва зовсім відмінний варіант:

З матері глузуєш?

Постривай же, — ось я тебе,

*) Це автограф посланий до „Молодика“. Опублікував його І. Любов в „Україні“ 1907 р., кн. 2.

Голубко, узую
В черевки...

Ряд. 72 — в автогр. Рум. Музею й альб. Суліва:

Отака-то бува мати!

Ряд. 77 — в К. 60: А серце — не мати — виразна помилка; *робило конектуру*, вертаючися до тексту Румянц. Музею й Суліва: „А серця — не мати“.

Ряд. 78 — тільки в тексті Суліва: Зогнеться той стан
[високий]

Ряд. 89 — після цього рядка в автографі Румянц. Музею йдуть чотири рядки:

Байстряма... Кого лютий кате?
Кого ти катуєш?
За що, за що дитя своє
Молоде мордуєш?

Рядки ці викреслила редакція „Молодика“, а Шевченко їх ніде не реставрував (ні в К. 60, ні в альбомі Суліва).

Ряд. 92 — в автогр. Румянц. Музею: Як маківка на вгороді. Редакція „Молодика“ поправила так, як в основі. тексті; так і залишилося скрізь.

Ряд. 96 — тільки в тексті Суліва: Ганнусенька червоніла

Ряд. 112 — в інших текстах: До ставка купаться!

Ряд. 119 — в автогр. Рум. Музею: Мліє по тім боці

Ряд. 120-22 — в альбомі Суліва: І я колись... досі ще
Сором, як згадаю.

Цур же йому! Калиною

Ряд. 124 — в тексті „Молодика“: Гне стан гнучкий Ганнусенька

Ряд. 143 — в тексті „Молодика“: Нирнув, виринає —
це поправка редакції.

Ряд 146 — в тексті „Молодика“ і К. 60 через помилку:

Із рук матері заклятих;

і в альбомі Суліва і в автогр. Румянц. Музею: „закляклих“.
Тому робимо конектуру.

Ряд. 160 — тільки в тексті Суліва: Очі вивернуло з лоба

Ряд. 181 — в тексті „Молодика“: Сяде на тім боці.

Стор. 156. **Човен.** Поезію цю опублікував уперше в першій редакції М. Могилянський у журналі „Вістникъ Европы“ (1909 р., кн 5) з копії, що збереглася в паперах А. Л. Костомарової. В архіві О. Корсуна (тепер власність Пушкінського Дому в Ленінграді) віднайдено автограф — коротшу редакція, яку й подаємо, як основний текст.

Варіанти з ширшої редакції (копія Костомарової) такі:

Ряд. 7-8 — Можеб спинив рибалонька,

Та його немає

За рядком 8 ідуть ще чотири рядки:

Гойдається сюди-туди.

Аж серденько мліє!

Без весельця пливе собі,
Куди вітер віє...

Ряд. 9 — Виплив човен в синє море,

Ряд. 12 — Та й скіпок не стало

Ряд. 18 — За цим рядком ідуть ще два рядки:

Поки схочуть, поки стане
В сердешного сили

Вставляємо ці два рядки до основного тексту. Таку вставку не можна вважати за контамінацію: цілком ясно, що Шевченко, переписуючи цю поезію для Корсуна, пропустив ці два рядки через недогляд, і через це 1) порушилася симетрична будова вірша (12 рядків у першій половині, а 10 в другій); 2) для слова хвилі пропала рима (сили). Отже ми робимо тільки конектуральне доповнення (12+12).

Стор. 157. **Гамаліє**. Маємо крім чотирьох текстів: 1. окремого видання 1844 р., 2. тексту із поправками 1858 р. 3. Кобзаря 1860 р. 4. того самого тексту з поправками в Примірнику Цвітковського — ще й автограф 1859 р., власність УАН., б. Вашкевича. Крім того в київському Історичному Музеї переховується ще частина іншого неопублікованого автографу — пісня „У туркені по тім боці“, де є цікаві варіанти, яких подати, на жаль, не можемо. За основний приймаємо текст *Прим. К. 60. Цвітковського*. Робимо тільки одну конектуру — в р. 186 Гамалію замість Гамаліє*).

Ряд. 50 — в основному тексті *К. 60*: Наша воля і слава, — безперечно через недогляд, а тому робимо *конектуру*, вертаючися до тексту 1844 р., з огляду на ритміку вірша.

Ряд. 82 — тільки в *Ред. 1858 р.*: В залізі руки принести

Ряд. 130 — в *Вид. 1844 р.* — сміливе.

Ряд. 171 — тільки в тексті 1844 р.: Що не дав ти запорож-
цям

Ряд. 189 — тільки в *Ред. 1858 р.*: За живії гори.

Стор. 163. **Марьяна-Черниця**. Є дві редакції цієї нескінченої поеми: 1) опублікована Кулішем в „Оснві“ (1861 р. кн. III) з чорнового автографу — рання, 2) опублікована М. Новицьким (Записки І.-Ф. Відділу ВУАН., кн. IV, 1924) з автографу, що належав О. Корсунові — пізніша. Її текст ми й бе-

*) В тексті *Вид. 1844 р.* було так: у рр. 55 та 88: Гамаліє, серце мліє, в р. 167: Слава тобі, Гамалію, а в р. 186: Гамалію, вітер віє. Виправляючи текст у 1858 р., Ш-ко все це так зоставив. В *автографі 1859 р.* бачимо вже скрізь в усіх чотирьох випадках: Гамалію: в *К. 60 р.* було в рядках 55 і 88: Гамалію, а в рядках 167 і 186 — Гамаліє. В *Прим. Цвітк.* Ш-ко в р. 167 поправив на Гамалію, а в р. 186 забув це зробити. *Автограф 1859 р.* доводить, що Ш-ко вибрав остаточно форму Гамалію, очевидно від Гамалій, бо від Гамалія vocativus — Гамаліє. Що це скрізь vocativus — доказує протинка після цього виразу в усіх текстах. Пор. також у р. 112 — Гамалієм.

ремо за основний. Редакція ця, значно ширша, стала відома значно раніше: редактор цього тому опублікував її з копії ще в 1914 році („Кобзарь“, вид. „Дѣятель“ Спб.), але в тексті було 6 помилок і один пропуск*). Звідси повсталала помилкова теорія Л. Вілецького про те, що ця копія (т. зв. Псьолівни) є відмінна контамінаційна редакція двох текстів (пор. його студію над текстом „Черниці“ в Зап. НТШ, т. 146).

Присвяти Оксані Коваленко, що попереджає текст поєми, в першій редакції нема, але перші 14 рядків цієї присвяти знані були здавна, як окрема нібито поезійка (опублікував її з якогось безперечно автентичного тексту Куліш теж в „Основі“ 1861 р.). Ці 14 рядків, як окремий вірш, Шевченко вписав ще в альбомі М. Д. Селецької (див. Збірник „За сто літ“, кн. I, К. 1927 — стаття Н. Богданової).

Про історію тексту див. у цьому томі в нашій статті „Маряна-Черниця“.

В першій редакції, відміни з якої подаємо нижче, поєма мала заголовок: „Черниця Маряна“.

Ряд. 9 — в альбомі Селецької: У якому краю мене похо-

Ряд. 11 — в тексті „Основи“: Коли нема долі, нема талану [вають

Ряд. 12 — в тексті „Основи“ і в Альбомі Селецької:

То нікого й кинуть, ніхто не згадає
Ряд. 15 — в альбомі Селецької тільки два слова: „Чи правда“... — на них текст уривається.

Далі подаємо варіанти з першої чорнової редакції:

Ряд. 41 — Аж ось — з хлопцем старий сліпець.

Ряд. 47-50 — Обідрана, ледве-ледве

Носе ноженята...

Безталанний син Катруси.

Дивіться дівчата!...

Ряд. 56 — Заграй нам що-небудь

Ряд. 58-9 — Я напою медом;

А тим часом одпочинеш.

Ряд. 69 — Розвалилася... „А струни?“

Ряд. 75 — Постривайте ж мої любі

Ряд. 83 — Чи чували, чи не чули?..

Ряд. 91-93 — Із волами, із возами,

З малою дочкою

Ряд. 96-7 — Чорнобрива - уродлива

Ряд. 100 — Та зятя єднати

Ряд. 101-107 — А Маряна не до пана

Виходила стояти,

Не до пана товстого,

*) Повстали ці помилки з того, що перенесення відмін цієї редакції на друкований текст давньої було зроблено не зовсім уважно.

- Усатого, старого —
До Петруся, в гаю, в лузі
- Ряд. 112 — В раю жила... а іноді
Ряд. 114 — „Чого плачеш, моя пташко?“
Ряд. 123 — Щоб ті, що кохались
Ряд. 125-6 — Живими остались?
Ти жартуєш, мій голубе!
- Ряд. 131 — Чорні й карі очі
Ряд. 134 — Що є коси, чорні коси
Ряд. 140-2 — Люблю тебе й на тім світі,
Як на сім любила,
Отак серце, обнімось
- Ряд. 144 — Нехай вкупі заховать...
Ряд. 149-50 — Отак і хотіли,
Щоб на той світ переступить
- Ряд. 155 — З ким вона гуляла.
Ряд. 160-1 — Знать забула, що минуло, —
Чи не дівувала.
- Ряд. 163 — Не знала, як треба на сім світі жити
Ряд. 165 — З Петром не рознять — уміла любить
Ряд. 171 — Бодай на сім світі ніколи не знать
Ряд. 175 — Буду вам співати, поки не загину
Ряд. 178 — Я вам з того світа серцем усміхнусь
Ряд. 204 — Та й каже Маряні
Ряд. 213 — Хто вподоба, то (я) й оддам
Рядок 215 — з цього рядка починається такий варіант:
„Минулася твоя доля.
Навіки минула!
Чом ти вчора, як вернулась,
Навік не заснула?
Було б легше в домовині
Одинокій спати, —
Тоді, може б, над тобою
Заплакала мати.
Тепер' мати не заплаче,
Та й не заспіває;
А лиха ще буде-буде,
Поки заховать“. | Поглядає на сонечко, —
Пече, а не сяє,
Стоїть собі серед неба,
Мов сміється з неї:
Воно не зна, що Маряна
Рада б під землею
Заховаться од матері,
Щоб не почуть знову
Тії мови, що вже чула,
Проклятої мови.
Воно не зна, що як знайде
Спочити за гаєм.
Петрусь вийде на долину,
Петрусь заспіває,
Петрусь її розпитає,
Як брат заговорить,
Поцілує, розпитає
Про люте горе. |
|---|---|
- Отак-то, мої любі,
Бува на сім світі:
Одна дочка у матері
Та й тій тяжко жити!
По садочку похожає,
Слізоньки втирає;

Не знала Маряна, чого серце мліє,
Чого плачуть очі... Нащо його знать?
Хилиться тополя, куди вітер віє, —
Тяжко самотній на степу стоять.
Утомиться вітер, — тополя спочине:
Отак і дівоча мине хуртовина.
Тяжко самотній в степу зустрічать,
А ще гірше любій попереду знать,
Де і як спіткає лихая година.

Несподівано Маряна
Зустріла недолю
Співа, було, а іноді
Дає сльозам волю, —
Сама не зна, чого плаче;
Може, серце й чує
Та не вміє розказати
Про те, що віщує.
Раз увечері Маряна,
Як мати заснула,
Пішла слухать соловейка,
Мов зроду не чула.
Вийшла в садок, послухала,
Сама заспівала
Та й замовкла; під яблуню
Тихесенько стала,
Заплакала, як дитина
Без матері плаче...
Петро стоїть перед нею, —
Нічого не бачить.

„Оддай мене, моя мамо,
Та не за старого, —
Оддай мене, мов серце,
Та за молодого!
Нехай старий бурлакує,
Гроші заробляє,
А молодий мене любить
Долі не шукає;
Не шукає, не блукає
Чужими степами:
Ової воли, ової вози,
А між парубками
Як маківка на вгороді,
Цвіте — процвітає;
Має поле, має волю,
Та долі не має.
Його доля — мої брови,
Мої карі очі;

Мов слово — панство-царство
Нічого не схоче.
У кайданах, моя сиза, —
Та не сиротою!
Тільки мамо, щоб плакати,
Щоб співать зо мною, —
Оддай...
— „Дочко моя, Маряно!
Оддам тебе за пана,
За старого, багатого,
За сотника Йвана“.
— „Умру, серце-мамо,
За сотником Йваном!
— Не втреш, — будеш панувати,
Будеш діток годувати!
Мати галка, мати чорна
Літаючи криче;
Чорнобрива дівчинонька
Ходя гаєм, плаче.
Летить галка через балку,
А дівчина нудить світом:
Ні з ким розмовляти.
Не пускає її мати
Вранці до криниці,
В степу погуляти,
Ні жита жать, ні льону брать,
Ні на вечерниці,
Де дівчата з парубками
Жартують, співають
Та про мене, чорнобриву,
Нішком розмовляють:
„Багатого дочка батька.
Шляхетського роду...“
— Тяжко, мамо, важко, мамо!..
Нащо дала вроду?
Нащо брови змалювала,
Дала карі очі?
Усе дала, тільки долі,
Долі дати не хочеш.

Нащо мене годувала, Нащо доглядала?	Нема Петра, не чуть Петра... Невже ж то покинув
Поки лиха я не знала, Чом не заховала?"	Сиротою чорвобриву При лихій годині?
Не слухала стара мати, Лягла спочивати;	Побачимо... А тим часом Понад темним гаєм,
А Маряна заплакала, Ледве пішла з хатп.	Як русалка жде місяця, Маряна блукає.
„Злякалася“, — дума мати: Нехай переплаче!"	Не співає чорнобрива, Тяжко, тяжко плаче...
А Маряна за сльозами І світу не бачить.	„Ой, вернися, подивися, Зрадливий козаче!"
Пішла в садок... Серце мліє, Як згадає пана.	Утомилась би Маряна, — Утоми не чує;
Серце мов, рибко моя! Маряно, Маряно!	Без Петруся в гаю, в лузі Ходячи ночує,
Постривайте!.. Заспівала, — Пішла луна гаєм:	На схід сонця червоніє, Ховаються зорі;
Не про Гриця — про Пе- [труся	Іде дівчнна до хати, Несе своє горе.
Так і виспівала.	Прийшла в хату, — спала мати, Глянула на неї:
Заспіває, опиниться, Послуха, та знову, —	„Ой якби ти, мамо, знала, Якою змією
Аж голосок утомився. Петрової мови	Окрутила мов серце Рідної дитини..."
Не чуть, нема, не гукає, Не кличе: „Маряно!	Та й упала на постелю, Як у домовину!..
Де ти, пташко? Вилинь серце, Серденько кохане!"	— — — — —

IV.

ПОЯСНЯЛЬНІ СТАТТІ

РЕДАКЦІЯ ТЕКСТУ ПОЕЗІЙ ШЕВЧЕНКА.

(Історично-методологічний нарис).

За життя Шевченка побачила світ може третина його поезій, але зараз же по смерті поета в руках близьких йому людей знайшлася більшість матеріялів, потрібних для точного видання мало не всіх викінчених його творів¹⁾. Існували всі об'єктивні умови для того, щоб після смерті поета видати цілком поправний текст його поезій: у Росії — тих, що їх згоджувалася пропустити російська цензура, за кордоном — усіх без винятку. Проте так не сталося. Текст виготовленого ще в 1865 р., а випущеного в світ у 1867 р. в Петербурзі першого посмертного видання поезій не був, як слід, зредагований. Редактори цього видання (заногого від імени видавця під назвою «Кожанчиківського Кобзаря») М. Костомарів та Г. Вашкевич виказали багато доброї волі й були перейняті побожним бажанням, «щоб кожна йота Шевченкового писання, наскільки було можна, стала відома без жодної одміни, бо хто ж одважитья Шевченка одмінити», але завдання собі поставленого не подолали. Вони видали чимало творів поетових у початкових, чернеткових редакціях, хоча й мали під руками редакції виправлені пізніше поетом; допустилися цілком і нічим неоправданих змін у тексті, себто самовільних конектур (роблячи це часом, може, й несвідомо, бо не вмiли деяких виразів у автографах прочитати); попричепляли до деяких поезій довільні заголовки і т. п. Виданий у тому ж році К. Сушке-

¹⁾ Бракувало тільки повного тексту „Єретика“ (Івана Гуса), „Хустини“, що її знайдено в 1881 р., та чотирьох поезій, що їх опубліковано вже 1906 р. („Сова“, „Дівочі ночі“, „Маленькій Маряні“ й „Три літа“), а також „Човна“ (опубл. 1909 р.) та пізнішої редакції „Маряни Черниці“ з присвятою Оксані Коваленко.

вичем у Львові без цензури, а тому значно повніший текст під назвою «Поезія Т. Шевченка» — був першим виданням, в якому з'явилися всі знані тоді з автографів поезії Ш-ка, а тому видання це було фактом чималого національно-громадського значіння, але було таке неохайне, що ще більше засмітило текст «Кобзарів».

В 1876 р. з'явилася можливість видати за кордоном по змозі повний текст поезій Ш-ка, але редактори цього видання, випущеного в чеській Празі й тому званого «Празьким Кобзарем», Хв. Вовк і О. Русов, хоч і розпоряджали всіми доступними тоді рукописами, одначе, як висловився один із сучасних текстологів, виявили «безпринципний еклектизм у користуванні рукописами різної вартості» й так недбало перевели видання, що О. Русов пізніше склав «довгий список помилок на обидва томи». (В першому томі вміщено було легальні поезії Ш-ка, в другому — нелегальні). Вони так наївно підійшли до праці, що самі призналися в передмові, як при впорядкуванні тексту дали місце «не тільки одмікам, котрі зроблені були власною рукою Ш-ка, а й усіяким іншим, за котрі навіть не беремо на себе відповідальности». Драгоманів дуже гостро розкритикував невдалу їх працю, назвавши її «пам'ятником опортунізму». В усіх цих посмертних виданнях уміщено деякі не-Шевченкові твори (Афанасієва-Чужбинського, П. Чубинського, Олександрі Псьолівни і т. ін.). Видання «Кобзаря», що виходили після того, аж до 1907 р. були тільки передруками згаданих вище текстів. Виправлені Шевченком тексти ранніх поезій (1837—1842): редакція 1858 р. та Кобзар 1860 р. спочивали — перша в музеї Тарновського в Чернігові, другий у Ю. Ю. Цвітковського в Москві; автографи поезій, написаних на засланні (альбоми «більший» та «менший»), власність київської «Старої Громади», — у В. П. Науменка; альбом «Три літа» (1843—45) похований в архіві «III-го Отдѣлення собственной Его Величества Канцелярії»¹⁾; інші — по різних музеях та приватних збірках. Ніхто ними не цікавився, ніхто

¹⁾ Тільки цей останній був недоступний, бо про нього довго ніхто нічого не знав.

не приступав до праці над вивченням тексту Шевченкових творів. У 1893—95 рр. вийшло в Галичині під редакцією Омеляна Огоновського чотиритомове видання творів Ш-ка, але його редактор, як і редактор видання львівської «Прогресу» (1902 р.) Юл. Романчук, іще більше заплутали справу тексту Шевченкових поезій. Особливо визначився в цьому Романчук, який, опрацьовуючи текст Шевченка, не вагався робити різні поправки на підставі власних здогадів і хибних понять про мову й зміст поетових творів. Праця над текстом Шевченка, зроблена цим заслуженим на ниві політичної і громадсько-освітньої праці національним діячем, була невдала й навіть шкідлива, але робив він її вірячи, що робить добре діло. Це розуміли і його критики, й тому за життя його не спіткала належна гостра критика, хоча й були голоси в обороні Шевченка перед його редакторськими методами (д-ра Щурата, мої й ін.).

Нарешті революція 1905—1906 рр. в Росії принесла можливість легального видання повного тексту Шевченкових поезій. Петербурзькі українці, використовуючи цю можливість, вибрали редактором видання В. Доманицького, святого труженика і великого патріота. В тяжкій недужі, хоррий на сухоти, з подиву гідною енергією взявся він за працю і використав мало не всі доступні матеріали. Відчинилися двері жандармських архівів, і в результаті праці В. Доманицького й патріотичних заходів петербурзьких українців О. Лотоцького, П. Стебницького та П. Саладилова в 1907 р. Україна дістала перше повне видання поетичних творів свого національного генія-пророка. Але Доманицький, історик з освіти, не знав навіть засад т. зв. текстології й, хоча величезна праця його, результатом якої був новий текст поезій, найкращий з усіх, що побачили світ раніше, а також студія під назвою «Критичний розслід над текстом Кобзаря» були явищем епохальним у дослідках над Шевченком, то він усе ж таки пішов шляхом своїх попередників і дав т. зв. контамінаційний текст: із кількох редакцій того самого твору вибирав ті варіанти, що йому видавалися «кращими», «попразнішими». Безперечно його «текстуальна мозаїка» була

найліпша, але хибна метода не мала нічого спільного з вимогами текстології, себто науки про видавання текстів, що вже виробила певні засади, якими давно вже користувалися редактори всіх текстів по всьому світу. Коли перше видання «Кобзаря» дало Україні мало не повний текст поезій Шевченка, а друге (Спб. 1908), доповнене новими варіантами з новознайдених автографів і поправлених Шевченком алографів, ще збільшило Шевченкову спадщину, то третє (СПБ. 1910, вид. Яковенка) принесло нам текст усіх поезій Шевченка, що збереглися до того часу¹). Заслугою Доманицького було те, що він дав громадянству повного Шевченка й що в своїй редакторській праці по змозі уникав власних домислів і поправок у тексті²); слабою стороною його видань було те, що текст його був контамінований та що не скрізь редактор, або його помічники, зуміли автографи Шевченка добре прочитати (на жаль, деяких автографів Доманицький сам не бачив, а користувався тільки списаними для нього копіями). Проте на Великій Україні текст В. Доманицького на 20 років став текстом канонічним, і його передруковували в сотнях тисяч примірників ріжні видавці. В Галичині було інакше. Романчук того таки 1907 р., що й Доманицький, перевидав поезії Шевченка, а хоча його видання (поправлене й доповнене) вийшло вже після видання Доманицького, все таки Романчук, як і в виданні 1907 р., так і в новому — 1912 р., в багатьох місцях уперто задержав свою власну «мозаїку» і свої власні хибні конектури. Іван Франко в 1908 р. теж видав у Львові «свій» текст поезій Ш-ка (під фірмою Наук. Т-ва ім. Шевченка). Франків текст був кращий, а видання цінне тим, що редактор його постарався дати по змозі всі доступні варіанти. Від себе, як то робив Романчук, він нічого не додавав, але текст був теж контамінований. Ювілеї Шевченка — п'ятдесятиліття з дня смерті в 1911 р. і століття з дня народження в 1914 р. — принесли силу нового мате-

¹) Недоставало тільки пізнішої редакції „Маряни Черниці“ та кількох нескінчених уривків, знайдених пізніше.

²) Хоча, як довів пізніше М. Новицький, все таки не встерігся того.

ріялу для вивчення життя, творчости й передусім тексту Шевченкових творів. Особливо велику роль відіграли шевченківські вистави 1911 р. в Петербурзі, Києві й Москві. Приступивши до праці над вивченням тексту творів Шевченка ще в 1909 р., редактор цього видання й автор цієї статті протягом чотирьох років призбирав силу нового матеріалу, невикористаного Доманицьким, зібрав майже повну фототеку автографів Ш-ка. Результатом тої праці було: 1. відшукання різних забутих або незнаних автографів, 2. опублікування нової (пізнішої) редакції «Маряни Черниці» з цілком незною присвятою Оксані Коваленко, 3. виготовлення вже на наукових засадах опрацьованого тексту всіх поезій, що мав побачити світ у видавництві «Дѣятель» (петербурзької філії німецького видавництва Отто Маєр). Але 1914 р. побачила світ тільки четверта частина того тексту — «Кобзар» у серії «Общедоступной Библиотеки», бо велика війна зліквідувала все це підприємство.

Повні видання Шевченкових поезій російська влада, schaменувшись, почала конфіскувати. Видавці петербурзьких видань пішли під суд.

Тільки революція 1917 р. принесла повну свободу й Шевченковим творам, але чомусь видавали їх у тексті опрацьованому Доманицьким, не доповнюючи його навіть уже видрукованими новознайденими творами. Численні варіанти й навіть цілком відмінні редакції деяких поезій залишалися громадянству й далі незнані¹⁾. Правда, були й деякі вийнятки, як, напр., п'ятитомове видання творів Шевченка, що видав Я. Оренштайн у Ляйпцігу в 1918—1921 р. р. за редакцією Б. Лепкого. Редактор цього видання дав дуже багато варіантів і інших редакцій, додав і новознайдені твори, але, пробуваючи в Німеччині, теж не міг використати автографів і пішов дорогою своїх попередників, давши свою концепцію знову таки контамінованого тексту.

В 1921 р. вийшло «народне видання» «Кобзаря» за редакцією В. Сімовича, що дав теж свою власну концепцію контамінованого тексту.

1) Так було з присвятою до „Маряни Черниці“.

Головною хобою всіх видань було те — (я це підкреслював іще в своєму виданні 1914 р. та в «Книгарі» 1918 року), — що редактори називали «Кобзарем» усі поезії Шевченка та цілком нехтували волею поета, позбавляючи цілі групи поезій Шевченка тих заголовків, що їх поет тим групам давав. Поезії, написані в казематі в 1847 р. і названі «В казематі», подавали без цього заголовка, як теж і поезії 1843—45 рр., названі поетом «Три літа». Пропускали епіграфи, що їх поет ставив перед деякими творами, і т. д.

Нарешті в 1925 р. вийшло на Україні («Держвидав») повне видання «Поезій» Т. Шевченка за редакцією І. Айзенштока і М. Плевака. Редактори ці зробили все, що вміли й могли, щоб дати повний текст поезій, беручи в засаді за основний текст тільки одну редакцію, але теж не встерглися від деяких контамінацій, часом дуже наївних. Проте видання це було великою подією і заслуга обох дослідників дуже значна.

1927 рік приніс Україні значно краще опрацьований текст поезій Шевченка за редакцією С. Єфремова і М. Новицького. Це двотомове видання популярне, а тому нема в ньому варіантів, але воно вже не зіпсуте контамінаціями: в ньому ми бачимо скрізь у всіх творах одну основну редакцію, за яку вони брали або певний виправлений Шевченком друкований текст, або текст певних автографів. Видання це має деякі похибки¹⁾, але з усіх, що були до нього, воно безперечно найкраще. Проте воно не було ще тим, чого нетерпляче чекали передусім шевченкознавці, а за ними й уся освічена Україна. Всеукраїнська Академія Наук мала видати повну збірку творів Шевченка на підставі рукописів, але до цього часу побачили світ тільки два томи, але не поезії, а «Щоденник» (Київ, 1927) та «Листування» (Київ, 1929). Ці два томи — III і IV — свідчать про те, яку колосальну, просто нелюдську працю вложили в видання його редактори й передусім академік Сергій Єфремов. Нема сумніву, що коли б не причини чисто політичного

¹⁾ М. Новицький, що читав автографи поета, не вмів деяких виразів добре прочитати та не насмілювався робити конектур там, де в тексті Шевченка є очевидні огріхи.

характеру, то ми мали б уже з такою самою науковою точністю виданий текст і всіх поезій Шевченка на підставі добре вивчених і прочитаних усіх його автографів та опрацьованих ним видрукованих текстів. Навіть коли б пізніші редактори не пристали на методологічні засади, прийняті редакторами академічного видання, то вони завжди могли б видати поправний текст Шевченка в тих редакціях, які вважали за відповідні, бо в виданні мали бути використані всі редакції поезій та всі їх варіанти. Але тим часом головний редактор видання пішов 1929 р. до в'язниці, а Академію Наук із справжньої наукової установи обернуто в комуністичну «агітколегію». Видання творів поета на деякий час припинилося. Та ось 120-літні роковини з дня народження поета в 1934 р. й майбутні 75-літні роковини його смерті, що припадають на 1936 р., спонукали відповідні совітські установи виготовити новий поправніший текст Шевченкових поезій. Кермувалися вони думкою, що треба дати «кращий» з «соціологічного погляду» текст. Та при всім бажанні прикласти до видання тексту «марксістсько-ленінську» методу, ні один совітський учений не може цього зробити, бо цієї «методи» до тексту прикласти не можна. Це вказала праця О. Дорошкевича, який із великою затратою енергії й великою ерудицією приступив до редагування тексту поезій Шевченка на засадах наукової текстології, але цілком непотрібно поприплітав до своїх міркувань освячені совітською традицією тенденційні напади на попередніх дослідників, та, догоджуючи совітській владі, фальшиво освітлив справу тексту ранніх поезій Шевченка. Проте, з огляду на те, що текст їх раніше був цілком поправно виданий¹⁾, тенденційне освітлення Дорошкевичем цього моменту не зашкодило справі. Натомість, вистудіювавши всі автографи поета, Дорошкевич виправив усі помилки своїх попередників, і текст пізніших Шевченкових поезій (від 1843 р.), опрацьований під його проводом для Інституту ім. Шевченка, ляже й в основу нашого видання²⁾.

1) Всі дрібні огріхи видання за редакцією С. Єфремова та М. Новицького вже усталено.

2) Нове видання ЛІМ'у з ілюстраціями Касіяна (1934 р.).

Розміщуючи поезії Шевченка, ми приймаємо т. зв. «альбомну» засаду, групуємо їх так, як це робив або мав намір зробити він сам.

Кожну поезію друкуємо в одній основній редакції, але зазначаємо, що там, де в вибраній редакції бракує якоїсь частини і сталося це не з волі поета, а або з огляду на цензуру, або тому, що його зрадила пам'ять, ми поповнюємо вибраний текст з іншої редакції, вважаючи це не за контамінацію, а за нормальну редакційну працю, викликану кінечністю.

До кожного тому додаємо статтю про текст тої групи поезій, що в ньому вміщена, освітлюючи докладно історію їх тексту та подаючи методологічні міркування, які веліли нам вибрати даний текст, як основний. Допускаємо засадничо деякі обережні конектури, за кожним разом їх обговорюючи. Стараємося подати по змозі всі варіанти, а в увагах до тексту читач знайде відповідь на всі запитання, що можуть виникнути в зв'язку з текстом.

Особливості Шевченкової мови стараємося в міру можливості зберегти, але остільки, оскільки це не входить у колізію з засадами прийнятого тепер правопису. Питанню про Шевченкову мову буде присвячена спеціальна стаття в одному з ближчих томів.

Література й уваги: Бібліографії літератури про текст тут окремо не подаємо. Поодинокі текстологічні праці обговорюємо в статтях про текст, уміщених у кожному томі. При написанні цієї статті користувалися ми працями своїми, О. Дорошкевича, І. Айзенштока, П. Тиховського, М. Новицького й ін. та всіма згаданими в статті виданнями і рецензіями на них. Повну літературу про текст найде читач у XVI. т. цього видання.

Павло Зайцев.

ТЕКСТ РАНИХ ПОВЕЗІЙ ШЕВЧЕНКА

[1837—1842].

Опрацювавши текст поезій, уміщених у цьому томі, ми повинні з'ясувати читачеві, чим ми кермувалися, приймаючи даний нами їх розподіл та беручи за основний текст ті, а не інші їх редакції.

Розпочинаємо цей том не від перших хронологічно творів Шевченка, а від тих вісьмох поезій, що перші побачили світ у збірці під назвою «Кобзар» (1840), хоча й були написані пізніше, ніж деякі інші, вміщені в цьому томі. Робимо це, як з огляду на велике історичне значіння цієї першої збірки, що здобула нашому поетові славу, так і з огляду на її ідеологічну суцільність. Не можемо теж не взяти під увагу й того факту, що сам поет саме цій збірці надавав великого значіння. В неволі, на засланні, він виразно це підкреслював, кажучи:

Либонь уже десяте літо
Як людям дав я «Кобзаря»...

Підкреслюємо, що сам поет ніколи не мав наміру називати всі свої твори «Кобзарем». Слідом за «Кобзарем» містимо «Гайдамаків», що їх сам поет 1844 р. об'єднав з 8 згаданими поезіями під спільною назвою «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки». А втім це прийняли, як безперечну засаду, сучасні текстологи-шевченкознавці.

Інші поезії ранньої доби містимо в хронологічному порядку, крім «Маряни Черниці», що її, як твір нескінчений, подаємо вкінці згідно з засадою, прийнятою нами для всіх нескінчених поезій.

Щодо питання самого тексту раних поезій, то треба сказати, що для більшості з них існують дві редакції:

1. текст «Чигиринського Кобзаря і Гайдамаків» разом із «Гамалією», виправлений Шевченком 1858 р., та 2. текст «Кобзаря» 1860 р., виправлений Шевченком того таки року вже по виході цієї книжки в світ (т. зв. Примірник Цвітковського). Завдання редактора-текстолога вирішити, котру з них треба вибрати. Редактор тексту поезій цього видання, а також і І. Айзеншток, М. Плевако, М. Новицький та С. Єфремов обстоюють редакцію 1860 р., О. Дорошкевич — редакцію 1858 р. Свою критику на вибраний іншими текстологами текст Дорошкевич докладно висловив у статті «Принципи організації Шевченкової поезії» («Життя й революція», 1932 р.).

Дорошкевич того погляду, що текст «Кобзаря» 1860 року — контамінаційна праця «невідомого (?) редактора», за якого проте він вважає П. Куліша. Поправки, зроблені в цьому тексті пізніше Шевченком, Дорошкевич вважає за випадкові й нескінчені. Та треба ствердити, що цілком опрацьованих Шевченком текстів дуже мало. Всі редактори творів Шевченка й усі текстологи це солідарно констатують (Ю. Романчук, В. Доманицький, В. Сімович, Б. Лепкий, П. Тиховський та ін.). Цей факт і був головною причиною того, що праця над текстом творів поета заплуталася й ускладнилася. Редакція 1858 р. ще менше викінчена поетом, ніж деякі інші. Щож до ролі Куліша, як ніби то редактора «Кобзаря» 1860 р., то твердження Дорошкевича або цілком необгрунтовані, або й фальшиві. Але, щоб нам не закинули необ'єктивности й недостачі обгрунтування при розв'язці питання тексту ранніх поезій Шевченка, мусимо протилежний нашому погляд Дорошкевича докладно розглянути.

Щоб обгрунтувати своє твердження, що «Куліш використав зручні умови друку в своїй друкарні», щоб внести до тексту «Кобзаря» 1860 р. свої корективи, Дорошкевич каже, що сам Шевченко «заперечував проти (sic!) Кулішевої редакційної роботи, повної виразної класової спрямованості». Це неправда. Ані Шевченко ніколи й ніде не протестував проти редакційної роботи Куліша над своїми творами, ані Куліш не виправляв тексту поезій Шевченка з «класового погляду». Дорошкевич покликається на листи

Куліша до Зуйченка, до Ол. Барвінського й до самого Шевченка (лист із 1846 р.). В листі до Зуйченка Куліш оповідає про те, як Шевченко протестував проти його редакційної роботи над творами... Марка Вовчка! Лист Куліша до Барвінського — дуже цікавий документ, що характеризує негативні погляди Куліша на деякі поезії Шевченка, але писаний він 1869 р. з приводу шкільної хрестоматії, що її ладив Барвінський. Шевченка тоді не було вже на світі, і для кожного ясно, що які б погляди в тому листі не висловлював Куліш, не могли вони вплинути на текст «Кобзаря» 1860 р., а Дорошкевич усі свої аргументи власне позбирав для того, щоб скритикувати текст цього видання. Що ж до листа Куліша до самого поета, писаного ще 1846 р., то треба теж об'єктивно ствердити, що Куліш у ньому не торкається ані мовно-стилістичних, ані версифікаційних моментів у поезіях Шевченка¹⁾, а свою критику спрямовує виключно на композиційно-стилістичні моменти, як мистецькі засоби, і пропонує в «Катерині» та в «Гайдамаках» поробити деякі скорочення: викинути ті місця, що на його думку порушують суцільність вражень від поезій та ослаблюють їх динамізм, чи то затягуючи драматичну дію, чи порушуючи рівновагу частин твору. Уваги Куліша — в деяких випадках дуже влучні й дуже проникливі — до тексту, як такого, зовсім не відносяться. Ані одної з тих порад Кулішевих Шевченко не прийняв. Всі ті уступи, що не подобалися Кулішеві, zostалися і в «Кобзарі» 1860 р. Що Куліш тих уваг не забув та в 1860 р. їх поновив, на те маємо докази. В поезії «До Основ'яненка» він добився таки того, що Шевченко дав себе з трудом «вкоськати», прийнявши запропоноване Кулішем іще 1846 р. «Наша дума, наша пісня», замість «Наш завзятий Головатий». Це й є та єдина «ідеологічна» поправка (по термінології Дорошкевича «класова»), яку їм з тексту усуваємо, роблячи цілком оправдану конектуру. В 1860 р. Шевченко дійсно викинув один уступ із «Гайдамаків», але саме той, що його Куліш радив більше розвинути (мотив «старосвітського будинку»).

¹⁾ Вияняток — звернена Кулішем увага на неукраїнські вирази в „степі“ та в „углу“, усунені потім Шевченком.

Мало того, — викинувши цей уступ, дав цілому розділові, де той уступ був, цілком іншу назву: »Бенкет у Лисянці« — замість »Старосвітський будинок«. Таким чином ми об'єктивно стверджуємо, що роля Куліша в справі видання тексту 1860 р. зовсім не була такою, якою хоче її представити Дорошкевич. Навпаки, маємо свідоцтва самого Шевченка на те, як він сам шукав Кулішевої помічі саме в праці над текстом: »Закінчив переписування чи то проціджування своєї поезії за 1847 р. Шкода, що нема з ким доладу порадитися... Треба буде пождати Куліша, він хоч і шерстко, але іноді скаже правду« — записує Шевченко в »Журналі« 18. III. 1858 р. Та Кулішевих порад він, як ми бачили вище, безкритично не приймав.

Яка ж була в дійсності роля Куліша під час видання »Кобзаря« 1860 р.? Насамперед знаємо з того ж таки поетового »Журналу«, що через тиждень по повероті з заслання він одержав від Каменецького всі свої поезії (зперед заслання), »переписані Кулішем«, і вирішив »зробити з них вибір«, щоб приступити до їх видання. Через тиждень (11. IV) Шевченко доручив Каменецькому старатися в цензурі про дозвіл друкувати »Кобзаря« і »Гайдамаків«. Отже якийсь виправлений оригінал мав поет вручити Каменецькому для передачі цензурі. Після довгих невдач із цензурою, поет 23. XII того ж року, поновляючи свої заходи, вручає гр. Делянову примірник »Кобзаря« і »Гайдамаків« і просить їх повернути, коли будуть непотрібні, бо обидві книжки — »бібліографічний раритет«. Не маємо даних, щоб ствердити ідентичність цих двічі поданих до цензури оригіналів: Каменецький міг подати текст писаний Кулішем, а Шевченко гр. Делянову — згаданий друкований примірник; може було й так, що поданий Шевченком гр. Делянову примірник уже раз фігурував у цензурі, як поданий Каменецьким і звернений цензурою, коли вона в перший раз відмовила дозволу друкувати »Кобзаря« й »Гайдамаків«. У кожному разі, коли 28. XI. 1859 р. цензура дала свій дозвіл, то оригінал, поданий гр. Делянову, опинився в друкарні: вона повинна була його мати, бо на ньому цензор зробив застереження: вичеркнених уступів не друкувати.

В цьому примірнику (т. зв. редакція 1858 р.) Шевченко значно змінив текст багатьох поезій, зробивши понад двісті поправок. Коли ж порівняємо цей текст із «Кобзарем» 1860 р., то побачимо, що з редакції 1858 р. до тексту 1860 р. перейшло тільки понад 30 поправок, в решті ж випадків або zostалися старі версії 1844 р. (для «Гайдамаків» — 1841 р.) або з'явилися т. зв. «новелі», себто нові версії. Ці власне новелі повинні б стати предметом дослід: звідки вони взялися, і чи сам Шевченко їх поробив? Ствердити категорично, що в сі ці поправки зробив Шевченко, — не можна. Серед них є дрібні поправки, безперечно Кулішеві («міста» замість «місця» в значінні *locus*, «кривавого» замість «кровавого», як того хотів Шевченко, тощо¹). Але більшість інших поправок міг зробити й сам Шевченко: нема в них ніяких специфічних, не Шевченкових рис. Та й Шевченко не був байдужий до справи тексту своїх поезій. Дорошкевич, щоб здискредитувати за всяку ціну текст «Кобзаря» 1860 р., промовчує два дуже важні факти, які я колись документально ствердив: 1) що Шевченко сам читав коректури «Кобзаря» 1860 р. і 2) що в друкарні під час друкування «Кобзаря» 1860 р. фігурували й Шевченкові автографи з нотатками-вказівками для друкарів («складати крапками» деякі рядки непропущені цензурою²). Та й Куліш не міг зважитися без відома й дозволу Шевченка робити зміни в тексті його поезій. Знаючи вже, що Шевченко сам доглядав за виданням, можемо тільки припускати, що серед новель 1860 р. є й такі, що їх Шевченко зробив спільно по згоді з Кулішем (виключаємо поправки ортографічні й граматичні: тут Куліш міг мати й вільнішу руку, бо Шевченко взагалі ніколи не писав ортографічно, а нового правопису — т. зв. «кулішівки» цілком не вмів). Сумніваємося, чи історію тексту 1860 р. можна буде взагалі колись цілком розплутати. Деяке світло на це цікаве питання

¹) В безсумнівних випадках ми робимо коньктури.

²) Про це в моїй статті „Новое о Шевченкѣ“ („Русскій Библіофилъ“ 1914 р., кн. I.). Деінде Дорошкевич цією статтею користувався. Про коригування Шевченком „Кобзаря“ 1860 р. — лист Каменецького до Ш-ка в III томі „Творів“ вид. ВУАН.

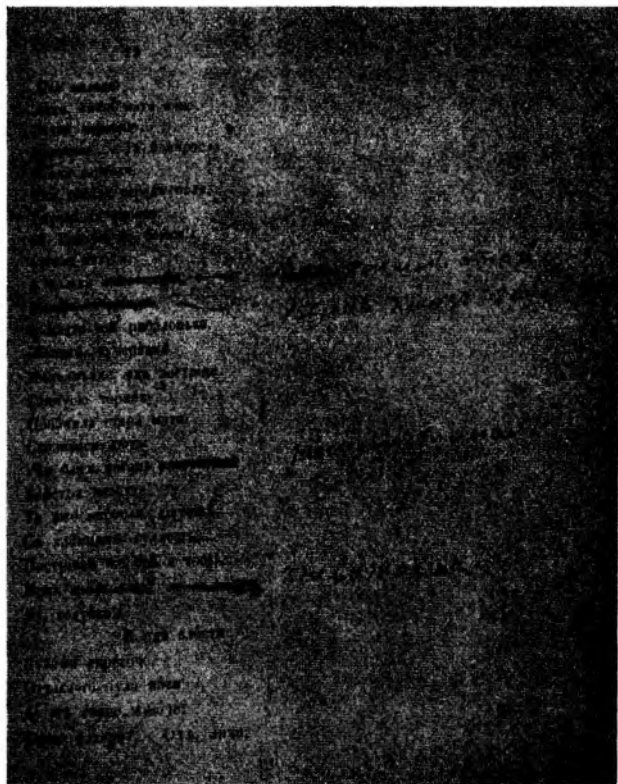
могли б кинути зшитки з переписаними власноручно Кулішем Шевченковими поезіями, що переховуються в музеї б. Тарновського в Чернігові. Серед них є й такі, що відносяться до моменту видання 1860 р. Дорошкевич мав повну змогу їх перестудіювати, але цього він не зробив. В кожному разі, коли б серед них був рукопис Куліша, вручений Шевченкові Каменецьким, і коли б показалося, що це — тільки переписані новою ортографією без текстуальних змін поезії Шевченка, то це б свідчило категорично про те, що самовільно Куліш ніяких поправок у тексті, що нас інтересує, не робив.

По виході в світ книжки Шевченко велів її опрацювати, приклеюючи до всіх сторінок широкі маргінеси. На тих крисах він робив атраментом і олівцем поправки, як видно без поспіху. Деякі новелі з 1860 р. він замінив ще новішими, в деяких випадках вернувся до редакції 1858 р., в деяких пішов проти власних поправок 1858 р. і дав цілком нові версії¹⁾. Поправляти весь текст не скінчив: про це свідчить те, що однакові вирази в одному місці виправлено, в другому — ні²⁾. В кожному разі — це остання автентична редакція ранніх поезій Шевченка, хоч і недоведена до кінця.

У кожного, хто ознайомиться з цією досить складною справою, виникне питання, пощо друкувати ранні поезії Шевченка в цій, недоведеній до кінця редакції? На це є та відповідь, що взагалі немає викінченої редакції для частини ранніх поезій Шевченка. Тільки в поезіях «Думи мої», «Нащо мені чорні брови», «До Основ'яненка», «Іван Підкова» — Шевченко ані в 1858, ані в 1860 р. поправок не робив і текст цих поезій належить уважати за цілком ustalений. Те саме можемо сказати про «Тарасову ніч», якої автограф (б. Вашкевича) тотожний із текстом 1860 р. (крім цензурних скреслень, що їх з автографу й беремо). Поправки в «Перебенді» й «Гамалії» — мінімальні в редакції 1858 р., а в 1860 р. Шевченко знову поправив трохи «Гамалію», але не привернув у «Перебенді» попра-

1) Пор. варіанти до тексту „Гайдамаків“ у цьому томі.

2) Напр. у „Гамалії“ — „Гамаліє“ на „Гамалію“ (див. варіанти).

Звизка 19-ої сторінки „Кобзаря“ 1860 р. з гласноручними
поціавками Шевченка у баладі „Утоплена“
(Г. зв. примірник Ю. Цвітковського)

вок 1858 р. Кожний текстолог може тут мати вільну руку і вибрати котру хоче редакцію. «Катерини» Шевченко в 1858 р. майже не поправляв, обидва рази попрацював більше над «Тополею», а найбільше працював над «Гайдамаками»¹⁾ і властиво вся полеміка до них і зводиться. Але сам Дорошкевич стверджує, що власне з «Гайдамаками» справа «складніша», і що вона «вимагає окремої дискусії», хоча це не перешкодило йому в першому, ним зредагованому виданні (ЛІМ, 1933 — «Твори» в 3-х томах)²⁾ текст 1858 р. взяти за основний. Ми ж думаємо, що власне текст «Гайдамаків» ніякої дискусії не вимагає. В 1914 р., опрацьовуючи текст ранніх поезій Шевченка, я схилився до того, щоб узяти за основний текст для цих творів примірник «Кобзаря» Ю. Цвітковського саме тому, що в редакції 1858 р. Шевченко своїх поправок у «Гайдамаках» не довів до кінця, а були то поправки не стилістично-мовні, а засадничі: довідавшись, що Титар (історично — селянин Данило Кушнір), якого вбили конфедерати, жив у Млієві, а не у Вільшаній (як це було в редакції 1841 р. за народньою традицією), поет почав переробляти всі відповідні уступи в поемі, замінюючи Вільшану на Мліїв. Це потягнуло за собою деякі зміни в ритмі і в римах. У 8 випадках Шевченко ці поправки зробив, а в 4 не зробив, попереднього ж тексту теж не привернув. Як же ж можна текст «Гайдамаків» друкувати в редакції 1858 р.? Дорошкевич твердить, що редакція 1858 р. вісьмох інших поезій («Чигиринський Кобзар») та «Гамалії» це «виготовлена до друку збірка». Та як можна вважати за «виготовлену до друку» редакцію, де читаємо «аж коли не плаче» замість потрібного й автентичного «аж калина плаче» (як і є в Кобзарі 1840 р. та в Кобзарі 1860 р.)? Або: «отут на муштру виглядала», коли треба «отут з муштри виглядала»? («Катерина») і т. п.

¹⁾ „Утоплена“ не входить до групи, що викликала полеміку: її в 1858 р. Шевченко не поправляв, бо в Чигиринському Кобзарі 1844 р. її нема, але саме для неї єдиною вкінчевою редакцією є редакція 1860 р., з поправками в примірнику Цвітковського.

²⁾ Видання це сконфіскувала совітська влада і випустила 1934 р. під тою самою фірмою нове.

З самої «Тополі» можна навести варіанти з редакції 1858 р. значно слабші (пор. в Варіантах рядки 202, 186, 178), очевидно наспіх і цілком випадково зроблені. Зокрема впадає в око одна цілком недоладня поправка:

Пала, стала, заплакала

І . . . і заспівала,

де маємо неможливий і прикрий hiatus. А в редакції 1860 р. і примірнику Цвітковського ми бачимо в «Тополі» деякі значно кращі, більше продумані варіанти (пор. в Варіантах рядки 103, 105, 108).

Таким чином стверджуємо, що редакція 1858 р., яка заїмпонувала Дорошкевичеві своєю «соціальною ефективністю», нічим не краще, а в деяких уступах навіть гірша¹⁾ (сам Дорошкевич признає, що в «Кобзарі» 1860 р. «ми маємо ряд безперечно Шевченкових поправок, інколи цілком доцільних»).

Обидві редакції мають свої хибі і свої переваги. Але ми вибираємо редакцію 1860 р. не тому тільки, що вона остання, але тому, що вона об'єктивно краща²⁾. Якщо ж у ній (це торкається тільки дрібних стилістично-мовних поправок), є й варіанти, на стилізацію яких вплинув Кулш, то нема й на те позитивних доказів, що в опрацьовуванні Шевченком редакції 1858 р. не брав участі хтось інший, даючи поетові ті чи інші поради. В «Ластівці» 1841 р. текст Шевченкових поезій значно різниться від автографів, що їх Шевченко вручив Гребінці³⁾. Чи можна ствердити категорично, що їх поправив Шевченко, а не Гребінка?

Щодо «соціальної ефективності», то дошукуватися

¹⁾ В поезії „Думи мої“ Дорошкевич у вид. 1860 р. знайшов гірший з погляду „соціальної ефективності“ варіант: „поки попи не засиплють чужим ніском очі“. Легко переконатися, що його там нема, бо цілий відповідний уступ зчеркнула цензура (пор. Варіанти й уваги до тексту).

²⁾ Дорошкевич твердить, що я „сліпо пішов“ за редакцією 1860 р., як за останньою, а за мною Плевако, Айзеншток, Єфремов та М. Новицький. Безсумнівно, всі названі текстологи прийшли до того самого висновку, що й я, на підставі цілком самостійних міркувань, бо я своїх не встиг опублікувати.

³⁾ Вони належать І. Любову, Дорошкевич про них не знає.

її в дрібних варіантах це річ, яка видається нам просто смішною. Спинитися на тій чи іншій редакції редактор повинен, маючи на увазі виключно науково-методологічні міркування. Всі Шевченкові поезії, що про них тут мова, саме ненависний Дорошкевичеві Куліш назвав «вогненними творами». Такими вони зостаються в усіх редакціях, а обов'язок редактора — репродукувати точно одну з них, як основну, на підставі засад текстології після сумлінного вистудіювання.

Йдучи саме цим шляхом, ми й прийшли до висновку, що в більшості ранніх поезій Шевченка за основний треба взяти текст «Кобзаря» з 1860 р. з тими поправками, що їх поробив у ньому поет.

Література й уваги: Під час праці над текстом ранніх поезій Шевченка використав я видання „Кобзаря“ 1840 р., „Чигиринський Кобзар і Гайдамаки“ 1844 р., примірник „Кобзаря“ 1860 р. (вистудіюваний мною особисто в 1914 р.; поправки поета в ньому видрукував Ол. Новицький у Зап. НТШ. кн. II. за 1911 р. з деякими помилками), видання І. Айзенштока і М. Плевака 1925 р., С. Єфремова і М. Новицького 1927 р., працю П. Тиховського: На шляху до наукового видання Шевченкового „Кобзаря“ (в Збірнику „Шевченко“, річник 1, Держвидав 1928) та згадану в статті працю О. Дорошкевича. При редагуванні тексту кермувався я також усіма публікаціями і виданнями, згаданими у Доманицького в його „Критичному розслідуванні над текстом „Кобзаря“ (Кпів. 1907), та редагованими ним „Кобзарями“ (1907, 1908, 1910), особливо його примітками до „Кобзаря“ 1908 р. На жаль, не можна було переглянути наново автографів Г. С. Вашкевича та І. І. Любова. Не опубліковані досі й вичеркнені цenzурою в „Кобзарі“ 1840 р. та в „Гайдамаках“ уступи, власноручно вписані Ш-ком у примірниках подарованих Квітці-Основ'яненку, пор. у І. Богацького „Нове про Т. Шевченка“ в кн. VI. Літ. Наук. Вістника за 1927 р., де зібрано й новішу літературу про текст; продовження цієї праці, надрукованої в кн. 5 і 6 ЛНВ, появилoся в збірнику „Народознавство“, I-III, Прага 1930 р. Огі праці П. Богацького доповнюють його огляд текстологічної літератури у журналі „Стара Україна“ 1925 р. Богацький пропустив тільки згадану вище статтю Ол. Новицького в „Записках НТШ“. Див. також В. Дорошенка: „Шевченкознавство за останні 10-ліття“ (1914-24) та „Шевченкознавство в 1925 р.“ („Славянская Книга“ Прага, IV-V, 1926). Ці праці дають огляд літератури про текст до 1930 р.

П. Зайцев.

ПЕРШІ ТРИ «КОБЗАРИ».

I.

Кобзар 1840 р.

Про лочатки своєї творчості сам Шевченко розповів небагато. В «Журналі» (Щоденнику) поет оповідає про те, що почав писати свої українські вірші в майстерні Брюлова, — перед його чудовими творами він «зادумувався й леліав у серці своїм свого сліпого кобзаря і своїх жадних крові Гайдамаків», а в своєму автобіографічному нарисі він побіжно згадує про те, що свої «віршовані етюди» розпочав у Літньому Саду в Петербурзі та що з тих «численних спроб» «надрукував згодом тільки одну баладу «Причинна».

Балада ця не ввійшла до «Кобзаря» 1840 р. Є. Гребінка, одержавши її разом із декількома іншими поезіями Шевченка ще восени 1838 р., видрукував у своїй «Ластівці» 1841 р. Що ж до «Кобзаря», то єдине джерело для історії цієї першої збірки поезій Шевченка, від якої взяли назву сотні видань його поетичних творів, це — спомини П. Мартоса, видруковані в часописі «Вѣстникъ Юго-Западной Россіи» 1863 р. Мартос оповідає, що, коли Шевченко малював із нього портрет, то він побачив на підлозі клаптики

¹⁾ Суперечить ніби цьому признанню інше, зроблене під час слідства 1847 р. жандармам, коли ті зажадали від поета вияснення „причин, що нахилили його до того, щоб більше займатися поезією, ніж малярством: „Вірші любив я з дитинства і почав писаги від 1837 р. Першу свою поезію, що викликала ентузіазм в українцях, під назвою „Катерина“ я присвятив Жуковському і хотів писати вірші, не покидаючи малярства“. Але треба це розуміти так, що „Катерину“ Шевченко написав найраніше з числа тих поезій, що ввійшли до „Кобзаря“, і вважав її за перший свій значний та вдалий твір, чому й згадав про неї, поминаючи перші спроби, до яких належить і „Причинна“.

пописаного паперу. Піднявши з підлоги один із них, дрібно й нечітко пописаний олівцем, Мартос прочитав на ньому: «Червоною гадюкою несе Альта вісті, Щоб летіли крюки з поля ляшків-панків їсти». На запитання Мартоса, що це таке, Шевченко відповів: «Та це, коли на мене нападе смуток, я й починаю папір псувати». На прохання Мартоса Шевченко віддав йому всі свої рукописи, якими наповнена була скринька, що стояла під ліжком. Мартос узяв їх додому, щоб перечитати. Шевченко твердив, що не варто над ними працювати, а на заперечення Мартоса, що «тут є щось хороше», відповів: «Чи не шуткуєте?» і просив Мартоса їх «нікому не показувати». Мартос оповідає далі, що він із тими рукописами удався до Гребінки та що вони вдвох упорядкували їх і прочитали. Під час наступного сеансу Мартос чекав, що Шевченко сам запитається про свої рукописи, але той «уперто мовчав», і тоді Мартос, похваливши вірші молодого мистця, запропонував їх видрукувати. На це одержав відповідь: «Ні, ні! Не хочу, не хочу! Їйбогу, не хочу! Чого доброго, ще побють за них». З бідною здобувши нарешті Шевченкову згоду, Мартос подав ці поезії до цензури, а потім і до друкарні. При виданні «Кобзаря» найбільше клопоту було власне з «Тарасовою ніччю». Коли вже закінчували друк інших поезій, то «Тарасову ніч» ще ледве було доведено до ладу. Переписавши її, Мартос поїхав до цензора Корсакова й почав просити дозволу її надрукувати. Після довгих пертракцій, запевнивши цензора, що в цій поемі нема «нічого такого», Мартос одержав дозвіл і на «Тарасову ніч». Так, коли вірити Мартосові, побачив світ «Кобзар», дозволений цензурою 12 березня 1840 р. і надрукований в Петербурзі в друкарні Е. Фішера.

Оповідання Мартоса викликає багато сумнівів. З нього виходить, що Мартос перший відкрив Шевченка-поета. Це неправда. Із слів самого Мартоса знаємо, що Ш-ко познайомився з ним і малював його портрет десь у самому кінці 1839 року, а ще 18 XI 1838 р., оповідаючи про свої літературно-видавничі плани, Є. Гребінка писав Квітці-Основяненкові: «А ще тут є у мене один земляк Ш(евченко), що

КОБЗАРЬ

Т. ШЕВЧЕНКА.

*Подарок мой, искренно любящему
Александръ К. Конискому поэтѣ*

Левъ Мансуръ

23 июня 1899.

в. Гогольшица!

САЩИГШЕЧЕРБЕРСЬ.

1840.

ВЪ ТИПОГРАФИИ В. ФИШЕРА.

Знімка титулової сторінки першого видання „Кобзаря“ з примірника подарованого Шевченковим приятелем Л. Жемчужниковим біографові поета О. Кониському:

(Власність Наукового Т-ва ім. поета)

то за завзятий писать вірші, то нехай йому сьї та той! Як що напише, тільки цмокни та вдарь руками об поли! Він мені дав гарних стихів на Збірник». Особою, що ще рік перед тим, як Мартос пізнав Шевченка, відкрив Шевченка-поета, був Гребінка. Вже рік лжжали в портфелі «Ластівки» поезії Шевченка: балада «Причинна», «На вічну память Котляревському» та думки: «Тяжко важко» і «Вітре буйний». З споминів Сошенка знаємо, що коли він мешкав разом із Шевченком, — а це було на початку 1839 р., — Шевченко читав йому свою «Катерину», а Гребінка 13 січня 1839 р., знову пишучи до Квітки про труднощі з виданням «Ластівки», оповідав йому: «У мене тут єсть чудесний помічник — Шевченко, людина надзвичайна». Таким чином, бачимо, що Шевченка, як поета, знали вже рік перед тим і Гребінка і Сошенко. Спомини Мартоса взагалі неправдиві і баламутні. Знаємо, що він, дійсно, був видавцем першого «Кобзаря». Можна догадуватися, що це теж не було з його боку ніяким «меценатством», а що це був гонорар (може трохи збільшений) за намальований з нього Шевченком портрет. Біограф Шевченка М. Чалий мав дані, що поет під час розрахунків із видавцем «одержав без порівняння малий гонорар». Другий біограф О. Кониський висловлює здогад, що це, мабуть, Гребінка переконав Мартоса видати своїм коштом «Кобзаря». Так, певне, й було. Шевченка з Мартосом зазнайомив Гребінка. Мартос, будши у Шевченка, познайомився з змістом «Тарасової ночі», а через те йому, як видавцеві, Шевченко й присвятив цей твір. Навіть той, уступ у оповіданні Мартоса, де він каже про свої переговори з цензором у справі «Тарасової ночі», — непевний і не заслуговує на віру. Знаємо, що Корсаков був цензором дуже прихильним для творів українських письменників, він добре знав Україну, він же був і єдиним прихильним рецензентом «Кобзаря», що високо оцінив поетичний талант Шевченка, з яким пізніше мав навіть добрі товариські стосунки. Мартос писав свої спомини тоді, коли вже не було в живих ні Шевченка, ні Гребінки, — свідків не було, а він хотів представити себе, як мецената, та й то для того, щоб

представити свою роль, як крок, що його не варто було робити для такого діяча, яким був Шевченко. Його безглузді й безсоромні спомини — документ, який найкраще характеризує людей того типу, що їх Шевченко називав «раби з кокардою на лобі, онуча, сміття з помела Його Величества». Заплативши в молодих літах данину українофільським захопленням, він став російським патріотом найгіршого сорту. Чоловіком, що міг більше зробити в цензурі, був хіба той таки Гребінка. Мартос міг знати тільки, що найбільші цензурні перешкоди спіткали саме «Тарасову ніч», де були такі уступи, як «Згада козак Гетьманщину, згада та й заплаче», або: «А над дітьми козацькими поганці панують». Найліберальніший цензор не міг би цих уступів пропустити, — не зробив цього й Корсаков. І Мартос тільки там каже правду, де оповідає, як Шевченко не хотів друкувати своїх поезій, говорячи: «Чого доброго ще набють за них», і просив їх нікому не показувати. Досить прочитати «До Основ'яненка», «Тарасову ніч», «Підкову» й «Думи мої», щоб переконатися, що поет мав рацію: вони пересякнуті таким бойовим націоналізмом, що, знаючи тодішню російську цензуру, треба взагалі дивуватися, як, навіть після викреслення найгостріших уступів, Корсаков пропустив отсі поезії: цензори тоді навіть «дух» творів, себто загальний напрям думок автора, брали в підозріння. І цілком послідовно з погляду державно-політичної системи «самодержавія, православія і народности» цар Микола велів сконфіскувати «Кобзаря» після слідства і присуду 1847 р. над Шевченком і товаришами. Знаючи російську цензуру і політичну поліцію, Шевченко боявся навіть показувати людям, що їх добре не знав, такі свої твори, як перелічені вище. Цілком зрозуміло, що Шевченко просив Мартоса нікому їх не показувати.

Всі дослідники скептично поставилися до ролі Мартоса в справі видання «Кобзаря», яку він старався собі присвоїти в своїх споминах. Натомість усі, майже однодушно, уважають Гребінку за того, хто був літературним хрищенням батьком поета. Роля Мартоса зводиться тільки до того, що він намовив Шевченка віддати до друку ще

невикінчену «Тарасову ніч» та дав гроші на видання. Що грошей цих було обмаль та що Шевченко навряд чи й малий гонорар дістав, як то думає Чалий, на це маємо два докази. Сам Шевченко ствердив, що за поезії йому «ніхто ніколи гроша не заплатив» (Журнал 1. VII. 57 р.). Крім того, є ще один факт, на який ніхто не звертав уваги: у виданні «Кобзаря» 1840 р. перед кожною поезією (а в «Катерині» перед кожним розділом) залишено пустого місця більше, як на сторінки,—правдоподібно, на тих пустих місцях мали бути вміщені ілюстрації, певно, роботи того таки Штернберга, що нарисував для книжки по-стать кобзаря, репродуковану способом аквафорта (ре-продукцію її подаємо в цьому томі). Очевидно, Мар-тос не дав на кліші грошей, а тому книжка, в якій, лама-ючи текст, залишили місце для ілюстрацій, вийшла в світ без них, видавець жє тільки заплатив за складання тексту, за папір та за друк.

Відношення цензури, властиво цензора Корсакова до «Кобзаря», як важливий момент в історії цієї книги, слід освітлити спеціально. «Перебендя», «Тополя» й думка «Нащо мені чорні брови» нічим не звернули на себе уваги цензора. В заспіві до «Кобзаря» «Думи мої...» рядки 28 до 100, що їх цензор Бекетов 1859 р. цілком викинув, Корса-ков пропустив, не вважаючи на те, що в цьому уступі поет називав Московщину «чужиною», вихваляв давню волю України, що «лягла спочить» (тільки спочить!), а поне-волений край свій порівнював із могилою, над якою «Орел чорний (герб російський — символ імперії) сторожем лі-тає», а свій лютий жаль-смуток ховав коло серця, «щоб в ороги не бачили, як лихо сміється». В посланії до Основ'яненка цензор викинув рядки 26—44, в яких поет, уболюючи над тим, що «не вернуться запорожці, не вста-нуть гетьмани», що не вернеться воля, малює образ Укра-їни, яка «обідрана, сиротою понад Дніпром плаче», і звер-тається до москалів із словами: «Смійся, лютий враже, та не дуже, бо все гине!» Дивно було б сподіватися, що цен-зор ті рядки пропустить: спіткала б його та сама кара, що й автора, якби вони побачили світ. Крім того, викинуто

рядки: «А до того Московщина — кругом чужі люди» — (причина, чому не може поет творити), а з дальшого уступу: «Тяжко важко жити з ворогами! Поборовся б і я, може» — цензор викреслив тільки слова: «і я, може», але це скреслення нічого не змінило. «Івана Підкову» цензор пропустив цілком, хоч ідея цієї поеми, що українцям треба відновити давню дисципліну й мати сміливих вождів, щоб знову самостійно панувати, була дуже «небезпечна», але крилася в висновку, який читачеві треба було зробити з її змісту, порівнюючи давнє вмiле панування з образом поневоленої України. Цензор і тут виказав поблажливiсть. Уже такі слова, як «Було колись добре жити на тій Україні» були «неблагодійні» і, якщо він цю поезію не вважав за небезпечну, то хіба тому, що з власного патріотичного погляду розумів її інакше: як славлення тих часів, коли козаки билися з турками. «Тарасову ніч» цензорський олівець покреслив найбільше. Скреслено рядки (15—40), що оспівували минулу славу України, протиставляючи її пануванню «поганців». Хто знає, чи не сам Шевченко усунув рядки 35—36, бо було б річчю наївною думати, що їх цензура пропустить («А над дітьми козацькими поганці панують»). Та сама доля спіткала в цьому творі і слова: «Згада козак Гетьманщину»... (рядки 135—136). Навіть і «Катерину» пошматувала цензура. В сцені, де цокотухи глузуючи, дошкуляють матері Катерини, що її дочка «муштрує у запічку московського сина», цензор із слів поета: «Бодай же вас, цокотухи, Та злидні побили, Як ту матір, що вам на сміх сина породила», викреслив порівняння «як ту матір» і т. д. (р. р. 97—98). Йому здалося, що Шевченко має на увазі Божу матір, що родила сина, над яким насміхалися фарисеї, бо побачив у цих словах якийсь небезпечний натяк на сучасність. Проте, нема підстави це місце так розуміти в цьому контексті: поет говорить тут про Катерину, — вона була матір'ю, що на сміх злим цокотухам породила сина. Далі цензор викинув із «Катерини» уступ-медитацію про лихо, яке спіткало Катерину з приводу того, що «жартуючи кинув Катрусю москаль», з сентенцією в кінці для дівчат: «Шануйтеся ж, любі, в недобру

годину, Щоб не довелося москаля шукать!» (рядки 451—457), хоч останнє речення щасливо пройшло через цензуру трохи вище (р. р. 428—429), як і подібне на початку поеми: «Кохайтеся, чорнобриві, та не з москалями». Можна б було уважати за фантастичне припущення, що цензор побоювався, щоб читачі не зрозуміли цей у даному уступі ширше розвинутий мотив, як символічний натяк на долю ошуканої москалями України, але маємо документальне свідоцтво того, що російські жандарми власне так зміст цілої поеми витолкували, коли Шевченка заарештовано було в 1847 р. Ген. Дубельт так писав у своїй «рецензії»: «Цей твір викликає зненависть до росіян. Поет мав, здається, ту думку, що козаки запорожці, як сироти, покинуті зведеною й зневаженою матір'ю, zostалися без батьківщини, в горі й біді». Закінчення III розділу поеми (рядки 533—543) — тираду-протест проти несправедливого трактування суспільством нешлюбних дітей, цензор, мабуть, тому викреслив із поеми, що й російське законодавство (аж до кінця XIX в.) обмежувало нешлюбних дітей у правах і, зоставляючи цей текст, цензор дав би дозвіл на висловлення «антиурядових думок». Цілком незрозуміле було б викреслення початку IV розділу, де поет змальовує чудовий зимовий український пейзаж (544—554), коли б ми тепер уже з певністю не могли ствердити, що, починаючи від вид. 1840 р., цензура за життя Шевченка викидала цей уступ, розуміючи його, як символічний образ поневоленої України («...мов ті діди високочолі, дуби з Гетьманщини стоять... Ставок — під кригою в неволі...»), хоча безперечно сміливих і високопоетичних порівнянь та персоніфікацій ужив і тут поет — тільки як артистичного засобу¹⁾.

¹⁾ Яка безглузда була ця причепка цензури, можна бачити з того, що Шевченко не побоявся в 1860 р. при сторонніх людях понаклеювати на кількох примірниках „Кобзаря“ це викинуте цензурою з „Катерини“ місце і такий екземпляр подарував міністрові освіти Ковалевському, очевидно, як доказ того, яка безглузда була цензура, що цих уступів не пропустила (К. Стар. 1885 р., III). Шевченко, натурально, не міг знати того, що цензор Бекетов добре ознайомився з його справою 1847 р. й читав реферат-рецензію ген. Дубельта, а тому скрізь бачив „поневолену Україну“.

»Чигиринський Кобзар і Гайдамаки«.

В 1843 р. 8. II Шевченко підписав умову з книгарем Лисенковим, продавши йому літературні права на «Кобзар» та на поему «Гайдамаки». «Гайдамаки» ще в кінці 1841 р. (цензурн. дозвіл 29. XI. 1841) вийшли в світ, але Шевченко з ними мав матеріяльні клопоти. Він оголосив передплату (5 карбованців асигнаціями за примірник) і, очевидно, не мав багато передплатників, а власних грошей теж. 8. XII. 1841 р. він писав Квітці-Основяненкові, сповіщаючи його, що «Гайдамаків» уже надруковано: «Посилаю Вам білети на Г а й д а м а к и. Роздайте, будьте ласкаві, як умієте». В Харкові передплата йшла туго, бо, коли Квітка ще перед тим (22. XI) висловлював надію, що йому пощастить збути з десяток примірників поеми, то 29 квітня 1842 р., дякуючи Шевченкові за прислану поему і сповіщаючи, що «розіслав по руках» очевидно дедиковані літераторам-

ГАЙДАМАКИ

З поема 151.

Т. ШЕВЧЕНКА

Ціна 5. рубль ассигн.

харківчанам примірники, писав, що передплата не йде, бо ошукані не раз російськими видавцями харківчани домагалися книжки («Бісова Москва провчила: грошики зчистять, а книжки — овва!»). На книжку записалося у Квітки «душ з п'ятнадцять». Квітка запевняв, що як книжка прийде, то зараз дадуть і гроші, а білети збирався навіть повернути Шевченкові. Лист Шевченка до Г. С. Тарновського 26. III 1842 р. дає деякі посередні дані, що Тарновський прийшов Шевченкові на поміч, передплативши чимале число примірників, бо прислав Шевченкові реєстр осіб, яким треба було «Гайдамаків» роздати в Петербурзі. Щоб викупити з друкарні поему, треба було, очевидно, збирати гроші, може навіть спеціально на це заробляти (ілюстраціями, малюванням портретів), бо Тарновському Шевченко не відразу їх вислав — він у листі просив у нього вибачення за спізнення («думзю, що Ви мене гарненько полаяли за Г а й д а м а к и») і виправдувався тим, що поему «насилу випустив цензурний комітет». Що труднощі з «Гайдамаками» в цензурі Шевченко мав, — це правда, але цензурний дозвіл дано ще чотири місяці тому. Просто не вистачило грошей, щоб книжку викупити, а викуплював її частинами, коли спромагався на гроші. Так довго тяглося, можна думати, що аж до лютого 1843 р., коли Шевченко продав «Гайдамаків» разом із «Кобзарем» Лисенкову. Лисенков, очевидно, мав викупити 800 примірників поеми, які задержувала друкарня, і тому гонорар, що припав за все Шевченкові, і так невеликий, ще зменшився. В умові з Лисенковим суми не зазначено. Лисенков оправив 800 примірників «Гайдамаків» разом із «Кобзарем». Шевченко дав назву цій збірці «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки». Решту примірників «Кобзаря» Лисенков, використовуючи недбалість поета, що в умові цього моменту не застеріг, оправив в ту саму окладинку, хоча «Гайдамаків» там не було. Можна також припускати, що видання вийшло в світ у відсутності Шевченка, коли він на початку літа виїхав на Україну. Про це свідчать дуже недоладні ілюстрації, якими московський видавець Лисенков¹⁾ «оздобив» видання і на які

1) Очевидно землячок, що до свого українського при-

ЧИГИРИНСКІЙ КОБЗАРЬ

и

ГАЙДАМАКЪ.

ДВѢ ПОЭМЫ НА МАЛОРОССІЙСКОМЪ ЯЗЫКѢ,

Т. Г. Шевченка.

НОВОЕ ИЗДАНІЕ.

Съ Картинкою.

Пшѣвъ Кобзарь по улицѣ—
Съ журбомъ якъ заграє!
Крутомъ хлюпци напырсиляни,
А винъ вимовляє:
„Нехай буде отдавчкя!“

САНКТ-ПЕТЕРБУРГЪ.

1844.

Титулова сторінка „Чигиринського Кобзаря“.

(Знімка з приміривка, подарованого А. Кримським Наук. Т-ву ім. поета)

Шевченко, напевно, не дав би згоди: на обгортці — краєвид Нилу з пальмами, а до поезії «Думи мої» — картинка: якийсь «бородатий мудрець» серед книжок, що мав в уяві читачів викликати образ задуманого поета. Видання було типовою московською «халтурою», «лубком», друковане було недбало з друкарськими помилками; деякі вирази переключено. Папір був теж гірший, ніж у першому виданні: «землячок» думав тільки про те, щоб більше заробити. Недурно Шевченко в 1859 р. остерігав Марка Вовчка перед видавцями: «вони не бачать, а носом чують наші злидні».

Назва «Чигиринський Кобзар» — дуже симптоматична. Шевченко виразно зв'язав себе цею назвою, як співця української волі, з тою епохою, коли центром українського політичного життя був Чигирин, за часів Богдана — столиця фактично незалежної української держави. Коли з «Гайдамаками» поет мав у цензурі труднощі, то з другим виданням «Кобзаря» пішло легко, і цензор підписав його без перешкод, — навіть деякі початкові рядки з викреслених раніше уступів Шевченко вставив до тексту¹).

«Гайдамаків» боялася пустити цензура не за окремі уступи, а за їх «дух»: «в о з м у т і т е л ь н о т а й г о д і», як писав Шевченко Тарновському. Поет заледве переконав цензуру, що він «не бунтовщик».

В 1847 році Шевченко хотів видати нового «Кобзаря», але це не мало бути третє видання вже двічі виданої збірки. До цього нового «Кобзаря» мали увійти балади «Лілея» й «Русалка» та поема «Осика», написані 1846—1847 рр. (можливо, що до них поет додав би ще щось із поезій 1843—1845 р. р., що могли пройти через цензуру — напр., «Наймичку»). Принаймні, передмову до цих поезій

звіща долав „въ“, як той „Кирпа-Гнучкошпенк о в ъ“, в-спіянний поетом у гумористичному листі до субскрибентів на Гайдамаки.

¹) Характеристичні цензурні купюри в „Гайдамаках“ р. 1841: „Ось ца ри ц я н а копія“, слово „царщина“ випущено; в уступі, де Ярема говорить: „Спочинь, батьку, на чужому полі, бо на своїм нема місця, нема місця волі“ — останні три слова скреслено.

знайдено в зшитку з трьома названими поезіями. Арешт і заслання унеможливили цей план.

Завершенням офіційної критики змісту книги, що під історичною назвою «Кобзар» стала національно-політичним євангелієм українського народу, була оцінка її значіння російськими жандармами-генералами, керманічами внутрішньої політики Росії. Всесильний Дубельт, особисто розглянувши «Кобзаря», вже до певної міри унешкідливого цензором Корсаковим, прийшов до такого висновку про цю книгу: «Автор несхибно йде взятим напрямком: невпинно скаржиться на терпіння-страждання України в теперішньому її становищі; бажає викликати зненависть до росіян і, згадуючи минулу свободу, подвиги й славу козаків, нарікає на сучасне покоління за байдужність». Шеф жандармів гр. Орлов цілком слушно писав цареві Миколі у своєму рефераті, що Шевченкові твори повинні були «возмущать умы Малороссіянъ».

III

«Кобзар» 1860 р.

Утретє «Кобзар» побачив світ за життя поета в кінці січня 1860 року теж у Петербурзі. Видавати свої поезії під цією назвою Шевченко вже не хотів. Він доручає Д. Каменецькому, управителеві друкарні П. Куліша в Петербурзі, клопотатися в цензурному комітеті про дозвіл друкувати «Кобзаря» й «Гайдамаки» під фірмою «Поезія Т(араса) Ш(евченка)», що й занотовує у своєму журналі 11. IV 1858 р., а ще 4. IV Шевченко ставив собі питання: «Але як мені приступити до цензури?» І дійсно, справа була дуже тяжка: тільки через 20 місяців її офіційно полагоджено. Виявилось, що цензура не була навіть компетентна цю справу полагодити. Заборона «Кобзарів» 1840 р. і 1844 року та «Гайдамаків», видана на підставі «высочайшаго повелѣнія» міністром народньої освіти 1847 р. (цензура належала тоді до компетенції цього міністерства, яке недурно називали «міністерством народньої темноти»), вимагала пе-

регляду справи вищими чинниками. А що заборону ту цар видав на внесок жандармсько-політичної влади, то для полагодження справи потрібна була її згода. Минуло більше, як півроку, а цензура дозволу не давала. Шевченкові стало відомо, що справа залежить від жандармів, і він звертається з добре умотивованим і дуже дипломатично написаним листом-проханням до нового шефа жандармів кн. В. Долгорукова. В листі тому він стверджує, що поніс кару не за друковані твори, а за ті, що були в рукописах, і просить дозволу на видання тих творів, які вже були пропущені миколаєвською цензурою, що «як відомо, була значно суворіша від теперішньої». Він каже, що ці твори навіть та цензура «признала нешкідливими», і висловлює думку, що «запращеніє наложено было на нихъ, такъ сказать, заурядъ, для усиленія наказанія¹⁾. Але ми знаємо, що було інакше, а саме — що ген. В. Дубельт, розглянувши його твори уважно, так їх характеризував, що й новий шеф жандармів боявся щось з ними починати. Довідки, зроблені урядовцями «III Отдѣленія», та відповідь Головного управління цензури, хоч і допускали можливість видання ранніх творів Шевченка, але під умовою їх «строгаго разсмотрѣнія» цензурою, і кн. Долгоруков, не вважаючи на те, що Шевченко мав протекцію впливових осіб, наказав «дѣло оставить»: не хотів, очевидно, іти до царя, який ще з 1847 р. був у курсі справи Шевченка, як і цариця-мати. Долгоруков добре знав, як тяжко було одержати від царя згоду на амністію Шевченка, що писав «пашквили на августѣйшую фамилію». Цариця була переконана, що Шевченко не тільки в поезії («Сон») її висміяв, але й карикатуру з неї змалював, на що, як знаємо тепер, обурювався ген. Дубельт. 23. XII. 1858 р. Шевченко звернувся з проханням уже до Голови Цензурного Комітету—куратора петербурзької шкільної округи гр. Делянова. Пощастило Шевченкові знайти дорогу до міністра освіти Євграфа Ковалевського, брат якого Єгор був головою т. зв. Літературного Фонду. Коли 16. I.

¹⁾ Цікаво, що Шевченко покликався також на те, що цар дозволив дітям Міцкевича видавати його твори в межах імперії.

1859 справу цю порушив міністер освіти, то й кн. Долгоруков «починає потроху м'якшати» і згоджується на те, щоб Ковалевський велів поезії Шевченка «разсмотрѣть со всею строгостью частным образом». Високий урядовець міністерства, розглянувши твори поета, прийшов до висновку, що їх можна друкувати, крім заспіву «Думи мої». Дубельт у свій час теж звернув увагу на цей твір¹⁾. 23 січня 1859 р. Долгоруков згодився на те, щоб «Чигиринський Кобзар» і «Гайдамаки» дозволено друкувати, але з умовою, щоб піддати їх гострій цензурі. Тоді Шевченко, побачивши, що справа йде добре, подав іще до цензури й «Наймичку», пролог до «Івана Гуса», «Псалми Давидові» та «Невольника», а сам літом вирушив на Україну. Ці нові твори з доручення Цензурного комітету попали до рук цензорів Палаузову, авторові історичної розвідки про Гуса, на підставі якої Шевченко написав свою поему. Цензурний комітет переслав усе Головному управлінню цензури і, хоча воно й погодилося з рефератом Палаузова, але ще раз дало все на розгляд Тройницькому. Той пови-креслював все нове, що Шевченко додав до «Кобзаря й Гайдамаків». У вересні (10. IX.) 1859 р. Шевченко писав Варфоломієві Шевченкові, що вже йому «розрішено друкувати». Це, мабуть, був момент, коли цензор С. Палаузов сікничив свій перегляд його творів. Після ж того, як над ними попрацював Тройницький, Шевченко писав О. Хропалеві: «Цензура випустила із своїх пазурів мої безталаннії думи, га так проклята одчистила, що я ледве пізнав свої діточки». Цензор Бекетов, що підписав текст до друку, після звичайної формули дозволу додав: «При семь строго нужно замѣтить типографіи, чтобы она зачеркнутыя мѣста не печатала». Крім купюр, що були в попередніх виданнях, цензура скреслила більшу частину в «Думи мої»... та вступ до поеми «Гайдамаки» — загальні медитації поета над своєю творчістю. Коли Тройницький відкинув усі нові твори,

¹⁾ Витяг із „критичного розгляду“ поезій Шевченка, зробленого Дубельтом, подаємо слідом за цією статтею, як додаток, під заголовком „Жандармська оцінка політичного значіння першого „К о б з а р я“.

то легше було додати до «Кобзаря» й «Гайдамаків» поезії, вміщені в «Ластівці» 1841 р., в «Молодику» 1843 р. та «Наймичку», вже надруковану Кулішем, як анонімову поезію, знайдену нібито в альбомі якоїсь панночки-хуторянки ще 1857 р., а з приводу «Псалмів Давидових», що їх теж уміщено тут, були мабуть чималі труднощі. Принаймні, рукою М. Лазаревського на примірнику К о б з а р я, що належав Цвітковському, над ними написано: «Не пропущені духовною цензурою». Традиція, що міністер освіти Ковалевський «собственною властью» дозволив друкувати К о б з а р я, безпідставна. Так не було, але можна думати, що власне вже рзз надруковану «Наймичку» та «Псалми» Ковалевський узяв на свою відповідальність. Він був культурна людина й не розумів, очевидно, як можна псалми царя Давида, що по їх моляться Богу, заборонити друкувати. Цензори митроп. Арсенія, якого Шевченко назвав «юбкоборцем», а якого можна назвати теж і «псалмоборцем», думали інакше.

Така була історія цензурної мартирології творів Шевченка, що в останній, третій за порядком, раз зявилися під назвою «Кобзар» за його життя.

Подаючи 1858 р. свої твори до цензури, Шевченко бажав дати їм назву «Поезія Т. Шевченка, том I», а потім, коли цензура не дозволила нових творів, відновлено попередню назву «Чигиринський Кобзар» («Поезія» і т. д. скреслено, а стару назву відновлено знаками). Видано книгу під назвою «Кобзар», а за проєктом Шевченка 1858 р. назва ця мала перейти на поезію «Перебендя».

Шевченко продав був третє видання «Кобзаря» книгареві Кожанчикову, але після того, як цензура пошматувала текст, «викресливши з нього десятки сторін», Кожанчиков, що був уже й завдаток дав поетові, не хотів на стару умову пристати, й тому Шевченко звернувся до Платона Симиренка, багатого українського промисловця, що походив теж із кріпаків. Симиренко ще в літі 1859 р. пропонував Шевченкові свою поміч і тепер охоче виконав просьбу поета, приславши йому 1100 карб. Шевченко на цю саму суму післав видавцеві книжок, а на заголовній сторінці «Кобзаря» надрукував: «Коштом Платона Симиренка». Сими-

КОБЗАРЬ

ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Коштомъ Платона Семеренка

С. ПЕТЕРБУРГЪ

ВЪ ДРУКАРНІИ П. А. КУЛІША

1860

Титулова сторінка „Кобзаря” 1860 р.

ренко був з того незадоволений: »Покровительства його талант не потребує — говорив він — я дав гроші і одбираю книжками«. Завдяки шляхетному видавцеві Шевченко не мав жадного матеріального клопоту з виданням. Казав видрукувати 6¹/₂ тисяч примірників. »Кобзар« розходився добре і поет мав з нього дохід. Книжка коштувала 1 карб. 50 коп. До »Кобзаря« додано й портрет автора роботи Мікешина, але не дуже вдалий. Проте видання це було найліпше з усіх трьох, що вийшли за життя поета.

»Кобзар« 1860 р. Шевченко присвятив Марку Вовчку »на пам'ять 24 стичня (sic!) 1859 року« — цей самий заголовок має й присвячена письменниці поезія. Це наводить на думку, що поезією цією мав розпочатися й »Кобзар« 1860 р. та цензура її не пропустила.

Література й уваги: М. Новицький — стаття на стор. 849, III-го т. творів Шевченка, вид. ВУАН. У ній не все докладно зреферовано з статті В. Данилова: Цензурная история Кобзаря. „Начала“ 1922 р., кн. II, якої ми не змогли роздобути. О. Дорошкевич, Принципи організації тексту Шевченкової поезії. „Життя й революція“ 1932 р., кн. 6-7. М. Новицький, Шевченко в процесі 1847 р. і Шевченкові папери. „Україна“ 1925 р., кн. 1—2. Використано також біографії поета, його листування й журнал та всі відповідні примітки до них.

Павло Зайцев.

ЖАНДАРМСЬКА ОЦІНКА ПОЛІТИЧНОГО ЗНАЧІННЯ ПЕРШОГО «КОБЗАРЯ».

Під час арешту Т. Шевченка в 1847 р. та слідства над ним російська жандармерія розглянула його поезії й дала свою оцінку їх політичного характеру. В «Журналі» слідчої справи про Кирило-Методіївців 1847 року уміщено реферат помічника шефа російських жандармів, генерал-лейтенанта Дубельта (опублікований М. Новицьким в «Україні», 1925 р., кн. 1—2, стор. 90—92). Дубельт особисто перечитує уважно всі поезії Шевченка та подає їх характеристику з погляду політичного. З цієї жандармської «літературно-критичної студії» наводимо нижче деякі дуже цікаві уступки-оцінки «содержанія и достоинства» тих поезій, що ввійшли в цей том нашого видання, і загальний із них висновок.

Ген. Дубельт починає від такої характеристики заспіву «Думи мої, думи мої» (підкреслення наші):

„Кобзарь, бѣдный мужикъ музыкантъ, — сѣтуетъ, что пѣсни его ложатся на бумагу; что никто не пойметъ ихъ. Ему не хотѣлось пѣть внѣ родины, въ снѣгахъ, и онъ оставляетъ свои пѣсни на Украинѣ, гдѣ была свобода, и гдѣ теперь надъ выросшей могилой, сторожитъ черный орелъ. Тамъ пѣсни его найдутъ привѣтъ и славу, а онъ, скрытно отъ враговъ, поливать будетъ слезами чужое поле, пока не засыщють его чужимъ пѣскомъ (sic!)“.

Згадавши коротко про зміст Перебенді (у Дубельта «Перебѣдня»), що співає в степу «о быломъ и объ уничтоженіи запорожской сѣчи», критик-жандарм дуже докладно переказує зміст «Катерини» і приходять до таких висновків:

„Эта пьеса возбуждаетъ ненависть къ русскимъ. Мысль поэта, кажется, была та, что казаки-запорожцы, какъ брошенные оболъщенной и презрѣнною матерью сироты, остались въ степи, безъ отечества. съ горемъ и нищетою“.

Не дошукавшись у «Тополі» ніякої «крамоли», жан-дарм тільки звернув увагу на те, що в ній поет «запрещаєть дѣвамъ узнавать будущее».

Але вже думка «Нащо мені чорні брови» видається йому підозрілою:

„Элегія заключаєть въ себѣ сѣтованіе обманутой дѣвицы: „тяжело жить сиротѣ, никто не принимаетъ въ ней участія, не смотритъ на ея слезы. Несите вѣтры плачь ея къ измѣнику“. Смыслъ этой элегіи объясняется въ посланіи къ Основьяненкѣ“

Прочитавши посланіє, Дубельт переконується, що чорнобрива сирота элегії це Україна:

„она плачетъ и никто этого не видитъ, „лютый врагъ смѣется надъ нею — все погибаетъ. Тяжело жить съ русскими; бороться съ ними нѣтъ силы“.

Могилы спрашиваютъ у вѣтровъ: гдѣ козацкія дѣти? и призываютъ ихъ... Не возвратятся! отвѣчаетъ море, — они погибли. Правда, продолжаетъ авторъ, не возвратятся, ни свобода, ни Гетманы; но слава разгласитъ, что произошло и чья правда!

Обращаясь къ Основьяненкѣ, поэтъ спрашиваетъ, вѣрны ли эти слова? и приглашаетъ его пѣть о быломъ, чтобы весь свѣтъ узналъ о славі и погибелі Украины**).

Оцінку «содержанія и достоинствъ» «Івана Підкови» й «Тарасовой ночи» наводимо в цілому:

„Иванъ Подкова, — небольшое стихотвореніе, въ двухъ отдѣленіяхъ, по видимому не конченное. Подъ начальствомъ Гетмана, прозваннаго Подковою, запорожцы отправились на разбой въ Царь-Градъ. — Умѣли запорожцы господствовать, — восклицаетъ Шевченко, — умѣли пріобрѣтати свободу и славу! — Хорошо было въ Украинѣ, но миновалось это время; остались однѣ могилы!“

Тарасовская ночь. Въ кругу молодыхъ людей поетъ музыкантъ, что Украина была подъ игомъ поляковъ. Гетманы погибли, вѣра продана жидамъ.

Тарасъ Трясыло вывался спасти отечество и побѣдиль, — но потомъ напавъ, ночью, на ляховъ, истребляетъ ихъ.

*) Переглянувши листи „уже умершаго литератора“ Основьяненка до Шевченка, забрані у останнього при ревізії, Дубельт запротоколував, що „этотъ писатель, повѣсти котораго весьма уважались Русскими, отзывался о Русскихъ чрезвычайно дурно и почти вездѣ называетъ ихъ кацапами, дурнями!“

Эта пьеса написана съ явной цѣлю сравненія тогдашняго быта Малороссіи съ настоящимъ. — Авторъ говоритъ, что козаки подъ властію русскихъ, — и восклицаетъ: „Украина! болитъ сердце о твоей участи! Гдѣ твоя свобода, Гетманы, козачество? Развѣ море затопило горы, могилы? Они молчатъ — плачьте козацкія дѣти!“

Характеристика »Гайдамаки« звертає на себе увагу початком і кінцем:

„Гайдамаки представляютъ картинну убійствъ и зажигательствъ, произведенныхъ въ 1768 году толпою запорожцевъ, крестьянъ и разбойниковъ, или гайдамаковъ, подъ начальствомъ Атамана Зализняка и Уманскаго сотника Гонты, который подъ предлогомъ освобожденія родины отъ польскаго ига, опустошилъ часть западной Украины отъ Кіева до Уманн. Авторъ оканчиваетъ жалобю, что ему некуда дѣваться отъ грусти и посылаетъ дѣтей своихъ, гайдамаковъ, въ Украину для того, чтобы на чужой сторонѣ не насмѣхались надъ ними“.

Переказавши коротко зміст поеми, Дубельт так вияснює висловлену в »Епілозі« тенденцію поета:

„Авторъ въ заключеніе говоритъ, что самъ былъ сиротою и желалъ бы промѣнять настоящее время на прошлое. „Хорошо погуляли гайдамаки, — говоритъ онъ, — посѣяли они хлѣбъ, но другіе собрали жатву, — уничтожили сѣчь и Украина уснула въ вѣчнымъ сномъ!“

Все це приводить жандарма до цілком зрештою слушнаго висновку, що в своїх творах Шевченко

„постоянно слѣдуетъ принятому направленію: непрерывно жалуется на страданія Украины въ настоящемъ ея положеніи; желаетъ возбудить ненависть къ владычеству Русскихъ, и вспоминая о прежней свободѣ, подвигахъ и славѣ козаковъ, упрекаетъ нынѣшнее поколѣніе въ равнодушіи“.

П. З.

АЛЬМАНАХИ, ЩО В НИХ СПІВРОБІТНИЧАВ ШЕВЧЕНКО.

Кілька творів Шевченка появилось в сучасних йому українських альманахах, як от у Гребінчиній «Ластівці» та «Молодику» Бецького; дещо мало появиться в другому випуску Корсунового «Снопа».

Історія «Ластівки» докладно розказана в листуванні Гребінки з Квіткою та потроху в його передмові й післяслові до альманаха. Задумав свій збірник Гребінка в 1838 р., як довідуємося про це з його листа до Квітки, писаного 14 вересня того року. Деякий матеріал він уже мав, а Квітку просив прислати теж «який небудь казень» та добути щось від Гулака-Артемовського. Одначе Квітка порадив не видавати збірника самому, а намовити Краєвського, щоб при своїм журналі «Отечественныя Записки» давав від 1839 р. окремі літературні додѣтки українською мовою. Краєвський згодився був, як звѣщав про це Квітку Гребінка вже 12 жовтня 1838 р., але опісля відмовився, мабуть чи не під впливом ворожого до української літератури В. Бєлінського. Вже в листі з 13 січня 1839 р. Гребінка нарікає на несподівані труднощі: недостачу матеріялу, крутість цензури, побоювання видавців, проте надіється видати першу книжку хоч на Великдень, другу на Петра й Павла, третю на 1 вересня, а четверту на новий 1840 рік.

Та в результаті цих широких планів судилося появитися і то з великим запізненням тільки одній книжці. Крім згаданих причин до цього прийшли ще й технічні труднощі друку української книжки в далекій російській столиці. Отсі клопоти з друкарнею, так дотепно розповіджені в Гребінчиному післяслові до альманаха, й спричинили, що книжка, дозволена цензурою ще 12 березня 1840 р., вийшла в світ тільки через рік — на весну 1841 р. Тому Гребінка й назвав її «Ластівкою», що вона появилась в часі, коли на Україну

Въ видѣ П. II. - *Сборникъ народныхъ и историческихъ сказокъ*

ЛАСТОВКА.

Содержаніе

на Малороссійскомъ языкѣ.

Гг. А. Боровиковскаго, Е. Гребенки, Гринька - Островицка, В. Забѣлы, Н. Когларевскаго, Корсницкаго, П. Буцки, Марташицкаго, П. Нисарейскаго, Я. Чубинскаго, Т. Шевченка, С. Шерешори и другихъ.

ПОВѢСТИ И РАЗСКАЗЫ,

НѢКОТОРЫЯ НАРОДНЫЯ МАЛОРОССІЙСКІЯ
ПѢСНИ, ПОГОВОРКИ, ПОСЛОВИЦЫ, СТИХО-
ТВОРЕНІЯ И СКАЗКИ.

Собралъ Е. Гребенка.

С. ПЕТЕРБУРГЪ.

Изданіе Книгопродавца *Василія Полякова.*

1844.

Титулова сторінка альманаха „Ластівка“.

(Знімка з примірника, подарованого П. Стебницьким Наук. Т-ву [ім. поета])

прилітають ластівки¹). Ладячи свій альманах, Гребінка мусів у першу чергу заручитися творами Шевченка. В листі до Квітки з 18 листопада 1838 р. пише, що Шевченко дав йому «гарних стихів на Збірник». Та Шевченко був не лише співробітник, але, мабуть, і співредактор «Ластівки» — принаймні в згаданому вище листі з 13 січня 1839 р. хвалиться Гребінка Квітці, що має «чудесного помічника — Шевченка, людину надзвичайну».

«Ластівка» була на свій час дуже видатне явище. Це був чисто український альманах, без домішки російщини. Містила вона 42 твори 13 авторів — майже всіх тодішніх українських письменників. З прози приносила вона, крім згаданих вище річей самого Гребінки (передмова «Отак собі до земляків» та післяслово «До зобачення»), два уривки з «Москаля Чарівника» Котляревського, три оповідання Квітки-Основ'яненка («Сердешна Оксана», «Пархимове снідання», «На пущання як зав'язано») та дві казки — П. Куліша й якогось Д. З поезій дала цілу низку творів: самого Гребінки, Л. Боровиковського, В. Забіли, П. Корницького, Н. Мартовицького, П. Писаревського, О. Чужбинського (Афанасієва), Ст. Шерепері (Писаревського) й збірку народніх пісень, приказок та загадок. Шевченко дав чотири річі: думку «Вітре буйний», баладу «Причинна», «Оду на смерть Котляревського» й першу главу «Гайдамаків».

Другий альманах, що містив Шевченкові твори, був «М о л о д и к» І. Бецького. Бецький (1818—90), тілом і духом москаль, у 1840—42 рр. учився на університеті в Харкові і тут під впливом своїх українських знайомих — Квітки, Костомарова та ін. захопився думкою видавати періодичний літературний збірник, присвячений Україні. Та не зв'язаний кривно з українським ґрунтом і підпадаючи під вплив своїх російських приятелів, раз-у-раз збивався на російську стежку. Видав Бецький чотири випуски свого альманаха: два на 1843 та два на 1844 р. Із них два середні для нас найцікавіші, бо майже в цілості присвячені українському письменству (вип. 2), або українознавству (вип. 3); два інші переповнені здебільшого маловартними російськими тво-

¹) Ластівка. Опб. 1841, 16^о (14½ x 10½), ст. 382 + 2 неп.

МОЛОДИКЪ

НА 1843 ГОДЪ.

УКРАИНСКІЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ СБОРНИКЪ.

Издаваемый И. Бецкимъ.

ЧАСТЬ ВТОРАЯ.

ХАРЬКОВЪ.

ВЪ УНИВЕРСИТЕТСКОЙ ТИПОГРАФИИ.

1843.

Титулова сторінка альманаха „Молодикъ“.

рами. Назву для альманаха, як признається сам Бецький у 3-му випуску (див. примітку на ст. 279), дав Квітка, Квітка ж і Костомаров, як сам він каже, «подали йому руку помічі й благословили його підприємство»; зокрема Костомарову завдячував видавець український відділ 2-го випуску, а відомому тоді харківському громадському діячеві, В. Каразинові українознавчі статті 3-го випуску (дивись Слово від видавця у вип. 4, ст. 241). Квітка намовив і Шевченка до участі в «Молодику». В листі його до поета з 22 листопада 1841 р. читаємо: «Знайшовся і в нас парень друзяка до діла штепний, та й хоче збити збірник, по панському «альманах», і дав йому імення «Молодик» і хоче назбирати усяких штукочок, і по московському і по нашому написаних... Будьте ласкаві, пришліть йому яку думку Вашу, або відорвіть від готового чого який шматочок та й пришліть на моє ім'я аж у самісінький Харків. Велике Вам спасибі скаже! Об сім попросить від мене і від усіх люблящих читати усе добреє, нашого Євгенія Павловича Гребінку, нехай утне яку приказку наську». Шевченко зараз же відгукнувся. В листі з 8 грудня 1841 р. він повідомляє Квітку: «Вибачайте, батечку, що найшлося, те й посилаю, а Ганусю (баладу «Утоплена», В. Д.) сьогодні на швидку руку скомпонував та й сам не знаю, чи доладу, чи ні... Ще посилаю вам кацапські вірші своєї роботи. Коли доладне що, то дрюкуйте, а коли ні, то закурить люльку, коли люльку курите». Квітка, відповідаючи листом із 29 квітня 1842 р., сповіщає поета: «Утопленицу Вашу і усе гарнеє получили. Буде у «Молодику», нашому альманасі». Та в «Молодику» (випуск 2-й) за підписом Шевченка поміщені були тільки українські поезії (думка «Тяжко-важко в світі жити», «Маркевичу» й «Утоплена»). Де ж поділися його «кацапські» вірші? Неймовірно, щоб Бецький, що містив цілу купу маловартних російських поезій, чомусь відкинув саме Шевченкові спроби. Отож акад. С. Єфремов догадується, що Шевченко сховався під псевдонімом, і припускає, що це йому належить поміщений у 1-му вип. «Молодика» російський вірш «Три дара», підписаний псевдонімом «Руель» (передрукований у VI-му томі нашого видання).

С Н Ј П Ъ,

УКРАИНСЬКІЙ НОВОРОЧНИКЪ.

З К Р У Г И В Ъ

Александръ Корсунъ

Р Ы К Ъ П Е Р В І Й

Х А Р Ъ К Ъ В Ъ.

ДРУКОВАНО ВЪ УНИВЕРСИТЕТСЬКІЙ ШТАМПАРНІ

=
1 8 4 1.

Титулова сторінка альманаха „Сніг”.

Крім Шевченка, брало участь у 2-му вип.¹⁾ ще 8 українських письменників. З прози було небагато. Квітка-Основ'яненко дав два оповідання («Перекотиполе» й «Підбрехач») та Костомаров дві казки, зате досить було поезій: Й. Бодянського, І. Галки (Костомарова), І. Левченка, А. Могили (Метлинського), М. Петренка, О. Чужбинського та Я. Щоголева, що дали разом 14 віршів. 3-ий випуск²⁾, як уже згадувано, був присвячений виключно минулому України — її історії (статті, розвідки й матеріали В. Каразіна й Костомарова), письменству (перший на той час огляд історії українського письменства І. Галки-Костомарова), етнографії (К. Семеновського), тощо. Всі ці твори були писані по російськи. З українських річей у 4-му випуску (Молодикъ на 1844 г., ч. 2. Харьковь, 1844) маємо тільки дві Гребінчині поезії, якщо не рахувати кілька розділів із історії України М. Берлінського, писаних по російськи.

Після «Ластівки» вийшов іще один цілком український альманах. Був це «Сніп», що його скрутив Олександр Корсун (1818—91), тоді молодий студент харківського університету й великий ентузіяст рідного слова. Костомаров у своїй автобіографії називає Корсуна на першому місці, згадуючи за харківський гурток людей, так само, як і він, відданих ідеї відродження української мови й літератури. Ведений цією ідеєю, й задумав Корсун видати збірник українських поетичних творів. Запросив до нього всіх наявних тоді місцевих молодих письменників, крім Метлинського, поезій якого не любив. Перший річник Корсунового альманаха³⁾, дозволений до друку 20 грудня 1840 р., містив 38 творів сімох авторів: І. Галки (себто Костомарова) трагедію «Переяславська ніч» і 7 віршованих перекладів, П. Коренецького поему «Вечерниці», М. Петренка сім думок, М. Писаревської — 1 вірш, П. Писарев-

¹⁾ Молодикъ на 1843 г. ч. 2, Харьковь 1843, 8° (24 x 15¹/₂), ст. 155 + 3 неп. + 2 табл.

²⁾ Молодикъ на 1844 г., Харьковь 1843, 8° (24 x 15), ст. 283 + 1 неп. + 9 табл.

³⁾ «Сніп». Украинській Новорочникъ. Рјкъ I-й. Харькјвъ. 1841, 8° (20 x 13¹/₂), ст. 228 + IV.

ського дві байки й поему «Стецько», С. т. Писаревського 3 вірші й самого впорядчика віршовані «Українські повіря» та 12 оригінальних і перекладних віршів, по половині. Збірник був прихильно прийнятий критикою й громадянством, і Корсун лагодив уже й 2-ий випуск. «Маяк», російський журнал, що прихильно ставився до українського письменства, подав був уже й зміст цього випуску. Мали тут бути твори Основяненка, Гребінки, Боровиковського, Галки, Петренка, самого Корсуна й ін. «Маяк» висловлював гадку, що цей випуск далеко перевищить попередній. У отсім то томі мали появитися й Шевченкові твори: поема «Маряна Черниця», вірш «Човен» та ін. Корсун оповідає в своїх споминах про Костомарова, що звернувся до Шевченка раз, як прочитав разом із Костомаровим його «Кобзар», який вони купили, скоро лиш він появився, в одній харківській книгарні. Посилаючи Корсуну частину згаданої поеми, поет в кінці рукопису, між ін., дописав: «Надрукуйте хоч це, що маю». «Маряну» одержав Корсун 18 січня 1842 р., як зазначив це на присланому рукописі. Та другий випуск «Снопа» в світ не вийшов, з цензурних ніби причин, а сам Корсун незабаром виїхав із Харкова на Кавказ на урядову посаду. Та хоч на казньонній службі вивітрів у Корсуна його колишній український ентузіязм, проте він і до самої смерти не кидав думки видати другий том свого «Снопа» й за ніяку ціну нікому не хотів дати нічого з призбираного матеріялу. Аж уже 1917 р. заходами П. Зайцева вдалося російській Академії Наук придбати архів Корсуна від його сина й тільки 1924 р. видав М. Новицький Шевченкову поему з оригіналу поета.

Література. Про „Ластівку“ головні відомості подають Гребінчині листи до Квітки, опубліковані ще Г. Данилевським у його „Украинской Старинѣ“ (Харків 1866) та І. Айзенштоком у „Нашому Минувому“ 1918, кн II. Про „Молодик“ див. докладну статтю В. Срезневського: И. Е. Бецій — издатель „Молодика“, „Журналь Мин. Нар. Просв.“ 1900, кн 12. Про „Сніп“ : В. Науменка некролог Корсуна в „Кіев. Ст.“ 1891, кн. 12 та спомини самого Корсуна про Костомарова в журналі „Русскій Архивъ“ 1890, том III. Листи Шевченка й до Шевченка див. у III-му т. його творів вид. ВУАН.

В. Дорошенко.

»ПЕРЕБЕНДЯ«.

I.

Поезію цю написав Шевченко мабуть у 1839 р. В першому виданні «Кобзаря» (1840) під заголовком її стояла посвята «Є. П. Гребінці». Гребінка був одним із тих, що зайнялися долею кріпака артиста, і перший відкрив у Шевченку поета¹⁾. Чому власне цю поезію Шевченко присвятив Гребінці? На це дає відповідь самий зміст поезії, де Шевченко змальовує ідеальний образ українського національного поета й аналізує його внутрішній світ, і той факт, на який недавно звернув увагу П. Филипович, а саме, що й Є. Гребінка написав поезію «Українській Бардъ» (1837 р.), в якій змалював образ «сивого бандуриста». Безперечно Шевченко в той час слушно міг уважати Гребінку за людину, що найкраще могла розуміти його найінтимнішу поезію, поезію, в якій автор заглиблювався в свою власну душу, душу поета: Гребінка сам був автор і чудових українських приказок, і гарних поезій в українській мові, що стали навіть народними піснями; він, очевидно, перший сказав Шевченкові про його талант, він же перший узяв його вірші для свого збірника «Ластівка», він впровадив Шевченка до літературної родини, він його реклямував і в листах до старших собратій, як талановитого поета, він був особою, що ввела Шевченка в літі 1843 р. до найбільшого на Україні салону — «українського Версалью» п. Вольховської, де молодого поета ентузіастично зустріло українське панство. «Перебендю» свого Шевченко вписав до Гребінчиного альбому.

Хоча Шевченко й багато дечого завдячував Гребінці,

¹⁾ Про це див. в цьому томі в статті «Три перші Кобзарі».

все ж маємо посередні дані гадати, що приязнь їх невдовзі, бо вже 1843 р., скінчилася. Вже з сторінок «Кобзаря» 1844 року посвята Гребінці зникає, і не можемо знайти ані одного факту, що вказував би на їх дальші взаємини. Ніде Шевченко не згадує про Гребінку: ні в автобіографії, ні в листах, ні навіть у повісті «Художник», де згадує багато осіб з оточення Гребінки, де й сам перебував у 1838—1843 рр. Гребінка теж після 1843 р. майже ніде не згадує Шевченка¹⁾. Не тяжко знайти ключ до зрозуміння охолодження Шевченка до Гребінки (а може й взаємного!). У Шевченка чим далі, тим більше починає зростати революційний та самостійницько-антимосковський напрям, а в особливо рішучій формі він виявляється в поезіях, починаючи від 1843 р.; з другого боку Гребінка все далі й далі відходить від українського письменства, а після «Ластівки», зладженої спільно з Шевченком, віддається майже виключно праці на російській літературній ниві. Коли Гребінка (1843) в поемі «Богдань» промовляв устами Б. Хмельницького: «Еще горить для насъ звѣзда спасенья Въ народѣ намъ единокровномъ, Въ единокровной намъ Москвѣ» та славив «родныхъ царей святое поколѣнье», бо вірив, що «Подъ скипетромъ помазанниковъ Божьихъ Живеть народъ счастливо, безмятежно», то Шевченко саме в той час устами матері-України так звертався до нерозумного сина — Богдана, що поєднав її з Москвою: «Якби була знала — У колісці б задушила, Під серцем приспала: Степи мої запродані Жидові, німоті, Сини мої на чужині, На чужій роботі».

Дороги обох поетів розійшлися.

II.

З боку композиційного поема ділиться на дві частини: в першій поет дає образ національного співця в оточенні людей (1—40 рядки), в другій — на самоті з самим собою серед української природи (40—79). В першій зма-

¹⁾ У виданому 1843 р. романі „Чайковський“ Гребінка умістив, як епіграфи-мотто, цитати з поезії Шевченка перед окремими розділами. Тільки в повісті „Близнята“ III-го пригадує, як Гребінка вдало назвав дрібний дощ „східним“.

льовує його постать об'єктивно, дає портрет реальної побутової постаті, в другій — просякнутий глибоким ліризмом психологічний портрет поета в образі кобзаря, в думки й переживання якого сам вчувається, ніби читає в них. Для створення першого образу вистарчало тільки «пильної обсервації», для другого — треба було вложити свої власні суб'єктивні переживання, використати свій власний життєвий досвід.

Поезію цю в «Кобзарі» Шевченко поставив на другому місці слідом за заспівом — увертюрою «Думи»... Сам висунув її на чільне місце. Зрозуміло, що поезія ця притягнула до себе й пильнішу увагу дослідників: український поет через рік-два після того, як перестав бути малярським челядником, що ще недавно розмальовував плафони з трафаретів, а то й просто паркани, дає широку концепцію, зовсім чужу всякій народній поезії, концепцію, яка могла повстати після органічного присвоєння Шевченком понять та ідей, що були витвором високої культури багатьох поколінь. Підкресливши цей момент, І. Франко проаналізував зміст поеми в зв'язку з літературними творами й фактами, що могли кинути світло на генезу цього твору. Переказуємо коротко зміст Франкової студії.

Основна ідея цієї поеми — протиставлення поета суспільству, що його оточує. Починаючи ще від Горація аж до другої половини XVIII віку, поети часто згідливо висловлювалися про «юрбу», «чернь». Після трактатів Руссо, що підніс значіння людської одиниці, слідом за видатними індивідуальностями, що в сфері відносин політичних беруть на себе роль боротьби з старими спорохнілими порядками, з'являються і в літературі поети (як от Шіллєр і Гете), що віддають свою музу на службу новим ідеям, на боротьбу за права людини-брата — за «юрбу», за «чернь». Ідея могутньої людської одиниці, що може й повинна перебудувати уклад життя й поняття народніх мас та їх ущасливити, у французькій яacobінізмі сполучується з переконанням, що цього довершити можна одним замахом, указом, розпорядком згори. В літературі роль яacobінізму в прищепленні аналогічних понять відіграв ро-

мантизм, в якому зросла ідея переваги творчого генія над талантом і працею, переваги чуття й ентузіязму над діяльністю звичайного розуму: поезію розуміли, як надхнене провидіння, а на її жерців дивилися, як на носіїв божеського, безсмертного первня. Приклад такого погляду дав, напр., Міцкевич: „Boga, natury godne takie pienie! Pieśń to wielka, pieśń tworzenie. Taka pieśń jest siła, dzielność... Taka pieśń jest nieśmiertelność! Ja czuję nieśmiertelność, nieśmiertelność tworzę: Cóż Ty większego mogłeś stworzyć, Boże?“

Ставлячи себе вище юрби, що не в силах його зрозуміти, поет-романтик чувся самотним: „Samotność! Cóż po udziach? Czym śpiewak dla ludzi? Nieszczęsny, kto dla ludzi głos i język trudzi“, але це не перешкоджало йому любити свій народ, бажати йому кращої долі: „Chcę go podnieść, u szczęśliwić, Chcę nim cały świat zadziwić“.

З таким самим розумінням значіння і ролі поета, яке бачимо у Міцкевича, цілком згоджується й образ поета, створений Шевченком: його химерному Перебенді «нема в світі хати», «його на сім світі ніхто не прийма, Один він між нами, як сонце високе», а проте любить людей — «він їм тугу розганяє, хоч сам світом нудить», він «...дивиться на людей душою» («Думи мої»), люди ж знають його тільки поверхово, не входячи в його душу, в його таємні думи: «хто його не знає», але «його знають люди, бо носить земля» і тільки. Як поет Міцкевича обіймає весь світ, так і Шевченків Перебендя «все знає», «все чує: що море говорить, де сонце ночує»... Як Міцкевич сягає думкою туди, „gdzie graniczą Stwórca i natura“, так і в Перебенді «думка край світа гуля, орлом сизокрилим літає, ширяє, Аж небо блакитне широкими бє». Ці слова подібні і до слів Пушкінового «Пророка»: «И вняль я неба содроганье, И горній ангеловъ полеть, И гадъ морскихъ подземный ходъ, И дальней лозы прозябанье». Але поет Пушкіна — пророк реформатор («И обходя моря и земли, глаголомъ жги сердца людей»), а поет Міцкевича присвоїв собі якобінські і месіянські погляди: „Co ja zechcę, niech wnet zgadną, Spełnią — tem się uszczęśliwią, A jeżeli się sprzeciwią, Niechaj zgina i przepadną“, Перебендя ж нібито тільки роз-

ганяє людям тугу; та роля його — значно ширша і глибша, коли розглянути його репертуар: «веснянки» — це пісні, сповнені почуттям радості життя; ідея «Гриця» — помста-кара за легкодуху зневагу святого почуття любови; пісня про «Сербина» — викликає спочуття слухачів до жінки, яку купують, як товар, і протест проти таких ненормальних суспільних відносин; «Шинкарка», що в ній оповідається про долю зрадженої і вбитої лихими чужинцями дівчини, має тенденцію викликати протест проти насильства; «У гаю», де оповідається про лиху матір, що намовляє сина вбити жінку, малює образ кари-смерти за страшний злочин; «Лазар» черпає тему з євангельської притчі про багатиря, що знущується з убогого брата; пісня про «Чалого» дає образ національного зрадника-перекінчика Сави і, як висновок, осуд перекінництва, а пісні про руйнування Січі викликають патріотично-національні почуття туги за минулою славою і думку-бажання бувальщину ту привернути. Отже, як бачимо, Перебендя виконує велику суспільну, народню службу: підносить людяне почуття у своїх земляків, ублагороднює їх серця й думки, зберігає патріотичні спомини про бувальщину й передає добрі та світлі здобутки тої бувальщини новим поколінням. Цю суспільну службу Шевченків кобзар-поет виконує без усяких якобінсько-месіянстичних претенсій, що їх виявляє поет Міцкевичевої «Імпровізації». Та крім обсягу й методи діяльності Шевченків поет різниться від Міцкевичевого ще й тим, що він — постать наскрізь реальна, вихоплена з дійсного українського життя, цілком національна, типово українська в кожній деталі, а Конрад Міцкевича — фігура містична й алегорична, витвір буйної романтичної фантазії, не одягнений у жаден національний костюм. Усе це привело Ів. Франка до висновку, що «не дорівнюючи Міцкевичеві в ширині думок, грандіозності картин і силі фантазії, Шевченко дорівняв йому з погляду на метку характеристики головної фігури, а далеко перевищив його з погляду на ясність і реальність цілої картини». Тій національній реальності образу Шевченкового кобзаря, що впливала і з безпосередньої обсервації й відповідала власним погля-

дам українських співців-кобзарів на свою суспільну службу, суперечить якомсь, не згоджуючися з цілим змістом поеми, закінчення «Перебенді», де поет похваляє свого кобзаря за те, що найкращі свої пісні виспіває в степу на могилі, щоб «люди не чули». Зауваживши це, Франко дошукується тут впливу Пушкінового погляду, немов би юрба зовсім нездатна розуміти високі думи поета. Пушкін, перейнявшись шелінгіянськими поглядами на поезію, «як мистецтво для мистецтва», як на окреме царство, далеке від інтересів дійсного життя, зрадив ідеал поета-пророка, обличителя кривди, а створив образ поета-жертця (вірші «Поет» і «Чернь»): його пісня — «священна жертва» («подите прочь, — гонить він від себе юрбу, — какое дѣло поэту мирному до васъ? Въ развратѣ каменѣйте смѣло: Не оживить васъ лиры гласы! Душѣ противны вы, какъ гробы. Для вашей глупости и злобы Имѣли вы до сей поры Бичи, темницы, топоры: Довольно съ васъ, рабовъ безумныхъ!» І Пушкін нападав на Міцкевича, що співав для юрби. Шевченко вже в Академії від «класика» Брюлова нераз чув естетичні формулки про «чисте, божественне мистецтво», й ця тінь легковаженія й погорди до живих людей лягла й на «Перебендю». Певна річ, що вся натура Шевченка, повна любови до бідних і покривджених і ненависти до кривдників, мусила протівитися поглядам Пушкіна¹).

Розглянувши докладно всю попередню літературну традицію, в якій постать кобзаря-лірника вже довгий час перед Шевченком використовувана і модельована була в польській літературі (у Падури, Гоцинського, Чайковського, Міцкевича й інш.), Франко слушно каже, що, приймаючи дещо з тої традиції, дещо відкидаючи та поглиблю-

¹) І пізніше створений Шевченком ідеал поета якнайкраще це доводить: він узявся „орати свою ниву“, „засівати“ перелоги своїми сльозами, вболівати над народньою долею, Марка Вовчка привітав, як „обличителя жестоких людей неситих“ і сам бажав, щоб його „слово пламенем ваялось, щоб огненно заговорило, щоб людям серце розтопило... Те слово, Божее кадило, кадило істини“. Всею своєю діяльністю він був ворогом антисоціальної школи і вірив усе життя в добродійно-моральний вплив мистецтва на душу людську.

ючи її подекуди, Шевченко її реасумував, »вкладаючи в неї свою душу, своє життя, свої вражіння«. »Перебендя« — типовий приклад того, як у першій добі поетичної діяльності Шевченка перехрещувалися і зливалися найрізніші впливи, і як геніяльна натура нашого поета вмiла впливи ті щасливо перетопити в одну органічну поетичну цілість«. Франко відносить »Перебендю« до найкращих творів Шевченка його першої доби. »Пізніше творив він річі далеко глибші чуттям, ширші й ясніші поглядом, але мало утворив річей більш гармонійних щодо артистичної цілості, ясніших та прозоріших щодо композиції і характеристики деталей. Всі оригінальні прикмети його поезії: сердечна щирість, простота і zarazом пластичність вислову, чудово чиста мова, увесь той, так сказати, сок українських пісень народніх, з меланхолійною основою і відтінками делікатного гумору, перетворений у кипучу кров самого Шевченка, забарвлений сильно його індивідуальністю, — все те являється уже в повнім блиску в »Перебенді«.

Проф. О. Третяк у своїй монографії про вплив Міцкевича на поезію Шевченка слушно завважив, що Франко помилився, взявши образ Міцкевичевого Конрада за образ програмовий, ідеальний. Конрад, упоєний гординою, топче всіх поетів, мудреців і пророків. Третяк твердив, що в »Перебенді« нема ніякого відголосу »імпровізації« Міцкевича, але в його баладі „Dudarz“ бачив »попередника« »Перебенді« та висловив думку, що образ Бояна з поезії Богдана Залеського Sendrzewo добре »пристає« до характеру Шевченкового співця-кобзаря.

Проф. О. Колесса не погоджується з Франковим порівнянням »Перебенді« з Конрадом Міцкевича, стверджуючи, що »не звичайний кобзар Перебендя, що співає для людей, а той повний віщого надхнення поет, котрого бачимо в степу на могилі, — має кілька рис характеру спільних з Міцкевичевим Конрадом«, бо в Перебенді »виступають два типи поетів«, і »обидва, поняті як одна поетична натура, не можуть мати нічого спільного з Конрадом«. Коли генезою змалювання першого типу кобзаря:

в оточенні людей були живі життєві вражіння Шевченка, що в хлопячому віці часто зустрічався з кобзарями-сліпцями, то суб'єктивна лірична вдача поета, що приневолювала його вливати в кожную поезію частину свого серця, своїх думок, свого життя, взагалі своєї індивідуальності, привела його до створення образу самотнього співця на могилі. Підлягаючи своїй суб'єктивній вдачі, Шевченко шукав аналогії між собою і кобзарем та знайшов її: був нею той «поетичний настрій, який нерідко можна було подібати в українських кобзарів-сліпців. Так повстав образ Перебенді на могилі, в якому поет змалював самого себе, як він співає »не для людей, не для слави«. Цей другий образ настільки незгідний з попереднім, наскільки »ріжнився геніяльний поет Шевченко від звичайного кобзаря, хоч би й доволі поетичного Перебенді«. Для оформлення образу реального кобзаря послужили Шевченкові живі вражіння, для оформлення образу самотнього співця, якого не розуміють люди, — Конрад Міцкевича.

Засадничо приєднуючись до О. Колесси, що виразніше освітлив питання, хочемо ще поглибити трохи розуміння самого образу »Перебенді« і того творчого процесу, в якому цей образ Шевченко створив.

Живі вражіння, що послужили матеріалом для створення Шевченком образу кобзаря Перебенді, в Петербурзі — »в снігу на чужині« — оживали з особливою силою. Кобзар — співець, але не творець. Він тільки зберігає вікову традицію колективної народньої творчости. В її скарбниці — ціла система національної етики: пісні кобзарів повчають людей, чого не треба робити, що є гріхом, навчають любити батьківщину, викликають смуток за її славним минулим. Але сам поет, що свою власну роль зв'язує з традицією народніх співців і народньої творчости, хотів би, як Божий посланець, дати народові позитивні ідеали, навчити людей, що треба робити, що потрібне і для морального їх ушляхетнення і для їх політичної свободи. Все це він знає, бо своїми думками живе в ідеальному світі, в світі ідей, доступному тільки вибраним істотам: вони боліють за всіх, для всіх,

для загалу шукають правди, але коли б він, поет, власне така вибрана істота, хотів те, що знає, в позитивній формі висловити, — «люди б насміялись, дурним би назвали, від себе б прогнали». Це не образ романтичного поета, що, як Пушкінів, не визнає «черні», це — не частинна літературна копія образу Конрада, це живий образ самого Тараса Шевченка, його символічний автопортрет. Це йому «на землі — горе», «на їй широкій куточка нема», як «тому, хто все знає, тому, хто все чує»... Знає те, що здобув досвідом та самоосвітою, чує все — інтуїцією генія. Вже на заранні його творчості питали його люди, «що в нього болить», «за що проклинає долю», «чого нудить світом», сміючись казали, що все це — від безділля... (Пор. «Думи мої»). Цей конфлікт з оточенням, в якому поет жив у Петербурзі, — нерозуміння людьми його ідеальних поривів, висміювання його ентузіастичних дум-проектів, його апостольських планів перебудування суспільства теж згідно з Божим словом, з Божою правдою, це привело поета до того, що він через контрастову асоціацію, після змалювання живої й реальної постаті кобзаря, дає образ того самого ніби Перебенді, що живе своїми химерами, в своєму ідеальному світі, чужий людям, і розкриває в цьому образі свою трагічну духову самотність. Так виросла символічна «могила», ніби в степу, а фактично серед північних снігів. Там створився той ідеальний світ, де вільно було поетові розмовляти з собою — думати про те високе, людям недоступне, що почувши люди можуть поета назвати дурнем і навіть від себе прогнати. Літературні взірці тільки змогли оформити ці думки, втілити їх у образи. Так високо літав думками і віщий Боян, так мучився і Конрад, що пізнав людську нікчемність, так і російський поет — щиро, чи не щиро — гнав від себе чернь. Ті, що Шевченка не розуміли, це — люди з петербурзьких бруків і сальонів, це не люди з селищ, до яких він сам хотів пізніше йти («ходімо в селища, там люди») та з якими разом завжди перебував у думках. А в Петербурзі хто його оточував? Люди далекі від його духового світу. Такий Михайлів, змальований у повісті «Художники», один із найближчих —

далекій від усяких ідейних потреб. А земляки? Ані добрий, чесний, але боязький і нерозвинений Сошенко, що з тяжкою бідю, не маючи великого таланту, тернистою стежею дійшов до можливості заробляти на шматок хліба, ані обмежений, хоч і близький, Хтодонт Ткаченко, що з ним іще на горищі в Ширяєва поет разом бідував і разом малював паркани, не були тими, що могли поета зрозуміти. Сошенко навіть у споминах потім сам згадував, як він радив Шевченкові покинути «нікчемні вірші», а «настоящим ділом» зайнятися. Були й вийнятки: один — Штернберг, другий — Демський. Ті його напевно розуміли, але тільки промайнули в його житті, не жили з ним довго та й не були українцями. Але була ще маса, чернь — і то землячки-ренегати, «кирпи-гнуцкошиєнки», «мерзенні каламарі», «чорнилом політі, московською блекотою, в німецьких петлицях заглушені». Чи ж вони могли зрозуміти поета? Чи ж не від них утікав поет на «могилу в степу» — до свого власного ідеального світа? Вони могли тільки «насміятися» на його «псалми, виліті сльозами». І певно насміхалися, бо Шевченко, як сам каже, не мав «щасливого хисту одразу вгадати чоловіка», а зате мав «нешчасливу вдачу швидко заприятнюватися з людьми», а значить і звірятися їм із своїми думками.

В світлі цих фактів стає зрозумілий образ Перебенді, що шукає самоти, стають зрозумілі і його «думки». В заспіві-увертюрі до «Кобзаря» Шевченко-Перебендя не сказав би: «одну сльозу з очей карих — і пан над панами!», коли б мав коло себе хоч одну дійсно споріднену душу; не питався б себе: «Де ж ті люди, де ж ті добрі, що серце збиралось з ними жити, їх любити? Пропали, пропали!» У своїм оточенні він не знаходив і крихти справжнього зрозуміння. Було «пекло йому на сім світі», — йому, що чуже нещастя переживав, як своє, що мав трагічний дар вчуватися в чуже горе, «дивитися на людей душою», йому, що все знав, все чув. «Серце м л і л о — не хотіло співать на чужині». Вмів тільки плакати, а слова не мав, так, принаймні, йому здавалося: «тільки сльози за Україну, а слова немає». Слово було, але «недотепне», занадто перейняте

болем душі, — людям незрозуміле. Що ж зоставалося, як не «вороном крякати», не «соловейком шебетати» — для себе самого, з самим собою: «люди не побачать, то й не насміються». Не в Петербурзі почав він замикатися в своєму ідеальному світі. Вже малою дитиною носив він у собі це фатальне призначення: коли шукав залізних стовпів, що підпирають землю, коли «вспівував і плакав», ховаючись у буряні, коли від лихих людей ховався в печері, протестуючи проти бруталности й насильства, втікаючи від злої мачухи й ката-дядька. Вже тоді в душі його жили елементи, що з них потім складеться образ самотнього Перебенді, що ховається на могилі, втікаючи від оточення.

Література, що найбільше, допомогла Шевченкові тільки оформити свої внутрішні переживання й процеси, втілити в образ стан душі, властивий геніям-поетам.

Перебуваючи в своєму ідеальному, замкнутому світі, ховаючись від людей, воскресив він образи отаманів-переможців — Підкови, Трясила, потім Гамалії, покликав сучасників до боротьби з ворогом-«поганцем», показавши, як предки вмiли «панувати», «здобувати і славу, і волю»; в «Катерині» дав символічно-синтетичний образ ошуканої й окраденої України та, створивши ці думи свої, віддав їх «щирим серцем» Україні: в Україну післав їх — «в нашу Україну», що «покинута, сиротою понад Дніпром плаче».

Література й уваги: Про взаємини Шевченка і Гребінки дуже докладна стаття П. Филиповича „Шевченко і Гребінка“ в кн. 1–2 „України“ за 1925 р. Студія Івана Франка про „Перебендю“ вміщена в кн. 1-ій „Літературно-Наукової Бібліотеки“ р. 1889, як „Переднє слово“ до цієї поеми. О. Третяк висловлює свої погляди на цю поезію в праці „Про вплив Міцкевича на поезію Шевченка“⁴. Край в 1892, а Ол. Колесса в монографії „Шевченко і Міцкевич“ („Записки НТШ“ т. III), стор. 81–88. К. Студинський у „Зорі“ (1896, ст. 477–479) порівнював „Перебендю“ з поезією М. Маркевича „Бандуристь“; висновки автора непереконливі.

Павло Зайцев.

ПОСЛАНІЄ ДО ОСНОВЯНЕНКА.

Поезія ця — хронологічно перше літературне «послання» Шевченка¹⁾, звернуте до заслуженого українського письменника Григорія Квітки, що писав під псевдонімом Грицько Основяненко. З творчістю Квітки Шевченко почав знайомитися, правдоподібно, ще до визволення з кріпацтва. Просякнуті народолюбством повісті Квітки з сюжетами, взятими з селянсько-кріпацького життя, не могли не подобатися Шевченкові. Вже на початку 1839 р. Шевченко, прочитавши ще в рукописі повість Квітки «Сердешна Оксана», використав її головні мотиви в своїй поемі «Катерина». Але безпосереднім приводом до написання «послання» був нарис-спомини Квітки про запорозького військового суддю Антона Головатого, що вийшли в світ у жовтневій книжці журналу «Отечественныя Записки» за 1839 р. На це вказують слова посланія: «Наш завзятий Головатий не вмре, не загине!».

Отже вийшло посланіє зпід пера поетового не раніш, як у жовтні-листопаді 1839 р., і Шевченко зараз таки переслав його Квітці при листі, підписаному псевдонімом *П е р е б е н д я*, а про правдиве імя автора Квітка довідався вже значно пізніше, бо аж у жовтні 1840 р. Обидва поети в 1840—1842 рр. живо листувалися. Шевченко дуже хотів пізнати Квітку особисто, але до цього так і не дійшло (Квітка вмер 8. VIII. 1843 р.). Високі етичні прикмети творчости Квітки (повісті «Маруся» і «Сердешна Оксана») Шевченко переніс і на їх автора. Коли критика устами П. Куліша значно пізніше (1858) підкреслювала дар Квітки «про-

¹⁾ Цієї форми ліричних поезій Шевченко охоче вживав. Пор. «Послання»: М. Маркевичу, Гоголю, Козачковському, М. Щепкину, М. Вовчу й інші.

мовляти серцем до серця», то Шевченко ще 1841 р. писав про це Квітці: «Вас не бачив, а Вашу душу, Ваше серце так бачу, як може ніхто на світі. Ваша Маруся так мені Вас розказала... Квітка з ентузіазмом зустрів «Кобзаря» і «Гайдамаків», і висока оцінка творів молодого поета досвідченим і талановитим українським письменником була для Шевченка фактом великої ваги, великою моральною підтримкою, особливо, коли зважимо, що прийшла вона тоді, коли на геніяльного поета російська критика однодушно й гостро нападала.

До автора Головатого, а до свого прихильного критика Шевченко і звернувся з закликом: «Співай же їм, мій голубе, про Січ, про могили», бо вважав, що Квітка «добрий голос має» і знав, що «його люди поважають». Проте Шевченко змінив своє відношення до Квітки ще правдоподібно перед його смертю. Вже в «Чигиринському Кобзарі», проданому видавцеві ще весною 1843 р., Шевченко дав своєму посланню заголовок: «До українського писаки», усунувши імя письменника, а в 1847 році, пишучи передмову до нового видання «Кобзаря», висловив уже критичний погляд на творчість Квітки: «Покійний Основяненко — писав Шевченко — дуже добре приглядався на народ та не прислухався до язика, бо може його не чув у колисці од матері». Мова Квітчиних творів багата, різноманітна, і закид, зроблений Шевченком Квітці, можна пояснити хіба тим, що в мові творів харківського повістяра зустрічаються москалізми, якими вже й тоді була засмічена слобожанська говірка, що нею писав Квітка. Але могла бути й інша причина охолодження Шевченка до Квітки та його пам'яті: в 1843 р. Шевченко наочно переконався на Україні, яким плитким було консервативне поміщицьке українофільство наших панів, що були в більшості завзятими оборонцями кріпацтва, а Квітка, зробивши знаряддям тої оборони українську мову, видав свої «Листи до любезних земляків», де ідеалізував кріпацький лад і російський монархізм. «Листи» Квітчині появилися ще в 1839 р., але зміст їх став для Шевченка особливо акту-

альним тільки тоді, коли він із страшною дійсністю того ладу зіткнувся безпосередньо на Україні, як свідомо людина і письменник, і поет охолонув до свого «заочного приятеля». Звідси й усунення заголовка-присвяти з твору, який нас інтересує, звідси й терпка згадка про початкове неукраїнське (бо «панське») виховання Квітки. Але в часі написання посланія до Основяненка, Шевченко, як ми бачили, дивився на нього іншими очима. Ще перед «Марусею» Шевченкові «розказала» про чулу Квітчину душу «Сердешна Оксана». Потому з'явилась яскраво описана Квіткою постать Антона Головатого. Квітка збудив творчу уяву Шевченка: перед нею пересунулися яскраві образи з історії запорожців після зруйнування Січі. Використовуючи сприятливу ситуацію, яку давала йому експансивна політика Росії, що шукала собі ринків на Сході, Головатий зробив спробу урятувати рештки запорожців і утворити нову Січ. Підтриманий Потьомкіним, він добився у Катерини II згоди на віддачу запорожцям земель, що лежали над Чорним морем і на північний захід від Кавказу. Так повстало козацьке Черноморське військо, пізніше переіменоване на Кубанське. Чорноморці досить довго зберігали певний автономічний устрій, деякі вольності: вибирали собі кошового, як колись запорожці, ділилися на курені і т. д. Головатий вивів на нові землі не тільки запорожців, що заснували були в Турції Нову Січ, а й чимало вже покріпачених козаків. На нові землі люди втікали, голячи собі голови і зоставляючи козацькі чуприни, як ознаку аїльного стану. Особа Головатого стала дуже популярною в народі. Про нього повстали пісні і характеристичне прислів'я:

Знає об тім Головатий Антін,
Він нам голова, він нам батько,
Він нам поголив голови гладко.

Нарис Квітки тільки розбудив творчу увагу поета. Усна традиція давала більше матеріялу Шевченкові для зідеалізування і запорозького ватажка, і Запорожжя. Напи-

саний Квіткою літературний портрет Головатого малював його, як спритного опортуніста, але Шевченко мав про нього свою, не у Квітки зачерпнуту, олінію. Він прощав хитрому запорожцеві навіть підлещування до ненависної цариці, бо тою ціною Головатий зберіг рештки нашої національної військової сили. Річ ясна, що опанований образами славного минулого і пригноблений прикрими образами сучасности, поет, прочитавши Головатого, ще раз тяжко відчув і пережив кривду, заподіяну українському народові зруйнуванням Січі, і почуття, якими вагітна була його душа, висловив власне авторові літературного портрету одного з останніх запорозьких отаманів. У посланії яскраво протиставляється ідеалізована минувшина, «те диво, що було, минуло», вільна Україна з гетьманом, що «всім верховодив», з Січчю, з її лицарями «в червоних жуланах» — образів сучасної поетові України, що «обідрана сиротою понад Дніпром плаче», а кривд, їй заподіяних, ніхто не бачить, крім «ворога, що сміється». Цей скорбний образ викликає у поета справжній патос обурення: «Смійся, лютий враже, та не дуже, бо все гине, — слава не поляже», бо слава та — свідок того, що за нами правда, а не за ворогом — москалем, вона розкаже, «що діялось в світі, чия правда, чия кривда і чиї ми діти.»

Як у «Івані Підкові» від образу смутної сучасної дійсності поет переходить до відрадного образу минулої слави, що криє в собі надію на відродження, так і в цьому «посланії» поет втілює образ слави в постать хороброго вождя-організатора: «Наш завзятий Головатий не вмре, не загине... От де, люди, наша слава, слава України!» Шевченко в цьому посланії виспівав хвалу вождеві-організаторові, що врятував живу українську збройну силу, за що й наділяє його вічною славою. Звідси зрозуміле й звертання до Основ'яненка з закликом, щоб і він оспівував «те диво, що було, минуло: що діялось в Україні, за що погібала, за що слава козацькая на всім світі стала». Правда — за нами, а тому поет, що буде оспівувати наше славне минуле, тим самим навчить українців ненавидіти ворога, що

заподівав Україні кривду, коли розкаже їм, «чия правда, чия кривда». Тужачи за минулим, поет силу свого переконання в тому, що «слава не загине», черпав не з тої лектури, яка дала йому безпосереднє надхнення, а з мотивів і думок, що дали йому передусім народні історичні пісні про зруйнування Січі, що їх він мимоволі згадав, читаючи про запорозького вождя. І справді, коли Шевченко тужив за минулою славою України, зідхаючи, що «нема Січі, пропав і той, що всім верховодив», то тільки вторував словам народньої пісні: «Ой не буде Січі-города однині і довіку»; і тужачи, що «не вернуться», що «навіки пропали», так само народню тугу переспівував: і в народній пісні слідом за бажанням — «Коли б воно вернулося Славне життя козацьке» висловлювалася сумна думка про неможливість вернути те славне життя: «...воно вернеться, як той (посіяний) пісочок зійде». Повна почуття гордості згадка запорозької пісні про «той час, як повсюди знали нас» спонукувала і його ствердити, що «слава козацькая по всім світі стала». І як у народі залишалася свідомість того, що «хоч пропали запорожці, так не пропала їх слава», так і поет вірив-співав разом із народом про те, що «слава не поляже». Його асоціації з народніми думками, що знайшли свій вираз у циклі пісень про зруйнування Січі, були такі міцні, що навіть екскурс поета про його власне гірке становище, де він оповідає Основяненкові, як йому в Московщині «тяжко жити» «з ворогами», — не тільки вираз особистої скарги, але й вислів спільних із народом переживань, вторування словам тужливої запорозької пісні: «Ой, велик світ, а ніде прожити За вражими москалями».

Після вияснення генези і змісту цього Шевченковського твору, мусимо ще раз вернутися до його літературної історії. В тексті цієї поезії повстала пізніше дуже важлива зміна: замість рядків про Головатого, починаючи від 1860 р. і до цього часу, в видаваних текстах стояло: «Наша дума, наша пісня не вмре, не загине». Ще 1846 р. П. Куліш лисав Шевченкові: «Ви вихваляєте Головатого, — особу не дуже важну і мало відому народові та історикам» і радив переробити це речення, як подано вище.

Одначе, поправляючи свої поезії для друку 1858 р., Шевченко ради Кулішевої не послухав і слова про Головатого, як було і в попередніх двох виданнях, залишив. Уже під час друкування «Кобзаря» 1860 р. — в грудні 1859 р. Куліш, як він сам оповідає, насилу «вкоськав Шевченка», щоб той «занидбав стишки з Головатим». Суперечить цим словам (у листі до Зуйченка, 1885 р.) трохи нижче сказане Кулішем, що Шевченко, «як чоловік розумний, добре бачив, що мусить так напечатати»: коли б бачив, то не треба б було його «вкоськувати». І не легко (бо аж «насилу») вдалося цього досягти Кулішеві, бо ж постать Головатого, як символ української національної збройної сили, займає центральне місце в цьому творі, — для поета вона була вихідним пунктом творчого процесу. Поправка Куліша, яку цілі покоління цитували, як Шевченкову думку, — зрештою, думку, якої не міг не поділяти Шевченко (про безсмертність української пісні), — в цьому контексті цілком змінювала ідею автора — загрозу москалям українською живою збройною силою, символом якої і був для Шевченка останній з її енергійних організаторів А. Головатий.

Ми вже говорили вище, що на Головатого поет мав свій власний вироблений погляд. У «Гайдамаках» Шевченко згадує про нього, як про майбутнього кошового, а може, й гетьмана (див. рр. 905—910), а в поемі «Сліпий» (в другій редакції «Невольник») устами осліпленого турками запорожця Степана, згадуючи про нову працю Головатого над організацією запорозького війська, каже: «Нехай йому Бог допоможе!» Шевченко не тільки малював портрет Головатого, але й думав видати його літографією в Парижі. Він хотів представити Головатого на полотні, як «він стоїть сумний коло Зимнього Палацу позаду Неви, а за Невою цитадель, де конав Павло Полуботок». Маючи видати його портрет, Шевченко лічив тільки на чорноморців, що вони зберуть на це гроші, протиставляючи їх українським панам, яких у листі до Кухаренка, де про це писав, називав «німцями проклятими».

Куліш глибоко помилявся, пишучи, що Шевченко, «бувши узенько вченим, зопсував один з найкращих своїх творів тим, що Головатого поставив апотеозом народньої жизні». Не вузька вченість, а вражливість поетової вдачі та його переконання були причиною апотеозування ним Головатого. Шевченко мав свою рацію, якої Куліш не визнавав. Куліш іще 1844 р. писав Шевченкові, що «тепер не така година настала, щоб брязкотать шаблоюками», бо «ляхів і татарву мов дідько злизав». Шевченко це знав, але знав також, що «дідько не злизав» іще тих «поганців», що панують. Як до історичної постаті Головатого, так само і до живих потомків запорозьких лицарів (Кухаренка і молодих кубанців у Петербурзі), Шевченка тягла не тільки романтична симпатія, але передусім свідомість тої ролі, яку вони, як організована сила, могли відіграти для збудженої до нового життя України в боротьбі з Московщиною.

Розглядаючи цей твір, належить відокремити в ньому уступ, де поет, сам відмовляючись співати, заохочує до цього Основяненка: він нібито не має «кебети», його колишній поетичний хист («голосок») «позички зїли»¹⁾, і він може здобутися, що найбільше, на писання дрібних ліричних творів («Катерину» він написав не менше як півроку перед цим, а «Гайдамаки» хіба тільки задумував, або почав писати). Цей уступ безперечно пригадує оду Горація до Агрипи, в якій поет скаржиться на свою нездатність оспівувати великі подвиги Октавіяна й Агрипи, а за поета, що в силах це завдання виконати, вважає свого старшого друга Варія. Як Горацій, висловлюючи таку думку, одночасно кількома смілими рисами змальовує те, на що йому нібито бракує хисту, так само й Шевченко в елегійних, тужливих згадках про минуле, що попереджують його сумніви, сам собі видає свідоцтво видатного мистця історично-романтичного жанру. Цей уступ належить пояснити так, що власне в той час він узявся був за написання «Гайдама-

¹⁾ Пор. у т. III-му в „Розритій могилі“: „Сини мої (українці) на чужині, на чужій роботі“.

ків», і, гостро переживаючи сполучені з виконанням свого заміру труднощі (і композиційні, і брак джерел, і ідеологічні), набрався переконання, що таке завдання під силу тільки досвідченому письменникові («тебе люди поважають, добрий голос маєш») та що опрацювання широкого історичного сюжету можливе тільки серед сприятливих обставин на Україні, а тут — Московщина, кругом — «вороги», «чужі люди»¹). Знаючи Горацієву оду, він використав її, як схему для висловлення подібних думок у посланні до Квітки. Оди Горація Шевченко знав, бо сам оповідає про порівнювання перекладів Гулака-Артемовського з їх латинськими оригіналами, яке відбувалося в його присутності (див. повість «Близнята»). Сумніви щодо свого творчого хисту Шевченко невдовзі переміг, бо вже місяців через два висловив у заспіві до «Кобзаря» надію, що його твори знайдуть «може й славу», а в створених за рік «Гайдамаках», оглядаючи результати своїх творчих зусиль, міг уже сказати: «Пан я над панами!» Те, що він накидав Квітці, і чого той ніколи не міг виконати, Шевченко виконав сам. Таким чином посланіє до Основяненка — це також і автобіографічний документ, що відкриває нам вагання й сумніви, що завжди встелюють тернистий шлях творчих талантів.

Література й увага. Про взаємини Шевченка з Квіткою див. у XI т. нашого видання (листи Шевченка до Квітки й примітки до них). Там же подано й літературу. Лист Куліша до Зуйченка про уступ із Головатим — у брошурі Яворницького „Матеріяли до біографії Шевченка“, Катеринослав 1912. Цитати з народніх пісень про зруйнування Січі взято з праці Н. Василенкової-Полонської: „Маніфест 3. VIII. р. 1775 в світлі тогочасних ідей“ (Записки Істор.-Філол. Відд. ВУАН). Про відношення Шевченка до Головатого див. (за покажчиком імен) т. III-й творів Шевченка вид. ВУАН. Пор. також „Культ Шевченка на Чорноморії“ М. Садиленка в Збірнику „Шевченко“, річник 2-й, ДВУ, 1930. Лист Куліша, цитований наприкінці у статті, див. у III-му т. творів Шевченка вид. ВУАН, стор. 222.

Павло Зайцев.

¹) Пор. з заспіву до „Кобзаря“: „Серце мліло, не хотіло співати на чужині“ й дальші рядки.

»ІВАН ПІДКОВА«.

Поєму цю написав Шевченко в 1839 р. і присвятив її своєму приятелеві, талановитому маляреві Василеві Штернбергові, німцеві з походження, з яким тоді в Петербурзі жив разом в одній кімнаті. Присвяту цю бачимо в усіх трьох «Кобзарях», що вийшли за життя поета. Штернберг двічі був на Україні, і його українські краєвиди та малюнки з українського побуту Шевченко цинив так само високо, як і їх спільний «великий учитель» К. Брюлов, що в кожному шкiці Штернберга бачив «цілу Україну». Симпатії Штернберга до України, як слушно висловився М. Новицький, «багато сприяли його зближенню з Шевченком, а до того ж і сама вдача Штернберга, людини м'якої, симпатичної, ще більше приваблювала до себе чулу душу нашого кобзаря». Про взаємини з Штернбергом Шевченко багато розповідає в своїй автобіографічній повісті «Художник» (т. VII нашого видання), дуже цікаві згадки про нього знаходимо і в «Журналі» поета (т. X наш. вид.). Ці оповідання й згадки Шевченка так само, як лист до нього Штернберга, писаний 1842 р. з Риму, свідчать про глибоку взаємну приязнь обох малярів, що не раз спільно «ділили горе і радість». Штернбергові належить ілюстрація до першого «Кобзаря» — сліпий співець із поводитирем.

Гене́за поеми. Щоб зобразити морський козацький похід, а героєм його зробити отамана Івана Підкову, Шевченко мусів мати якісь джерела-матеріали. З описом козацьких морських експедицій він міг познайомитися, прочитавши виданий у 1832 році російський переклад «Описанія України» француза Боплана, що, як автор-самовидець, чимало місця уділив і морським походам запорожців. У добре знаних поетові «Історії Русов» та «Історії Малої Росії» Бантиша-Каменського теж є згадки про такі походи, але вони досить скупі і багато матеріялу не могли йому дати. Починаючи від Драгоманова й Антоновича, всі вказували на «Історію Русов», як на джерело його історичних поем, але точного порівняння окремих епізодів та описів із цього

твору з сюжетами поем Шевченка ніхто не робив. Тільки 1928 р. зробила це Л. Кошова, та її праця власне для «Івана Підкови» не дала нічого. Питанням про джерела цієї поеми зайнялися Б. Навроцький і П. Тиховський. Перший ствердив, що Шевченко безперечно використав деякі ситуаційні моменти й мотиви з двох епізодів, що змальовують морські походи, в повістях польського письменника М. Чайковського „Wyprawa na Carogród“ та „Skałozub w zamku siedmiu wież“ (на що в загальній формі вказував іще в 1888 році проф. Дашкевич), а другий, що джерелом для Шевченка послужили: епізод у драматичних сценах М. Костомарова «Сава Чалий» (оповідання старого запорожця Петра Чалого про морський похід) та українська дума про татарський похід отамана Івана Серпяги, опублікована І. Срезневським у збірнику «Запорожская Старина» (1833, ч. 1). Дійсно, у Чайковського в його „Wyprawie“ знаходимо сцену вирушення запорожців у похід під час зливи, що пригадує початок «Підкови», в другій повісті — сцену наради старшини про те, куди плисти, що пригадує де в чому відповідну сцену у Шевченка, але у Шевченка наради властиво нема, а військо приймає без обговорення пропозицію отамана. У Костомарова Шевченко міг зачерпнути кілька живих образів і мотивів: страшної морської бурі, авторитетної рішучості отамана, дисциплінованості та відважної веселості й безпечности війська серед розбурханої морської стихії. Але і в Чайковського, і в Костомарова на чолі виправ стоять інші особи (у Чайковського Шах і Скалозуб, у Костомарова — Сагайдачний). Де ж узяв Шевченко свого Івана Підкову, і чи був він історичною особою, і що уповажнило поета на те, щоб зробити його отаманом морського походу? Донедавна всі коментатори Шевченка відповідали на це, що Іван Підкова — особа історична, що був це претендент на престол молдавського господаря, акцію якого підтримували запорожці збройною силою, але він не міг брати участі в морських походах на Туреччину, з якою воював, бо був скараний на горло королем Степаном Баторієм іще 1578 р., а козацькі морські походи починаються тільки в першій чверті наступного

Типулога ілюстрація до „Кобзаря“ 1840 р. Рисунок В. Штернберга.

XVII ст. Отже особа героя Шевченка — історична, але акція його в поемі — видумана, фікційна. Це й сконстатував проф. Ом. Огоновський ще в 1893 р., сумлінно вивчивши всі відповідні матеріали. Знаменитий наш історик проф. В. Антонович ще перед тим у своїй студії про історичні поеми Шевченка сказав, що «поет відтворює живий і суцільний образ епохи... Фактична точність деталей для мистця не має ваги, аби тільки ті деталі були можливі на тлі образної ним епохи». І дійсно: всі світові поети вільно поводяться з історичними сюжетами і особами і роблять це свідомо для досягнення поставлених собі мистецьких цілей. Шевченко не був би винятком. Але дослідникам його творчості пощастило знайти й те літературне джерело, що дало йому підставу зробити своїм «морським» героєм «сухопутного» Підкову. Срезневський у коментарях до думи про татарський похід Івана Серпяги написав, що цей отаман мав і інше прізвище — Іван Підкова. Дума про Серпягу, в якій бачимо деякі образи і ситуації, що й у «Івані Підкові», послужила джерелом опису морських козацьких походів і для згаданих повістей Чайковського і для оповідання запорожця в драмі Костомарова. Для Шевченка ж вона стала й джерелом його помилки: довідавшись від Срезневського, що отаман Серпяга і Підкова — особи тотожні, Шевченко й зробив Підкову героєм своєї поеми, а то тим легше сталося, що у Бантиша-Каменського Шевченко читав, що історичний Підкова був «ростом великий, будови міцної, славний за тих часів силач, що одною рукою ламав на-двоє підкову і через те прозвано його Підковою», а Шевченкові власне й була потрібна постать могутнього отамана. Суб'єктивно Шевченко мав рацію, бо черпав дані з джерела, що йому правило за історичну правду, а вину за цю неточність мусимо скласти на Срезневського: надрукована ним дума — фальшована, а ідентифікація Серпяги з Підковою неслухна. Та думу про Серпягу-Підкову вважали за правдиву навіть учені-спеціалісти: Куліш, Максимович та ін.

Всі літературні джерела, як побачимо далі, були для поета тільки дрібними камінчиками для величної мозаїки.

І д е я п о е м и . Значіння цієї поеми й її мистецької

вартости довго не вмiли зрозумiти. П. Кулiш iще 1846 р. писав Шевченкови: »Перша частина »Івана Пiдкиви« придалась би як вступ до Гамалiї, другу ж частину треба знищити, тому що в нiй i окремо (її беручи П. З.) нема поетичних красот, а пiсля »Гамалiї« вона стає цiлком нецiкавою». Присуд цей кожному видасться дивним: Кулiш був добрим мистецьким критиком, як же вiн мiг таке сказати? Великий французький письменник Мопсан найкраще зясував i слушно обмежив завдання мистецького критика: вiн тiльки усталює, чи автор досягнув цiлi, що собi її поставив. Отже Кулiш, а через пiвстолiття Ом. Огоновський не зрозумiли того, яку цiль мав Шевченко, пишучи Пiдкову, — яку iдею в цей твір поклав, а думаючи, що Шевченко хотiв дати тiльки образ козацького морського походу, й мимоволi порiвнюючи »Пiдкову« з »Гамалiєю«, прийшли до висновку, що »Пiдкова« — твір невикiнчений, незавершений. Справдi »Гамалiя«, це шедевр, що дає повний образ морського козацького походу: похiд на Вiзантiю, її здобуття, поворот додому, а цiла акцiя в цiй поемi глибоко умотивована високою цiллю — визволенням iз турецької неволi братiв. Та Шевченко, творячи свого Пiдкову, мав глибоку iдею, для мистецького оформлення якої досить було змалювати й одну дiю — початок походу. Кулiш, як побачимо, допустився помилки, не вдумавшись в цей твір, а Огоновський, хоч i мав уже проказану Антоновичем дорогу до зрозумiння тої iдеї, не зумiв її зрозумiти. Ще в 1889 р. В. Антонович писав:

»Шевченко як не можна краще зрозумiв i змалював дух Запорозжя. Вибраний отаман був свiдомий, що вiн репрезентує громадську думку, i готов був пiдлягати її контролю, — вiн звертається до громади, як до друзiв, як до рiвних собi. Що Шевченко так уявляв собi устрiй Запорозжя, це знати з поеми І в а н П i д к о в а. Там бачимо, що отаман зупиняє флотилiю..., розповiдає товаришам мету походу i питається, чи плисти далi, хоча заздалегiдь добре вiдав, що товариство вiдповiсть: „Плисти!“

Отже Антонович, мiж iншим, виразно пiдкреслив мотиви авторитетности отамана i запорозької дисциплiни. Звернувши на це увагу, д-р В. Щурат дав проникливу аналізу поеми i виявив її iдею.

В першій частині поеми треба звернути увагу на початок поеми: »запорожці вміли панувати, панували, здобували і славу і волю«. Контрастом до того давнього вміння панувати і здобувати волю, себто національної незалежності дідів, є сумна сучасність в образі внука-невільника, що »несе косу в росу«, що тільки працює для насущного та тужить за минулим. Поет же хоче дати сучасникам ідеальний відрадий образ кращого минулого, щоб на ньому показати, в чому крився секрет утраченого панування і незалежності дідів. І коли ми уважно прочитаємо другу частину поеми, то побачимо, що секрет той поет розкриває в образі абсолютно дисциплінованої громади, сила якої полагала на взаємному довірі між нею й вождем та в міцній волі й владі останнього. Таким чином ідея поеми: панує той, хто вміє панувати. Ідея ця проказує Україні шлях до повернення втраченої незалежності. Коли б Куліш, Огоновський та інші зрозуміли цю ідею й інтенцію поета, то відпали б їх закиди щодо невикінченості поеми: поет виконав своє завдання — фрагментарний образ запорозького морського походу цілком ілюструє ідею, яку хотів він висловити. Отже поема його викінчена, завершена.

Артизм поеми. Глибокий артизм цієї поеми — в її надзвичайному динамізмі. Образ страшної морської бурі — всього в п'ятих рядках, автохарактеристика героя поеми, отамана — в трьох рядках, а образ виконання приказу вождя військом — всього в п'ятих словах: »Висипали запорожці, Лиман човни вкрили«.

Цей образ в уяві читача викликає цілий ряд висновків: значить, це військо здисципліноване, значить, воно справне, значить, воно має довіря до свого вождя, його багато, воно безстрашне і т. д.

Дальший уступ дає нам образ самого походу, але в 10 рядках його стільки змісту, що прозою його не перекажеш і в 100 рядках. Узяти б хоч окремі короткі вислови: »А козакам того тільки й треба« або »рибалка літає«. Вони повні глибокого змісту: »козаки знають, що під час такої

страшної бурі ворог не сподівається їх нападу і тому мають надію, що похід їх скінчиться успіхом»; або: «негода на морі потриває ще довго, бо на це вказує наявність птаха-буревісника, що літає над морем». Розповідного елементу в поемі дуже мало: поет малює всі ситуації яскравими пластичними образами (пор., наприклад, образ отамана з люлькою, що гасне в роті — р. 50), його інвенції малярські. Високому артизмові поетикальних засобів поета відповідає й глибокий психологізм його твору — глибоке проникнення в психологію військової громади та її вождя. Як приказати війську йти на далекий Царгород у таку хуртовину, як його намовити? Треба викликати в серцях вояків запал, ентузіязм. І отаман починає промову словами: «Нехай ворог гине!» Ефект осягнутий. Фактично це був приказ, але треба, щоб військо думало, що це робиться по спільній нараді, і от на його ентузіязтичне: «Добре, батьку отамане!» вождь відповідає: «Спасибі вам!» Тут і блискуча характеристика психолога-вождя, і вірний образ військоволицарської ввічливості та взаємної приязні.

А втім зовнішня композиційно-стилістична стислість поеми відповідає її внутрішньому змістові: як у військовій акції, де вирішає воля одного вождя, нема місця для вагань, для суперечок; як ця акція повинна бути метким використанням ситуації, так і поетикальні засоби поета сконденсовані, стислі — брахілогічні.

Ідеальний образ Івана Підкови з його лицарським військом це — образ програмовий, образ вільної будучини: до неї кликав поет сучасників, над якими, як сказав деінде, «поганці панують», а які можуть собі привернути часи свого власного панування.

Література: Цитований лист Куліша до Шевченка 1846 р. див. у III-му т. Творів вид. ВУАН, ст. 241. Ідею поеми розкрив і оцінив її артистичну вартість др. В. Щурат у студії „Шевченків Іван Підкова“ (Літературні начерки, Л. 1913). Про генезу поеми див. Б. Навроцького „Козацькі морські експедиції в поезії Шевченка“, Збірник „Шевченко“, річник 2-й, ДВУ 1930 та П. Тиховського „Іван Підкова і т. д.“ — там же, а також Л. Кошової: „Шевченко та Історія Русов“ у річнику I-ому того ж таки Збірника (1928).

Павло Зайцев.

»ТАРАСОВА НІЧ«.

Дата написання — кінець 1839 р. Хронологічно це остання поезія, написана в тому році. Присвятив її Шевченко полтавському дідичеві П. Мартосові, що був видавцем «Кобзаря» 1840 р., але в другому й третьому виданні збірки своїх поезій поет присвяту цю усунув¹⁾.

Гене́за цієї поеми порівнюючи проста: Шевченко зміст її зачерпнув цілком з «Історії Русов». Змальоване поетом у вступі до центрального епізоду (Переяславського бою 1630 р.) положення України після заведення унії (рядки 41—60) цілком відповідає своїм змістом поглядів автора «Історії Русов» на ті часи як на «епоху губительства и ужаса». Самий епізод бою Шевченко описав так, як його описує автор «Історії», що дав йому й назву «Тарасової ночі»²⁾. Тарас Федорович (Трясило) — особа історична: його вибрали козаки-повстанці старшим, убивши попереднього гетьмана Грицька Чорного, що нібито схилився до унії, але опис переяславського бою даний автором «Історії Русов», а за ним і Бантишем-Каменським, не відповідає в усьому історичній правді. Конєцпольський у битві з козаками дійсно не мав успіху, але про повну поразку його війська, описану поетом, слідом за істориками, що дали йому до цього матеріал, документальні відомості нічого не кажуть. Про «Тарасову ніч» Шевченко міг би написати коротку поему, давши колоритний історичний образ козацької перемоги, і цим обмежитися. Але в його творчій уяві разом з образами

¹⁾ Див. статтю: „Три перші „Кобзарі“ у цьому томі, там докладніші дані про літературну історію поеми.

²⁾ Згадуючи про історичні події, що попередили виступ Тараса Трясила (р. р. 61-64), Шевченко помилився щодо Павлюги: повстання під проводом Павла Бута було вже по Переяславській битві — 1637 р.

минулого снувалися думки про безславу українську сучасність, а з думок тих вплив висновок: щоб скинути ярмо Москви, треба зробити повстання, як то робили козаки, борючись за свої права. Не кажучи цього просто, поет протегеніяльно зумів привести читача до свого висновку, використавши для цього відповідні композиційні можливості. Зміст цілої поеми він вложив в уста кобзаря — народного співця, носія народного сумління, національних традицій і національної етики. Кобзар починає свою пісню журливими згадками про минуле й описом давніх кривд, заподіяних українському народові, і, розповівши про те, як уміли боротися за свої права наші предки (ядро поеми), дає в епілозі своєї пісні образ нової, сучасної ганебної неволі. Ці зовнішні засоби дають авторові змогу виразніше підкреслити ідею поеми: не можна погоджуватися з пануванням москалів-поганців, — треба з ними боротися.

Це ядро поеми має потрійне обрамування: 1) змальованій на початку поеми сцені (кобзар грає й співає в оточенні сільської молоді — рядки 1—14) відповідає кінцева сцена (137—157), що змальовує образ химерного співця після того, як він скінчив свою думу; 2) початкові кобзареві пісні — елегійному заспівові про минулі часи козацького панування і сучасну неволю України (15—40) відповідає кінцевий акорд пісні, що з новою силою протиставляє символізовану могилою сумну сучасність минулій славі Гетьманщини (126—136); 3) ядро самої поеми про Переяславський бій (64—112) попереджає опис попередньої неволі й боротьби (41—64), якому відповідає епілог — образ переможного тріумфу побідників (113 до 128). Як бачимо, поема має надзвичайно симетричну будову.

Образ бою й тріумфу переможців (64—112) — один із шедеврів Шевченкової творчості. Послугуючись майже виключно поетикальними засобами народніх пісень (паралелізма, порівняння, персоніфікації), поет досягає тут незрівняної сили й стислості поетичного вислову.

Сам опис Тарасової ночі не ввів би читача в круг думок автора. Не вживаючи такого чисто мистецького засобу, поет не міг би ні викликати такого емоційного напруження в читачів, ні висловити з такою силою вкладених у поему думок. Цензорський олівець найбільше походив по цій яскраво національно-революційній поемі. Не можна не звернути уваги на дуже дотепні, так би мовити, дидактичні засоби, вжиті поетом для того, щоб повернути думку читача до основної ідеї твору. При читанні уступу про те, як тепер «над дітьми козацькими поганцями панують», увага читача мимоволі верталася до попередньої згадки про поганого Конєцпольського, що його спіткала поразка, і читачеві накидалася думка, що й з москалями-«поганцями» те саме треба зробити. Образ ворона, що на могилі «з голоду кричє» (в епілозі кобзарської пісні — рядки 133-134) — це заклик до того, щоб голодного птаха нагодувати, щоб дати йому ворожого трупу — заклик до збройної боротьби з «поганцями» — володарями-москалями. І нарешті, в кінці поеми, ніби незв'язана з змістом попереднього тексту, весела пісня кобзаря — це фактично глумливий закид молоді, що втратила лицарський дух предків («сидіть, діти, у запічку»), убійчий в устах кобзаря, співця колишньої української волі і славної боротьби народу за неї.

Література й уваги: Про генезу поеми див. у Д. Николишина в його коментарях до історичних поем Ш-ка, Загальна Книгозбірня ч. 1. Коломия 1921; у Л. Кошової: «Шевченко та Історія Русов» (Збірн. «Шевченко», річник I-ий ДВУ, 1928); у «Нарисі Історії України» Д. Дорошенка т. I, Варшава 1932, розділи XIV і XV — опис козаччини на поч. XVII ст.; там же й про Тараса Трясила.

Павло Зайцев.

»КАТЕРИНА«.

I.

Поема Т. Шевченка «Катерина» — одне з найвидатніших явищ в українськiм письменствi та в українськiй суспiльно-нацiональнiй свiдомостi сорокових рокiв ХІХ ст. Коли появилась вона в «Кобзарі» 1840 р., то викликала, як свiдчить сам Шевченко, «ентузіязм в українцiв». І дійсно, Г. Квітка того року пише поетові: «А що Катерина, то так що Катерина! Гарно, батечку, гарно! Бiльш не вмiю сказати». М. Костомарiв, О. Бодянський, О. Котляревський теж захоплювались цiєю поемою. Лише П. Куліш, визнаючи велику мистецьку вартiсть поеми, вказував на деякі її чисто композицiйнi хиби. Позитивну оцiнку дала й росiйська та польська критика. Не доводиться говорити про звичайних читачiв, про ширшу публiку; для останньої Шевченкова поема була найпопулярнiшим твором.

Чому поему «Катерина» так високо ставили сучасники? Які мистецькi прикмети й чари вона ховає у своїй фабулі й сюжетовiй композицiї? Яку iдеологiчну концепцiю дав у ній поет? Що створило їй таку славу? У ній вражає простота оповiдання і глибина концепцiї та чуття, що так безконечно поглиблюють трагiзм поеми та переживання героїні. Поет зумiв найпростiшими засобами змалювати найдраматичнiші проблеми людських вiдносин і викласти їх у найiнтимнiшій лiричнiй композицiї.

В простiй фабулі поеми підкреслюю два головні моменти, що визначають концепцiю поета. В ній Шевченко а) протиставляє мораль москаля («любить жартуючи, жартуючи кине») та його жорстокiсть («взасьміте проч безумную!») моралі українки («полюбила москалика, як знало серденько»); б) протиставляє мораль пана (офіце-

ра), для якого життя й кохання лише втіха, насолода, — моралі селянки, для якої кохання — то саме життя, а в ній ціль — родина, обов'язки супроти неї, людяність у відносинах, життя в Бозі і в народній традиції; коли ж все це переступається, коли порушуються етичні норми, людина тоді підлягає карі. Поет виводить два протилежні національні й етичні світогляди, які у взаємних стосунках неминуче ведуть до конфлікту й катастрофи; а в цій останній завжди гине слабший, хоч в основі своїх духових прикмет виявляє глибшу натуру, суцільнішу й послідовнішу. Поет у цій поемі вперше намічає два національні й морально-соціально-типи, що взаємно себе виключають. Із цього випливає для поета єдина пересторога: «Кохайтесь, чорнобриві! Та не з москалями, — Бо москалі — чужі люди, Роблять лихо з вами».

В наслідок такого кохання залишається син, поводитир кобзаря. Він переймається тією вірою, етикою й цілим світоглядом, що так яскраво відбивається в «Кобзарі» Шевченка. По заповіту матері він покутує її гріх безбаченком, сиротою, а в майбутньому стане местником за кривди матері й борцем за національно-народні ідеали, що топчуться й руйнуються чужинцями-панами.

II.

Але сюжетова схема поеми розробляє не всю фабулу від її зародження аж до трагічного кінця. Починається поема ліричною увертюрою (заспівом) — пересторогою кобзаря, зверненою до українських дівчат, і в ній кількома словами накреслюється трагічна доля героїні поеми в дальшій її розвитку.

Сама акція «Катерини» не розгортається в епічне оповідання з усіма його подробицями. Поет komponує найвищі драматичні моменти, найефектовніші та найтрагічніші в житті героїні й на них зосереджує всю увагу читача, бо вони висвітлюють і відбивають усі деталі ходу подій, хоч поет про них і не згадує. Таким чином, уся схема твору складається лише з фрагментів фабули, але

фрагментів таких, що в уяві читача до дрібниць визначають цілу фабулу: 1) Катерина стає покриткою; 2) її зрікаються батьки; 3) вона мандрує до Московщини; 4) зустрічає чумаків; 5) зустрічає свого москаля-коханця, який її відпихає; 6) Катерина в розпуці кидає на дорозі сина; 7) самогубством кінчає своє життя; 8) син поводитир зустрічається з батьком, який відвертається від нього.

Але ці шпилі фабулярного розвинення пов'язуються між собою глибоко ліричними відступами автора, що затримують на тих шпильях читача і викликають переживання й роздумування з приводу тої чи іншої трагічної події або картини. Ці, так би мовити, ліричні фермати пов'язують окремі шпилеві вивершення поеми в одну цілість. Під впливом їх читач у напруженому співчутті увесь на стороні Катерини, не вважаючи на те, що вона переступила моральну норму, порушила народній звичай, вийшла за рамки родинних традицій і зруйнувала родину, полюбивши чужинця та ставши покриткою. Ці інтонаційні ліричні відступи майстерно поглиблюють драматичну акцію, тримають читача у постійній напрузі, переконують його, що правда на боці Катерини; не буденна, життєва правда, а вища і глибша, що впливає з джерела вічності...

В епілозі, як і в заспіві, поет повторяє основні мотиви, використані вже в самій поемі: Івась, син Катрусі, поневіряється безбатченком, як поневірялась його мати; батько Івасів (москаль) відцурався сина, як батьки Катерини виреклися своєї доньки; родинне життя зруйноване, душі спустошені, пустою віє: гріх Катерини, відступництво від вищої правди народньої й національної зруйнували щасливе ідилічне родинне життя; цей гріх матері покутує й син безбатченком та повним сиротою. Вища правда тимчасово зникла, ідеали народні знищені, а зло торжествує: руйнік цього всього живе щасливим життям під Києвом і має родину... а син його й Катрусі блукає по Україні, не знаходячи кутка на своїй землі, бо на ній бенкетують чужинці — москалі.

Таким синтетично-ефектовним і артистичним епілогом кінчає Шевченко свою поему.

В поемі «Катерина» є три теми, що в кінці XVIII та на початку XIX ст. були дуже популярні: 1) дівчина селянка кохає пана; 2) цей пан — чужинець; 3) коханець зводить дівчину й пускає її покриткою. Перша тема — найширша. Її життєві основи ховаються в тій соціальній нерівності, що була така яскрава в буржуазному побуті західньої Європи і в кріпацькій Росії. І сентиментальна повість в Англії, Німеччині та Франції, виступивши проти ненормальних поміщицько-селянських відносин, звертає увагу в першу чергу на відносини родинні, пропагуючи тезу, що й селянки вміють кохати й відчувати радощі життя, прагнути щастя і страждати від несправедливого до них відношення. В 20 роках XIX ст. сентиментальну повість заступає новий літературний жанр — байронічна поема. На місце Вертера й Шарлоти Гете, Клариси й Ловласа Річардсона, Сен-Пре й Юлії Руссо, Лізи й Ераста Карамзіна, Марії Львова й інш. виступають нові герої: Корсар, Гяур Байрона, Кавказький бранець і Алєко Пушкіна й інш., нові героїні — екзотичні красуні типу Гюльнари, Медори Байрона та Зареми, Земфіри й Черкешенки Пушкіна, Еди Баратинського, Безумної Козлова й інш.

Але в цю основну тему входить друга: дівчину коханець зводить і кидає покриткою, що кінчає своє життя самогубством. Вже в Річардсона (Клариса) і в Карамзіна (Бѣдная Лиза) перша тема ускладнюється цією новою. В такій розширеній фабулі маємо твори: «Емилія, польская повѣсть» О. Суходольського (1832), «Обольститель» П. Романовича (1833), «Марина» бар. Г. Розена, «Тернина» і «Рут» Уордсворта, «Парафіяльні списки» Георга Краба й інш. Деякі автори цих творів розробляють і третю тему: про коханця-чужинця (Суходольський, Пушкін, Баратинський і інш.). Таким чином, ці всі теми в 40-х роках XIX ст. були вже мандрівними й популярними. Розроблення їх привело спочатку до витворення сентиментальної родинної повісти, що в дальшому розвитку набрала рис родинної драми. Ця остання, об'єднана з байронічною поемою

в російській літературі, дала новий жанр — віршованої повісти, найкращими зразками якої були «Еда» Баратинського й «Евгеній Онґинь» Пушкіна.

IV.

В українській літературі маємо родинні драми в повістях Г. Квітки-Основяненка («Щира любов» і «Сердешна Оксана») та в віршованій поемі Т. Шевченка «Катерина».

На створення «Катерини» склалося багато фактичних і літературних моментів. В першу чергу самий побут на Україні: а) пан дідич зводить дівчину кріпачку; б) «постой» московського війська, під час якого офіцер зводить красуню дівчину. Шевченко, що вийшов із найглибшого кріпацько-селянського осередку, власними очима спостерігав ці численні картини панської наруги над українською дівчиною та виніс із таких трагічних випадків патос співчуття до покритки. Але крім таких спостережень реального життя, допомогла поетові цей реальний і хаотичний комплекс життєвих вражінь освітлити духом протесту польська революційна література («Ромос» ч. 2 і 12, 1835), що звертала свою пильну увагу на таку соціяльну неправду, а оформити в артистичний твір — російська, польська й українська література.

Поет безперечно знав «Кларису» Річардсона в російському перекладі, «Бѣдную Лизу» Карамзіна й «Еду» Баратинського. Баратинський цією своєю поемою саме тоді щойно розпочинав новий жанр віршованої повісти; його «Еду» (1826 р.) дуже високо цинив Пушкін, і її повістярську манеру у віршованій формі переніс до свого роману «Евгеній Онґинь». Це показує, що поема Баратинського тоді була популярна. В дусі манери цієї поеми розробив Шевченко і свою «Катерину». Але, розробляючи цей жанр, поет ускладнив його композиційними засобами поем байронічних і цим дав нам своєрідний тип віршованої повісти (з погляду фабулярно-тематичного і стилістичного) та байронічної поеми (з погляду сюжетово-композиційного). Таким чином «Катерина» вже не чистий жанр віршованої повісти.

Насамперед вона відрізняється від «Бѣдной Лизы» Карамзіна й «Еди» Баратинського тим, що в ній історія розвитку кохання героїні та його ідилля — центральна частина фабули російських авторів — зведена лише до натяку; уся поема розробляє мандрівку героїні до Московщини, її страждання і смерть. Вся дія ділиться на низку самостійних драматичних сцен в їх шпилевому вивершенні і фрагментарнім обробленні без поступових переходів від однієї сцени до другої. Поет використовує і драматичну форму: діалог, монолог, різкі колізії, сповідь героїні (вона признається в найінтимніших вчинках і помислах), індивідуалізація діалогу (московська мова москаля). Поет уживає ліричних відступів, як композиційної функції в драматизації поеми й ліричної манери оповідання (запити, оклики, звороти поета до героїні, ліричні повторення й інші поетичні фігури). Лише в заспіві та епілозі Шевченко зберігає — й то ледве помітно — прикмети сентиментальної повісти; але вони характером опрацювання дуже далекі від російських творів. Це все показує, що поема «Катарина» є далеко складніший жанр поеми, і стисло віршованою повістю її назвати, як робить це Родзевич, не можна.

V.

Крім цих загальних побутових і літературних моментів, які підказали Шевченкові шлях до створення цієї поеми і спонукали його до оброблення такої, а не іншої літературної фабули, — була повість Г. Квітки-Основ'яненка «Сердешна Оксана».

Приятель Шевченка Євген Гребінка задумав видавати збірник-альманах. 14 вересня 1838 р. він звертається і до Квітки, запрошуючи його взяти участь у збірнику. Квітка радо годиться й обіцяє прислати «Сердешну Оксану». 12 жовтня того ж року Гребінка пише Квітці: «Жду і не дождусь Оксани. І одбою нема од наших хлопців... Як я їм сказав, то тільки й річі: а що, приїхала?» А 13 січня 1839 р. Гребінка писав Квітці: «Ваша Оксана гарна, дуже гарна, дай Бог вам здоров'я!...» З цього листа бачимо, що «Сердешну Оксану» написав Квітка не піз-

ніше другої половини 1838 р., а в кінці його або на самім початку січня 1839 р. вона вже була в Петербурзі в руках у Гребінки. В тому самому листі Гребінка називає Шевченка своїм помічником у літературних справах. Це показує, що Шевченко допомагав Гребінці і в організації видання збірника; це значить, що Шевченко перечитував і той літературний матеріал, що призначався для збірника і безперечно мусів читати й «Сердешну Оксану» Квітки зараз же після того, як вона прибула до Петербургу. Ця Квітчина повість своєю темою і фабулою, такою близькою до колишнього життя поетового, справила на нього велике вражіння. І він заходився її переспівувати на свій лад. Тоді Шевченко жив разом із Сошенком. Сошенко, пригадуючи М. Чалому своє співжиття з Шевченком від осені 1838 по лютий 1839, констатує, що саме тоді поет komponував свою «Катерину» й докучав йому, примушуючи слухати уривки свого твору.

В першій половині 1839 р. поема ця була викінчена ще до знайомства з П. Мартосом (зима 1839), бо тоді для «Кобзаря», якого видавав Мартос, викінчувалась лише «Тарасова ніч». Отже, дата написання «Катерини» була не 1838 р., як гадає О. Кониський, а перша половина 1839.

Як же поставився Шевченко до «Сердешної Оксани» Квітки? Всі три теми фабули Квітчиної повісти Шевченко поклав в основу і своєї поеми. Саму фабулу «Сердешної Оксани» використав лише до моменту вивезення Оксани капітаном та кінець її (зустріч капітана з сином). Відїздом капітана кінчається запозичення Квітчиної фабули; і всю цю частину її викладає Шевченко лише в першому розділі поеми скорочено, але деякі місця дослівно; наприклад: 1) «полюбила москалика, як знало серденько» (Шевченко), «полюбила москалика, защеміло серденько» (Квітка); 2) в обох письменників підкреслюється, що для дівчини без милого — світ немилий, а з милим — усе на світі забувається; 3) в обох творах коханець обіцявся женитись і взяти милу з собою; 4) в обох авторів москаль іде в похід.

Дальші розділи в «Катерині» (II, III, IV) змальовують мандрівку Катерини у Московщину, зустріч із моска-

лем-коханцем і смерть. Ця мандрівка героїні збудована цілком по зразку утечі Оксани від капітана додому з запозиченням деяких моментів дослівно: 1) страждання матері у Шевченка і Квітки змальовані з однаковими висловами про весілля; 2) обидві матері однаково проклинають своїх доньок; 3) опис ночі й самотини під час мандрівки в обох творах змальовано однаково; 4) невинність дитини описана аналогічними контрастовими штрихами в порівнянні з одчаєм матері; 5) однакові переживання обох героїнь, муки совісти, терпіння, одчай і бажання звільнитися від дитини; 6) Катерина топиться; Оксана ж, щоб капітан не догадався, що вона втекла від нього, вдає, поклавши свою одягу коло ставка, нібито вона втопилась; і Оксанина мати, і люди були переконані, що Оксана втопилась; 7) зустріч батька з сином змальована однаково до дрібниць.

Але самий процес перетворення цих аналогічних мотивів у Шевченка відбувся так відмінно, що нікому з критиків і в голову не приходило ці два твори українські ставити поруч. А це пояснюється тим, що всю свою поему Шевченко збудував не на постійних і традиційних мотивах цієї фабули в їх логічно-причиновому й часовому звязку, від яких не відступав навіть такий оригінальний письменник, як Квітка. Ці всі мотиви Шевченко звів, у формі натяків і найзагальніших згадок, лише до одного першого розділу, а всю найголовнішу частину поеми розробив на мотивах вільних, які в композиційній структурі поеми відіграли домінуючу роллю. І ось цей репертуар мотивів, що його меншу частину Шевченко взяв у Квітки, а більшу створив сам, і робить поему цілком оригінальною, хоча поет і мав конкретний зразок твору («Сердешна Оксана»). Так поводитьсь з своїм прототипом лише видатний талант, лише геніяльна натура, хоч би це були й перші кроки творчості письменника. Лише так можна пояснити появу цієї великої й оригінальної поеми Шевченка.

VI.

Шевченко присвятив свою «Катерину» російському

поетові В. А. Жуковському на спомин 22 квітня 1838 р. В житті Шевченка цей день — звільнення його з кріпацтва — незабутній. А в цім звільненні поета заслуга Жуковського надзвичайна. І вдячний поет, що ніколи й нікому не забував зробленого йому добра, в подяку присвячує Жуковському свій перший найбільший твір. Пригадаймо, що Жуковський був незаконний син офіцера Буніна й полоненої туркені-покритки; отже, своєю поемою вдячний Тарас підкреслював аналогічний момент і в житті Жуковського: і трагедію його матері, й походження його самого; випадково своїх творів Шевченко нікому не присвячував і цю поему він присвятив Жуковському з глибоким і відповідним сенсом. Можна також думати, що поемою «Катерина», як і поемою «Слѣпая», він «сповідався кацапам» — розкривав росіянинові, російському патріотові і впливовій людині ту національну трагедію на Україні, яку вносять туди москалі своїм насильницьким обходженням із українською жінкою, і як вони руйнують українську родину. Крім того, Шевченко малював російському поетові прекрасний образ української дівчини, зворушливу картину її смерті і безсердечности того москаля, що покинув невинну красуню на поталу й загибель.

Нарешті Шевченко прекрасним і високо-мистецьким образом Катерини малював в уяві Жуковського синтетичний і символічний образ цілої України та її національного й політичного становища серед тієї сваволі, якої допускалося московське військо й зокрема вся московська інтелігенція супроти цілого українського народу. На цю символіку образу Катерини свого часу вказав М. Драгоманів і цим признав поему Шевченка драмою українського народу не лише морально-психічною, але й суто політичною.

Література. С. Родзевич: Сюжет і стиль у ранніх поемах Шевченка. „Шевченко та його доба“. Т. II, Київ 1926; М. Чалий: Жизнь и произведения Т. Г. Шевченка. Київ 1882, ст. 32; О. Кониський: Проба хронології творів Т. Шевченка. „Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка“, Т. VII, ст. 6; „Ластівка“, Слб. 1841; П. Филипович: Шевченко і Гребінка, „Україна“ 1926, кн. 1-2.

Л. Білецький.

»ГАЙДАМАКИ«.

Гайдамаки — це не тільки найбільша Шевченкова поема взагалі, а й перший справді мистецький поетичний твір на історичну тему в українській літературі.

Видав її поет друком у Петербурзі в 1841 р., але зродилась вона в його творчій уяві раніше, отож і задум написати її психологічно в'яжеться з початком поетичної творчости — з поезіями, що ввійшли в Кобзар 1840 р. Зв'язок між тими поезіями (головно «Думи мої» і «Тарасова ніч») та поемою аж надто виразний. І з огляду ідеологічного і особливо стилістичного носять вони на собі спільну печать романтичного літературного напрямку.

Романтична течія в 20—40 роках XIX ст. панувала в літературі, і під її чарівний вплив, читаючи літературні твори класиків московських та польських, а в доступних для себе перекладах і європейських, підпав і Шевченко. І нічого дивуватися, що слідом за ними геніяльний український поет почав писати балади й оспівувати історичну минувшину України, ідеалізуючи її героїв і титанічну боротьбу за волю.

Романтизм знайшов у Шевченковій душі дуже вдячне підложжя, бо гармонізував із думками й настроями поета. Він же тужив за Україною, з чужого Петербургу линув туди душею й залюбки в теплих мистецьких образах малював красу рідної країни — перш за все в баладах. А недавній кріпак, від 22 квітня 1838 р. вільна людина, глибоко відчував неволю рідних людей, цілої України. Поет «нудить світом», «проклинає долю», «пекло йому на сім світі», бо «дивиться на людей душою». Йому здається, що тільки вміє плакати за Україну, а слова немає, і тому в поезії «До Основ'яненка» благає його співати «про Січ,

про могили», про старину, »щоб нехотя на звесь світ почули, що діялось на Вкраїні, за що погибала, за що слава козацькая на всім світі стала».

Отсі думки заповонюють усю поетову душу й родять »думи-діти«, а складати їх на папір стає просто психічним примусом для поета. Отсе й основний мотив його ранньої творчости. Протиставити сучасній неволі колишню волю й славу України, сучасному апатичному й пасивному поколінню — колишніх борців-героїв стало невблаганною душевною потребою поета, а романтична поезія могла бути для нього тільки зразком і заохотою.

А чи знав тоді Шевченко те минуле України? Знав гак, як співали про нього кобзарі, як оповідали старі люди, як малювала його повна легенд Історія Русов псевдо-Кониського та Історія Малої Росії Бантиш-Каменського. Значить, Шевченків погляд на історію України був тоді ще некритичний, міцно надиханий своєрідною романтикою.

От тому й відтворює поет те минуле в своїй »убогій хатині«, »на чужині« у досить загальних, неясних зарисах, як козацьку громаду з булавами, бунчуками, як козацьку волю, що шляхтою, татарами засівала поле, як пишну Гетьманщину, як запорожців, що добували і славу і волю. Поза цим написав Шевченко до 1841 р. тільки дві поезійки на історичні теми, а саме: »Тарасову ніч« та »Івана Підкову«.

З минулого України найкраще відомі були Шевченкові, й без історичних джерел, події з Гайдамачини, докладніше — з Коліївщини 1768 р. »Бувало, в неділю«, значить — частенько, дідусь Шевченків розказував про Коліївщину. »Столітнії очі, як зорі, сіяли, а слово за словом сміялось, лилось«. Малий Тарас слухає й плаче в куточку, а, ставши поетом, дякує дідусеві, що заховав у столітній голові ту славу козачу, яку він тепер у поемі розказав унукам.

Та не тільки від дідуса наслухався Шевченко сповідань про ці події. »Сирота в ряднині, без свити, без хліба«, не раз блукав малий Тарас по тій Україні, »де Залізник,

Гонта з свяченим гуляв», ходив тими шляхами, що ними йшли гайдамаки, отож почув не одну пісню, не одне оповідання від «старих людей». А тих оповідань мусіло ходити в той час між народом багато, та ще й у тих місцевостях, де колись розігралися самі ці події, бо навіть після великої війни, півтори сотні літ пізніше, збереглося тих оповідань між селянами чимало. Видко, запали вони глибоко в Тарасову душу, коли ще й у передпокоях Енгельгардта співав він гайдамацьких пісень. А коли в задумі стояв перед образами свого вчителя малярства Брюлова, то й тоді вже, — як сам оповідає в своєму «Журналі», лелівав у своєму серці свого сліпця Кобзаря й своїх «кровожадних Гайдамаків».

Ставши вільною людиною, Шевченко пильно працював над здобуттям освіти й поширенням свого знання. Особливо багато уваги присвятив історії України. Нові відомості приносили нові переживання, відтворювали й оживляли образи з дитячих літ, а між ними — найміцніші, вирізблені в душі оповіданнями про Коліївщину. І коли в поетовій уяві складалося прочитане в поетичні образи минулого, то тим більше напрошувалися на поетичну синтезу події з Коліївщини, події жахливі кровю та пожарами, глибокі польсько-українським історичним трагізмом, повні психічної емоції. До того Коліївщина стала модним літературним сюжетом польських письменників, з яких Шевченко напевне знав С. Гошинського „Zamek Kaniowski“ та повісті М. Чайковського, а особливо повість „Wernyhora“ Ці твори, а найпаче пояснення й примітки в них уводили поета в невідомий досі цикл оповідань т. зв. шляхетської мемуарної традиції жертв Коліївщини. Очевидно, що ідеологія, тенденція й наświetлення подій у таких оповіданнях були діаметрально протилежні до всього того, що зберегла народня традиція в піснях і оповіданнях, які так глибоко врзалися в пам'ять Шевченкові.

Ще досі Коліївщина через брак достовірних джерел науково не проаналізована. І досі відомості про неї спираються головню на шляхетській традиції, зафіксованій у польських мемуарах і літературних творах, та усній — народній традиції, збереженій у споминах-переказах, опові-

ГАЙДАМАКИ.

ПОЭМА

М. Шевченка.

САНКТПЕТЕРБУРГЪ.

1841.

Титулова сторінка першого видання „Гайдамаків“.
Знімка з примірника подарованого А. Кривським Науковому Товариству (ім. поета)

даннях і піснях, з чого лиш деяка частина зафіксована в записках-збірниках.

Шевченко пише в «Передмові», що про Коліївщину «надрукованого і критикованого нічого не читав, бо, здається, і нема нічого». І справді, за часів Шевченка не тільки що не було про Коліївщину ніяких критичних студій, але й навіть спроб з'ясувати науково суть і причини гайдамацьких рухів. А все таки бажав поет змалювати ці події та їх причини вірно й об'єктивно, тому й прочитав те, що в тому часі було для нього доступне. На дещо вказує й сам у своїх примітках, а саме на Лексикон Плюшара з статтею Шульгина про барську конфедерацію, на Бандтке: «Historya Królestwa Polskiego», «Історію Русов» псевдо-Кониського, «Історію Малої Росії» Бантиша Каменського. Відомі були йому й деякі польські літературні твори, про що вже згадано попереду.

Ці «книжні» джерела дали поетові матеріал для змалювання суспільно-політичних відносин у Польщі XVIII ст. (в Інтродукції), для характеристики шляхти, для деяких ремінісценцій з історії України, ну й укінці для деяких подробиць із Коліївщини, одначе в основу своєї поеми поклав він традицію народню, усну. А звісно, що в таких оповіданнях є чимало легендарного, — факти поперекручені й перебільшені або й просто видумані, з історією незгідні. Ось чому й у поемі є деякі розходження з історією, — поет їх не мав змоги перевірити, а тому їх ніяк не можна вважати за вигадки творчої уяви. Є в поемі і гіперболізми. Для прикладу: Повстання не тривало цілий рік. Пац не був провідником барської конференції. Гонта з Залізняком зішлись не під Лисянкою, а біля Умані. Титаря Данила Кушніра замучили не у Вільшаній 1768 р., а в Млієві в 1766 р. Гонта не вбивав своїх синів. Залізняка не поховали над Дністром. Незгідна з історією смерть обидвох ватажків, тощо. Прибільшування, таке звичайне в народніх переказах, помітне і в поемі в згущенні кольорів при змалюванні деяких сцен та в подаванні перебільшених «заокруглених» цифер:

40.000, сто конфедерацій, тощо, очевидно, — для викликання сильнішого вражіння.

Але до поета не можна ставити таких вимог, як до історика, і історична поема не історичне джерело. Не про те йде, щоб усі події й постаті були історично вірні, а про те, щоб поет вірно схопив психологію часу, думки й найстрої людей. Це Шевченкові вдалося. Тому й Гайдамаки — це поема дійсно історична. Поет із дрібних історично-епічних, іноді дуже різнородних, оповідань створив мистецьку суцільну картину минулого рідної країни, відтворив життяву дійсність Коліївщини й психологію дієвих осіб. Та Шевченко не розказує ці події спокійно-епічно, а вносить у оповідання багато ліризму в формі лірично-суб'єктивних рефлексій, поетичних питань і окликів, апостроф до своїх героїв, живої участі в їх долі. Якщо до того додамо драматичність у композиції поеми, новелістичну любовну інтригу, що переплітається з історичним сюжетом, та незвичайність у сценах і характерах, то маємо перед собою поему романтично-байронічного жанру.

Гайдамаччина — це селянські ворохобні й повстання проти шляхти на Правобережжі в XVIII ст. Спершу мали вони характер місцевий і розбишацький. Ріжні «гулящі люди», що скупчувалися у січових придніпрянських землях, заходили на Правобережжя і, використовуючи утиски над панщизняними селянами, поривали їх до бунту проти панів, палили двори, вбивали панів і жидів, грабували. Мотиви особисті — месть і нажива. Згодом такі місцеві бунти стали прибирати характер загальніших повстань, як реакція проти гніту соціального і релігійного. А тому, що боротьба велася між шляхтою й українським населенням, організованим і підпомаганим запорожцями та козацькою старшиною, гайдамацькі рухи прибирали мимоволі й характер національний. Таким було й останнє повстання в 1768 р., або т. зв. «Коліївщина».

Шевченко зв'язує гайдамацькі рухи з попередніми війнами і вважає їх за вислід тих ненормальних історичних

умов, що були постійною причиною революційних рухів на Україні взагалі. Отож і Коліївщина для нього це — не випадкове явище, а природня реакція проти нестерпних утисків релігійних і соціальних. До речі, він, згідно й з польськими історичними джерелами та польською еміграційною революційною пропагандою, обвинувачує за цю історичну трагедію єзуїтів, шляхту, та її помічників — жидів-коршмарів, що «панською ласкою багаті». Шляхта була в Польщі «вельможна». Коверзувала королями навіть тоді, коли ті добра бажали для краю, зривала сейми, бунтувалася, творячи різні конфедерації, а населенню несла руїну, пожари, муки, — «страшний суд» несла в Україну. Тому й описувані події в очах поета не звичайне розбишацтво для розбишацтва, а «святе діло», оборона народом своїх прав проти сваволі шляхти, кара за гріхи шляхти, «що не вмiла в добрі панувать».

Найактивніша в тому маса репрезентована в поемі Галайдою, як типом. Маса, несвідома вищих ідейних мотивів своїх діл, грізна вульканічним вибухом мести. Страшний Галайда своїм звірством. Сіромаха, попихач жидівський відплачує за свою соціальну кривду, за муки титаря й любові Оксани, а поза тим бажає добути собі «долю»: «срібло-золото й славу». Отож і провідник отої маси, запорожець Максим Залізняк, закриває її до кривавого діла тими ж обіцянками добуття долі, срібла, золота. Те саме є основним мотивом пісень-пропаганди кобзаря Волоха. Соціальна неволя й спричинені нею кривди моральні й матеріальні, овіяні подихом релігійним і національним, — це провідні думки й підпальної промови благочинного. Як трагічний мстник за утиски релігійні виступає козацький старшина Гонта.

Отсей мотив релігійний та ще й національний проявляється в тому, що на спільне діло зібралися разом «старий і малий, убогий і багатий»; поєдналися «просте козацтво, старшина й козацьке панство». А до них усіх сумом промовляють убогі руїни Чигирини та нагадують колишню волю України, славу й війни гетьманів. Той спомин, хоч і ненатурально, дзвенить і в пісні Яреми Галайди. Отсе ті

настроєві тони, що зливаються в могутній мистецький акорд, по яким гряде трагедія.

Перед Шевченком стало важке завдання. Не легко було погодити поетові свою ідеологію з ідеологією «старих людей», свої чисті, людяні погляди із сценами пожарів та різні, — «того лиха, якого ще не було ніколи, що в Умані». Та й це такому геніальному мистцеві й гуманному поетові вповні вдалося досягнути композицією поеми. Криваві картини вкладає Шевченко в рямці суб'єктивних рефлексій, що творять зміст неназваного Заспіву на початку та Епілогу й Передмови на кінці.

Поет починає релігійно-філософічним міркуванням про минулість усього на цьому світі: «Все йде, все минає... Була колись шляхеччина, вельможная пані — було колись .. та що не минає?» Минулися й гетьмани. «Слава Богу, що минуло», з полегшею каже у Передмові, закінчивши поему.

В отсих сумом сповитих міркуваннях так і пробивається ідеологічна Шевченкова еволюція й душевна боротьба між поетом-романтиком і поетом-реалістом. Згадка про минулу Україну для поета — тільки поетичний засіб, що має нагадувати колишню активність, яка проявляла себе завзятими боями за волю. Таким засобом, до того дуже придатним, бо доказом активності мас, була для нього й гайдамаччина. Шевченко — це співець сучасного й пророк майбутнього України. Він надто добре здає собі справу з того, що майбутнє вільне життя України може скластися в новітніх формах, а не історичних, які безповоротно минули. Та чи не найбільше болить його те, що Україна заснула, цвіллю зацвіла, що унуки колишніх борців байдужі до минувшини і спокійно жито панам сіють. Ось чому поет у таких хвилинах сміється і плаче, ось чому згадувати гайдамаччину «сумно й страшно, а згадає — серце усміється».

Поему попереджує поет заспівом чи вступом без назви. Це його щира сповідь із тих думок і настроїв, що були його глибокими переживаннями в Петербурзі після неприхильної московської критики на «Кобзаря». Петербург для нього чужий, осоружний, ворожий. І тільки тоді поет від-

чуває, що не самотній, що не сирота, коли в його хатині живо з'являється перед його очима Україна—степ, синє море, могили, козацтво. Тоді й родяться його думи-діти, що їх списує на папері, а списуючи сміється і «дрібні втирає». По московськи так писати не буде, хоч би й як москалі кричали, бо ні грошей, ні слави в них не шукає. Буде, з нього, як старий козак «привітає їх старими сльозами». Тоді він «пан над панами». Привітає його поему щирий нерідний батько, душа щира козацького роду, що не одцурався рідного слова, що любить козацьку славу, що не дав поетові погинути на чужині — Василь І. Григорович, секретар Академії Мистецтв, що допоміг поетові визволитися з кріпацтва. Привітає поему й Україна, бо для неї написав, її просив благословити свої діти в далеку дорогу.

I. Самий історичний сюжет починається інтродукцією. У ній дає поет характеристику шляхти й спричинену нею анархію, на якій свobodно розросталася сваволя. При тому виявляє свою нехоть до шляхти, а тим самим і до конфедератів, навіяну протишляхетським духом селянських оповідань, і протиставиться шляхетській ідеології Чайковського.

II. Ярема: Тут підкреслює поет соціальну неправду, ілюструючи її долю цього сироти Яреми, жидівського найми.

III. Конфедерати: В цьому уступі поет ілюструє широку шляхетську натуру свавільною, пияцькою сценою в коршмі, панські жарти з Лейбою, з яких він хитрощами виходить цілий, бо врятовує гроші й честь гарної, молоденької дочки тим, що спрямовує п'яну шляхту у Вільшану, де в титаря й багатство і гарна дочка Оксана.

IV. Титар: Поет починає прегарним ідилічним малюнком туги й неспокою Яреми та любовної розмови з Оксаною. На тлі цього тихого щастя змальована жахлива сцена звірського замучення титаря, пожару церкви, розпуки й недолі Оксани.

Але ж цю першу криваву сцену поет попереджує особистими рефлексіями: «Бодай не дивитись, бодай не казати! Бо за людей сором, бо серце болить».

V. Свято в Чигирині: Збираються гайдамаки, готу-

ються до відплати «за кров, за пожари». А до того діла за-
грівають їх благочинний, кобзар, згадки про славні колишні
бої, малюнки неволі народу, ну й наївна віра в поміч ца-
риці Катерини II.

VI. Треті півні: Знову пригадка про «недолю козаць-
кого краю», про горе Оксани й Яреми, що мандрує з «свя-
ченим» у Черкаси. «Кругом його — мов вимерли люди.
Ані півня, ні собаки, тільки ізза гаю десь далеко сіроманці-
вовки завивають. Дніпро підняв гори-хвилі, в очеретах реве,
стогне завиває, — грім гогоче, а блискавка хмару розди-
рає». Отсе мистецька, романтична, зловіща картина остан-
ньої ночі панування шляхти й жидови — заповідь неми-
нучої катастрофи, що викликає настрій нервової напруже-
ности. А на тому чорному тлі ясним промінням пробли-
скують, наче молитва, людяні поетові рефлексії:

„Місяцю мій яєний! З високого неба
Сховайся за гору, бо світу не треба;
Страшно тобі буде, хоч ти й бачив Рось,
І Альту і Сену: і там розлилось,
Не звать, за що, крові широкее море.
А тепер що буде? Сховайся ж за гори,
Сховайся, мій друже, щоб не довелось
На старість заплакати!“

VII. Червоний бенкет, VIII. Гупалівщина, IX. Бенкет
у Лисянці, X. Лебедин, XI. Гонта в Умані. У всіх цих усту-
пах, за винятком X, змальовані жахливі сцени гайдамаць-
кого кривавого діла, закінчені найтрагічнішою, під оглядом
мистецьким незрівняною, сценою забійства синів Гонтою
і його безмірного болю.

І ці сцени проводить поет своїми рефлексіями: «Ога-
ке то було лихо по всій Україні! Гірше пекла... Не спинила
весна крові, ні злости людської. А за віщо, за що люди
гинуть? Того ж батька, такі ж діти, жити б та брататися!
Ні! Не вміли, не хотіли — треба роз'єднатися... Болить серце,
як згадаєш: старих славян діти впились кровю».

Докладніше зясовує поет свій гуманний світо-
гляд у Передмові: «Весело, а все таки скажеш: «слава
Богу, що минуло». А надто, як згадаєш, що ми одної матері
діти, що всі ми — славяни. Серце болить, а розказувать

треба: Нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами, нехай житом — пшеницею, як золотом, покрита, нерозмежованою останеться навіки од моря й до моря славянська земля.

Куліш писав Шевченкові у 1846 р., що його Кобзарем і Гайдамаками захоплений, що багато місць вивчив напам'ять. Та вважаючи ці поезії добром цілої України, бажав би, щоб вони піднесли до найвищої досконалости. Вступ до Гайдамаків називає Куліш таким „вогненным твором, що на нього ні один естет не насмілиться піднести руки«, але одночасно дає завваги-поради щодо самої поеми, напр. викинути „Гупалівщину«, тощо, щоб зробити гайдамаків людянішими. Поет за вказівками свого приятеля поеми не переробив, щоб не попсувати мистецької драматичної композиції, а вислів своєї людяности дав надто сильний у кількох місцях.

Отсе високогуманне становище Шевченка якнайкраще доводить, що поема не є ніяким ідеалізуванням гайдамаччини, ані реабілітацією її кривавих діл. Це зовсім не було бажанням ані ідеологічною метою поета, тим більше, що з гайдамацького руху скористала не Україна, а Москва.

Гайдамаччина, що про неї наслухався поет малою дитиною, минулася. І далі нема правди на Україні. Москва зруйнувала Січ, Україна заснула, все замовкло... тільки часом увечері понад Дніпром загомонить пісня старих гайдамаків (Епілог).

Бажанням поета було відстрашити синів і внуків від трагічних помилок батьків. Те саме зробила й польська революційна громада «Умань» у 1836 р. На закиди, що вже в її назві видно звеличування гайдамацьких ножів, вона відповіла: «Пригадування помилок наших батьків, за які сьогодні батьківщина і ми приймаємо тяжку кару неба, веліло нам приложити палець до найболючішої з ран. Нам, дітям Умані, шляхті, слід узяти на себе назву того театру жорстокостей, щоб перед небом, батьківщиною й людьми сповнити покірну експіацію за провини батьків. Нам випадало взяти назву Умані, щоб із населенням України, з населенням грецьким (себто українським — І. Б.) увійти в спілку відродження, спілку будуччини, щоб

у спільній пам'ятці затерти спільні терпіння, — щоб за переслідування народу України, за викликану найстрашнішу реакцію, самою назвою обмити спільну ненависть, змазати криваві спомини».

В поемі зарисовується уже Шевченків ідеал «братерства братнього» й федерації вільних славянських народів, який пізніше ясно конкретизується в дальшій поетовій творчості й у програмі Кирило-Методіївського Братства.

Література: Я. Шульгин: Начерк коліївщини, Руська Історична Бібліотека т. 20, Львів, О. Гермайзе: Коліївщина в світлі новознайдених матеріялів, „Україна“ 1924, кн. 1—2, Київ; Fr. Kawita-Gawroński: Historia ruchów hajdamackich I—II; Michał Czajkowski: Wernyhora, wieszcz ukraiński, powieść historyczna z roku 1768; І. Франко: Польська поема про українську різню, Записки НТШ., т. 62, Львів 1904 р.; В. Щурат: Коліївщина в польській літературі до 1841 р. Записки НТШ., том 97, Львів 1910. І. Брик: Коліївщина в англійській мові, Ювілейний Збірн. на пошану Мих. С. Грушевського, Київ 1928; В. Щурат: Основи Шевченкових звязків з поляками, Записки НТШ., т. XIX—XX, Львів 1917; І. Шпитковський: Гайдамаки Шевченка, як пам'ятка Коліївщини, Збірн. памяти Т. Шевченка, Київ 1915; М. Марковський: Шевченко і Микола Маркевич, „Україна“, Київ 1925, кн. 1—2; М. Мочульський: До генези й пояснення „Інтродукції“ до „Гайдамаків“ Т. Шевченка, Записки НТШ., том 133, Львів 1922 р.; Б. Навроцький: Гайдамаки Шевченка. Джерела. Стиль Композиція. Київ 1928.

Др. Іван Брик.

ОДА НА СМЕРТЬ КОТЛЯРЕВСЬКОГО.

Поезію цю написав Шевченко, мабуть, десь у листопаді 1838 р., коли дійшла до Петербургу вістка про смерть родоначальника нової української літератури (29. X. 1838). Хронологічно це була перша оцінка літературної діяльності Котляревського, перший літературний пам'ятник авторіві «Енеїди». «Наталка Полтавка» вийшла в світ у 1838 р., але її грали на сцені в Петербурзі ще 1834 р. (імпреза Є. Гребінки). «Москаля Чарівника» видруковано аж у 1841 р. Шевченко міг знати обидві ці пєси з рукописів — від того ж Гребінки (на сцені Шевченко побачив «Москаля» уперше 1844 р. в Петербурзі, а потім 1845 р. в Лубнях). В «Енеїді» Котляревського сучасники бачили криптограму: епопею поневіряння запорожців після зруйнування Січі. Ізм. Срезневський, видаючи свою «Запорожскую Старину», як епіграфи взяв для неї: з «Енеїди» — «Так вічної пам'яті бувало у нас в Гетьманщині колись», а з Міцкевича: „Cicho wszędzie, głucho wszędzie“... Отже на «Енеїду» сучасники Шевченка безперечно дивились, як на твір, пересякнутий певною національною тенденцією. Шевченко напевно поділяв такі погляди, бо інакше не сказав би, звертаючись до Котляревського: «Не вмреш, будеш панувати, поки живуть люди, Поки сонце з неба сяє, Тебе не забудуть», не тужив би за поетом, що осиротив Україну. Значіння творчости Котляревського Шевченко бачив у тому, що той «всю славу козацьку за словом єдиним переніс в убогу хату сироти», себто спричинився до поширення національної свідомости, як самого сироти-поета, так і взагалі українських народніх мас. Уже сам факт, що Котляревський почав писати живою народньою мовою, робив його в очах Шевченка піонером національної освіти на Україні. Не меншою заслугою, на погляд Шевченка, напевно було й те, що самий зміст своїх творів Котляревський узяв із народнього життя: як в Енеїді «троянські» герої з своїм «отаманом» Енеєм — у дій-

сності живі постаті українських козаків, так і в драматичних його творах дієві їх особи — живі народні типи, дарма, що автор стилізував їх у дусі сентиментальної школи: в порівнянні з мертвими, абстрактними постатями інших сентиментальних творів, вони — колоритні й живі.

Одначе в 1847 р. в проєктованій передмові до нового видання «Кобзаря» (див. т. III нашого вид.) Шевченко нібито до певної міри змінив свій погляд на Котляревського, кажучи: «Енеїда добра, а все таки сміховина на московський шталт». Академік С. Єфремов у цьому присуді вбачає «відгук нових літературних думок», що їх висловили критики, між іншим Костомарів, який в альманасі «Молодик» 1843 р., порівнюючи «Енеїду» Котляревського з російською трагедією Осипова, казав, що К-ий «насмішив лучче» і, вгадавши, як можна потішити публіку, зробив це чудовою мовою, хоча й узяв «чужий для української мови чотиристоповий ямб». Міг і Шевченко вже в 1838 р. думати так само, але перед маєстатом смерті першого національного поета України він висловив те, що думав про позитивний бік його діяльності. Іншою річчю була згадана передмова до нового «Кобзаря», в якій Шевченко ставив нові завдання українській літературі, цілком слушно вказуючи, що для вивчення народнього побуту і пізнання народньої душі не досить прочитати поверховно «Енеїду». То був літературний маніфест, тут плач за батьком нашого літературного відродження.

Що симпатії своєї до Котляревського Шевченко не втратив і пізніше, про це свідчить його повість «Близнята» (див. т. IX наш. вид.). В цій повісті Шевченко широко використав зібрані ним в 1845—47 р. р. на Полтавщині відомості про життя автора «Енеїди» й знадібки до його характеристики, давши яскравий, живий і схожий портрет К-го, як простої, щирої, всім доступної і гуманної людини, а «Енеїду» назвав «безцінною», «чудовою» книгою. Устами одного з героїв повісті Шевченко дає Котляревському коротку, але промовисту характеристику: „Ecce homo “

Все це дало право С. Єфремову¹⁾ слушно сказати: «Між геніяльним кобзарем та його меншим попередником були протягнуті незримі про людське око, але міцні звязки. Котляревський був одним із тих, що замолоду впливали на Шевченка й проказали йому — наперекір чужій національно атмосфері в Петербурзі, наперекір літературним впливам та життєвим спокусам — той шлях, на якому геніяльний поет знайшов своє справжнє призначення. І з сього певно і виникла ота гаряча, непоборима симпатія та побожність, якою овіяно у Шевченка постать Котляревського». Дійсно, Шевченко кинув на Котляревського «осяйний одблиск своєї невмирущої слави».

Що Шевченко не завів своєї оди на смерть Котляревського до Кобзаря 1860 р., це можна пояснити тим, що він сам уважав цей твір за слабкий. З ранніх поезій поета, що збереглися, ода ця після «Причинної», мабуть, є другою хронологічно. Як один із ранніх творів, ода ця повинна б була звернути на себе увагу дослідників, але нею ніхто досі ближче не зацікавився. З боку ідейного вона звертає на себе увагу тим, що вже в ній Шевченко висловлює своє розуміння всенародньої, вселюдської ваги поезії, яка всіх (і багатиря, і убогого сироту-наймита, і безталанну дівчину) підносить духово, ставить понад життєвими злиднями й буденщиною, бо вона — «Божа мова», вислів Вищої Правди. Цей погляд Шевченка на поезію (спільний з усіма романтиками) найкраще ілюструє його ідеалістичний світогляд, якому він зостанеться вірний на ціле життя.

Щодо змісту ода ділиться на дві частини: в першій (1—68) поет висловлює свої погляди на значіння поезії, в другій (69—112) висловлює свої почування з приводу смерти Котляревського. Зв'язує обидві частини символічне порівняння поета-співця з солов'єм. Це порівняння, типове і традиційне для поезії української, починаючи від XII в. (в «Слові о полку Ігоревім» поет-співець Боян — «соловій старого времени»), в світовій літературі доби романтизму набрало глибокого змісту. Великий Гете говорив про

¹⁾ Стаття „Шевченко й Котляревський“ Збірник пам'яті Тараса Шевченка. К. 1915.

себе: «Співаю так, як пташка та співає». Гайне і Шеллі теж прирівнювали поета до солов'я. Пісня поета це — «Боже слово», вислів несвідомої внутрішньої потреби, бо устами поета говорить сам Бог (пор. у Жуковського: «По-езія есть Богъ въ святыхъ мечтахъ земли»). В «Перебенді» — через рік — образ поета-вибранця вже виразніше скристалізується, але й скомплікується під впливами передусім тяжких внутрішніх перживань поета, як і під впливами літературними, тут він — сутонародній, бо ще цілком відповідає народнім уявленням про моральне значіння музики-пісні в житті людини: пісня розважає, потішає, пособляє в терпіннях. Широко уживаний у народній поезії мандрівний мотив про чарівний вплив музичних звуків на «запеклюю» людську душу Шевченко використав у своїй оді якось неясно. Поет-соловей замовкає перед злочинцем: «Запеклюю душу злодія не спинить, Тільки стратить голос, добру не навчить, Нехай він лютує, поки сам загине»... Не мистецтво, а тільки природа може ще вплинути на «запеклюю душу»: встане сонце і «заплаче злодій, дарма що злодій». Треба вказати тут, що все життя Шевченко вагався, що поставити вище — природу чи мистецтво, але добродійний моральний вплив краси на душу людську завжди визнавав та вважав, що вона наближає людей до досконалості¹⁾.

Спеціальну ж увагу звертає на себе уступ, в якому поет оповідає нам про те, чим уже тоді, на заранні його творчості, була для нього література, поезія: коли він затоплювався в її ідеальному світі, то тільки з нього й творив собі ілюзію щасливого життя: «Мов батько та мати, Розпитують, розмовляють: Серце бється любо, І світ Божий, як Великдень, І люди, як люди!».

Немає сумніву, що стилістичні засоби, що їх ужив поет у цій оді, далекій від якоїбудь літературної реторики, зв'язані з стилістичними засобами народніх плачів-голосінь по померлих. І згадане вже порівняння з солов'єм, і згадка про вітер, що не знає про смерть солов'я-поета, вже могли би вказувати на це, але далі, в другій частині, цей

¹⁾ Відповідні думки Шевченка зібрані у В. Дорошенка в його „Шевченковій кривлиці“ Л. 1922, стор. 181—182.

стилістичний вплив цілком виявляється, коли читаємо звернену до небіжчика традиційну для народніх плачів апострофу-просьбу «прилинути хоч на одно слово» і далі на скаргу автора на своє сирітство («я одинокий сирота на світі, в чужому краю»). Ці стилізаційні засоби, переплітаючися з викликаними через асоціацію згадками (власне згадка про козака Енея тягне за собою згадку про родину поета, де живі були козацькі традиції), ведуть поета на Україну, гімном якій і кінчиться ода. Стилізаційні засоби й композиційні моменти так тісно в цьому ранньому творі переплелися, що маємо в ньому зразок поезії, яка справді вилася з душі, що проспівала його, «як пташка та співає». Отся ода починає собою низку лірик Шевченка, в яких мотив ностальгії — туги за батьківщиною не зникне аж до смерти поета.

Павло Зайцев.

ПОСЛАНІЄ ДО М. МАРКЕВИЧА.

Цю принагідну поезійку Шевченко написав з приводу відїзду на Україну свого «великого приятеля» — українського історика, етнографа і поета Миколи Маркевича (1804—1860) в день його іменин 9. V. 1840. Надруковано її вперше в харківському альманасі «Молодик» 1843 р. Як історик України, Маркевич був тільки компілятором праць своїх попередників—автора «Історії Русов» і Бантиша-Казменського, але завдяки своїй артистичній формі і за браком інших подібних творів в українській історіографії його п'яти-томово «Історія Малороссіи» протягом піввіку була одним з нечисленних і важливих джерел національно-патріотичного усвідомлення української інтелігенції. Заслуги Маркевича, як українського історіографа, ще й досі належно не оцінені: до своєї праці додав він багато документів до історії України, а після смерті залишив велику їх збірку. Шевченко напевно знав його твір ще з рукопису, бо Маркевич знайомив декого з «Історією» ще до її друку (М. закінчив цю працю ще 1838 р., а видав аж у 1842—1843 рр.); і можливо, що чимало зачерпнутих з «Історії Русов» історичних фактів Шевченко взяв не безпосередньо з того твору, а у Маркевича, що передрукував із нього цілі уступи («Історію Русов» опублікував Бодяньський аж 1846 р.). З Маркевичем Шевченко познайомився й зблизився в гуртку Є. Гребінки, мабуть, ще 1838 р., а потім бував і в його літературному салоні, де сходилися знані письменники й артисти. Ще молодим хлопцем Маркевич, дякуючи декабристові Рилєєву за його поеми «Войнаровський» і «Сповідь Наливайка», писав: «Ми не спустили з очей дії великих мужів-українців, у багатьох серцях не зменшилася ще давня сила почувань і відданости батьківщині. Ви ще знайдете у нас живий дух Полуботка...» В своїх «Україн-

ських мелодіях» (СПБ. 1831) Маркевич-поет оспівував славне минуле України, і пісні його, просякнуті ліберально-опозиційним духом, не могли не подобатися Шевченкові.

Гетьманщини нѣтъ, Хмѣльницкаго нѣтъ,

А съ ними и счастья давнихъ тѣхъ лѣтъ! —

— тужив Маркевич і, питаючись: «Что жъ теперь казакъ? відповідав із сумом: «Каждый помыкаетъ нами!», бо прийшли москалі і «казаковъ закабалили». Цим та іншим подібним мотивам його поезій відповідають цілком мотиви, що їх зустрічаємо у Шевченка в посланії «До Основяненка», в першій частині «Івана Підкови», в пісні Яреми («Гетьмани, гетьмани...»), в «Тарасовій ночі» і написаному пізніше «Чигирині» (1844). Духом Полуботка дихали обидва, але Маркевич був дебютантом у поезії, і там, де у нього тільки патріотично-реторичні фрази, у Шевченка — яскраві, барвисті образи. Маркевич був також і етнографом-музиком та композитором (він видав «Народные украинские напѣвы, положенные на фортепіано». М. 1860), і Шевченко мав подвійну підставу назвати «маестро Маркевича» «бандуристом» у літературно-поетичному посланії, яке було відгомном спільних зацікавлень, що обох поетів лучили. «Україна, музика, природа, поезія нас навіки злучили», — писав Маркевич колись в альбомі Є. Гребінки, і ці самі моменти злучили його і з Шевченком, але, як побачимо, не «навіки». В 1843—44 рр. на Україні приязнь Шевченка з «великоможним паном і генеральним обозним» ще була поглибилася, але в душі дідача-історика романтично-патріотичний настрій, надхнений духом «Полуботка» і «Сповіддю Наливайка», невдовзі значно вивітрився. Десь за часів Кримської війни він своїм доносом всадив до в'язниці українця студента Масальського, який залицявся до його небоги й писав їй про те, що «поля Чугуєва й Боришполя давно прагнуть крові». Треба думати, що Шевченко, відбувши подорож по Україні в 1859 р. і будучи на Полтавщині, довідався про цей учинок Маркевича. Припущення це робимо на тій підставі, що коли 22. IV. 1857 р. Шевченко писав до сина історика — Андрія, який привітав його з визволенням із салдатчини: «З батьком твоїм, друже мій, ми були

колись великі приятелі», то вже зимою 1859 р. остільки змінив своє відношення до М. Маркевича, що цю свою елегію не завів до «Кобзаря» 1860 р., хоча вже був переписав для цього видання, бо знайдено її власне в групі автографів 1859 р. Таким уже був Шевченко: неморальних учинків нікому не пробачував, а тим більше розходження між словом і ділом.

Елегійне посланіє М. Маркевичу не викликає ніяких спеціальних уваг: його мотиви Шевченко нераз використовував у поезіях раннього періоду та й пізніше. Цікаве воно, як іще раз повторений вислів туги за Україною приборканого долею «на чужині», «між людьми чужими» поета, як документ поетової ностальгії і духового сирітства («І на Україні я сирота, мій голубе«...).

Література й уваги: Про взаємини Шевченка з Маркевичем див. т. IV творів Шевченка, вид. ВУАН, стор. 689—690; про зв'язок між поезіями Шевченка з творчістю Маркевича — М. Марковського: „Шевченко і М. Маркевич“, „Україна“, кн. 1—2, 1925, стор. 37—41, а також П. Филіповича: „Шевченко і Гребінка“, *ibid.*, ст. 24—36. В нашому виданні див. в т. XI лист Шевченка до Маркевича і примітку до нього, де подано я ширшу бібліографію. Про історію з студ. Масальським — у О. Кониського в його Хроніці, т. I, ст. 141. Деякі цікаві факти — у О. Дорошкевича в „Етюдах з Шевченкознавства“, Харків-Київ 1930, стор. 82—83 („Петербурзьке оточення молодого Шевченка“).

Павло Зайцев.

»ГАМАЛІЯ«.

В кінці лютого 1843 р. Шевченко писав своєму приятелеві курінному отаманові чорноморського війська Я. Кухаренкові, що він «скомпонував ще... маленьку поему Г а м а л і я» і що «її дрюкують вже в Варшаві». Не знати, чи це польські приятелі Шевченка з гуртка Р. Подберезького, чи варшавські українці О. Стороженко та брати Євецькі були посередниками між поетом та якимсь варшавським видавцем, але проєктоване видання поеми не здійснилося. Звістка ця пособляє нам тільки встановити приблизну дату написання поеми — кінець 1842 р. або початок 1843 р. Вертаючися з України до Петербургу, Шевченко в березні 1844 р. в Москві разом з українським істориком О. Бодянським поправляв текст поеми, але тим часом Г а м а л і ю в попередній невиправленій редакції видруковано в Петербурзі окремою брошуркою (цензурний дозвіл датовано ще 7. III 1843 р.), і Шевченко 13. V. 44 писав О. Бодянському: «Гамалія не виправлений, як ми з Вами виправляли, бо без мене надрукований полукацапом». Хто цей «полукацап», — не знати. В виданні багато друкарських помилок, і правопис невидержаний. Це дало й Бодянському привід, відписуючи Шевченкові, висловити жаль, що Г а м а л і я «вийшов таким чумарзою»: «бодай вже тому москалю легенько гикнулось, як він його нарядив у свій армячок». І Бодянський потішав поета: «Ну, та не вічно бути йому (себто козакові-українцеві — П. З.) під москалем, прийде час, що він вивернеться і сизим соколоньком зіветься... козакам-орлам братом їх рідним, запорожцем щирим». Пізніше Бодянський був посередником між Шевченком та московськими книгарями. Ціна примірника була «півкопи серебром» (= 30 копійок). Цікаво тут зазначити, що попит на поему був слабенький: Бодянський скаржився Шевчен-

ГАМАЛІЯ

Соч. Шевченки.

САНКТПЕТЕРБУРГЪ
ВЪ ТИПОГРАФИИ М. ОЛЬХИНА
1844

Титулова сторінка першого видання поеми „Гамалія“.

кові в кінці жовтня того ж року, що продано тільки «штук сім-вісім усього гуртом» (і то разом із поемою «Тризна»).

Поема Гамалія замикає собою цикл поезій, написаних ще перед першою подорожжю поета на Україну, де він не був 13 років (1829—1842).

Критики «Литературной Газеты» й «Москвитянина» по блазеньськи поглумилися над Гамалією, сконстатувавши обидва при цьому, що поема не належить до російської літератури. Критик «Москвитянина» тільки й сказав, що поема ця «повідання про те, як Отаман Гамалія ...братів вивольяти» (sic!). Тим часом, поема ця є безперечно шедевром першої доби творчості Шевченка. Перший, хто оцінив її, як слід, хоча й побіжно, був П. Куліш¹⁾.

В перших роках творчо-поетичної діяльності фантазію Шевченка ввесь час займали яскраві образи буйного колишнього козацького життя, минулої української волі і самостійности, то укладаючись у барвні поеми, то виливаючись у думках-медитаціях. Але може найбарвніший поетичний матеріал дали поетовій фантазії історичні картини морських козацьких походів. Віддавши данину захоплення ними в «Івані Підкові», але потягнутий ідеєю, що при створенні цієї короткої поеми його опанувала, а тому змалювавши в ній тільки один фрагмент морського походу, що вистало йому для творчого задуму, Шевченко, очевидно, відклав замір створення ширшої поеми на цю тему, і аж після скінчення «Гайдамаків» приступив до опрацювання цього сюжету. Історичні праці небагато йому могли дати для створення живого образу відважного морського походу. Читав про це у Бантиша, читав в «Історії Русов», але з історичних джерел хіба тільки аннали Наїма Ефенді, видані проф. Сенковським у „Collectanea z dziejopisów tureckich“ Спб. 1822, та в тих же анналах уміщений опис походу Сагайдачного на Синопу могли допомогти йому вхопити історичний колорит події: «Сміло можна сказати, що зухвалішого народу, ніж козаки, що менше дбає про смерть і меншу до неї огиду має, не вдасться знайти на землі» — писав османський історик. Більше міг зачерпнути з красного

¹⁾ Пор. на ст. 277 цього тому нашу статтю „Іван Підкова“.

письменства та з поезії. У польських романтиків, як от у Богдана Залеського і Михайла Чайковського, що теж ставили собі ту саму ідейну ціль — «славити буйну козацьку бувальщину, оспівувати тріумф козацького оружжя», Шевченко мав уже прекрасні зразки розроблення цього сюжету: у першого — в „Czajkach“, у другого — в повістях „Wyprawa na Carogród“ і „Skałozub w zamku siedmiu wież“. У Чайковського він безперечно взяв не одну ситуацію, не один конкретний образ, але в Гамалії Шевченко «станув вище від свого попередника» не тільки тим, що вірніше схопив «духа даної епохи», але й «у будові цілої поеми». Чайковський не міг позбутися місцями деякої сентиментальности, а крім того його описи козацького походу дуже точні, але розтягнуті й нудні, позбавлені тої живої барвности, що нею дихає поема Шевченка, а козакі Залеського в його «Чайках», як слушно висловився ще 1835 р. Северин Гоцинський — занадто «салонові» і скажемо ми — ненатуральні, як і вложені в їх уста співи, що позбавлені українського національного колориту. Шевченко ж, «скупий на слова і багатий на зміст», одяг свої пісні у стрій українських шумок, колядок, і коломийок, на взір невольницьких плачів, і надхнув поему питомим українським духом. Це відчув Франко, коли писав, що Гамалія — «свобідний витвір авторової фантазії, оснований на козацькій традиції». «Органічна спорідненість Шевченкової творчости з українською народньо-пісенною творчістю дозволяла йому так перетравляти всі сторонні книжні впливи, що тільки послідовна аналіза може їх виявити, перше ж вражіння від поем Шевченкових завжди мимоволі аналізує їх із відповідними зразками українського фольклору». Це — слова дослідника, що власне ці книжні впливи прослідив у «Гамалії» (Б. Навроцький). Усталення джерел, що послужили Шевченкові матеріялом і зразками для поеми, спростовує наведене вгорі твердження Франка, але самостійна будова поеми й її глибокий звязок із невольницькими плачами народніх дум, її незрівняний брахілогічний динамізм роблять її цілком оригінальною, і в психіці українського читача, що всіма фібрами душі відчуває в поемі

геніяльну національно-історичну інтуїцію поета, поема ця має один звязок — з історичною правдою давнього і славного минулого. Нема в світовій літературі твору, що перевищував би Гамалію силою укритих у кількох словах образів: «Козацтво преться без ваги і покотились яничари», або «Реве-лютує Візантія, руками берег достає; достала, зикнула, встає — і на ножах в крові німіє», і т. п. Сміливість поетичних помислів-образів («Босфор аж затрясся, бо зроду не чув козацького плачу»; Босфор несе плач невольників морю, море — Дніпрові; Босфор хоче збудити Візантію, море спиняє; козаки закурюють люльки з пожару); геніяльна пластичність порівнянь (хвилі-ребра, хвилі-гори, Скутар-пекло, козаки-сірі птахи і т. д.) та сміливість персоніфікацій («Босфор... затрясся»; «Зареготався дід наш дужий»; «Загули Хортиця з Лугом«...»; «Дрімає в харемі, в раю Візантія»; «Ніч стрепенулась»; «Візантія пробуркалась, витріщає очі», і т. д.) — справляють вражіння якоїсь нечуваної конденсації образотворчого процесу. Зміна сцен-образів відбувається швидким темпом, як у фільмі: козацькі чайки на морі, буря, напад на Скутару, пожежа, захід сонця, відплив; плач невольників заглушує регіт Дніпра, по веселому співі моряків-запорожців чуємо клекіт скаженого Босфору, акорди бурі, бойовий оклик Гамалії, брязкіт розбиваних кайданів і пісню-гімн перемоги. Це велична феєрія-симфонія, збудована на блискавичній зміні образів і ритмів, на грі ефектовних асонансів (І море ревнуло Босфорову мову). Всі критики і українські і польські (як Л. Совінський та Баталія) признавали Гамалію за твір незрівняної краси й досконалости.

Сила нервово-творчого напруження поета в цій поемі досягла своєї вершини. Духовим зором своїм він в усій сучасній дійсності не бачив нічого поза образом неволі, рабства свого народу. Як і Міцкевич, він теж «страждав з мільйонів», і з нечуваною силою артистичного вислову, що відповідала силі його переживань, втілив в яскравих історичних образах глибоку ідею, що миритися з рабством значить покривати себе ганьбою

В творчій екстазі перенісися в ті часи, коли наші діди
»вміли з піснею на устах поборювати всякі перепони і з пі-
снею на устах тріюмфувати перемогу«, він своєю творчою
фантазією вів сучасників за собою, в епоху славного XVII
віку, ставив їх перед образом упокороеної, заанімілої в крові
Візантії і, освічуючи пекельним сяйвом пожару образ
правди-мсти за неволю, показував і сучасним і пізнішим
українським поколінням, що нема більшого сорому, як
»в залізах руки принести, і перед всіми у кайданах стать
козакові«, що перед судом історії рабство —
це найвища ганьба для народу. Пісня-молитва:
»О, милий Боже України« (рр. 76—84) — ідейне ядро по-
еми, і вся вона — гімн боротьбі за визволення України.

Література й уваги: Докладно і всебічно освіт-
лює генезу, джерела, композицію й артистичні засоби поеми
прекр сна праця Вол. Радзикеви́ча „Дешо про характер
і будову Шевченкової поеми „Гамалія“ (Звіт Дирекції жіночої
гімназії СС. Васпльянок у Львові за шк. рік 1913-14, Л. 1914).
Там вказано теж і всю попередню літературу предмету. Пор.
також студію Б. Навроцького: „Козацькі морські експе-
диції в поезії Шевченка“ в Збірнику „Шевченко“, річник
2-й 1930, вид. ДВУ. Навроцький не знав праці Радзикеви́ча
і незалежно від нього порівняв докладно з повістями М. Чай-
ковського всі схожі уступи, ситуації й образи в „Гамалії“.
Даві до літературної історії „Гамалії“ — в листуванні Шев-
ченка з Я. Кухаренком і О. Бодяньським та в примітках до
нього (т. III творів, вид. ВУАН). Досліди над багатою рит-
мікою „Гамалії“ перевів проф. С. Смаль-Стоцький („Чи-
танє Шевченкових поезій“ Л. 1914). Цитати без посилки на
автора — всі із студії Ра д з и к е в и ч а. Розкриття ідейного
змісту поеми — наше.

П. Зайцев.

»МАРЯНА ЧЕРНИЦЯ«.

I.

Твір цей нескінчений. Це тільки початок поеми. «Отак зачинається моя Черниця», — писав Шевченко редакторові альманаха - «новорочника» «Сніпъ» (Харків, 1841) О. Корсунві, посилаючи той текст, що його видруковано в нашому виданні. Поет сам не знав, «що з нею далі буде», бо «шматочки паперу, що (на них) була написана Черниця, розгубилися, — треба буде знову компоновать»... Корсун не видав другого свого «новорочника» (на 1842 р.) і фамілійний архів Корсунів сімдесят три роки був могилою, де спочивала «Черниця» в дорправленій редакції. Частину ж написаної на шматочках першої редакції знайшов П. Куліш і зараз же після смерти Шевченка опублікував у «Основі» (1861 р., кн. 3). Куліш висловив здогад, що Черницю Шевченко написав слідом за Катериною. В знайденій Кулішем чорновій редакції поезії-присвяти під заголовком «Оксані К.....о. На память того, що давно минуло» — не було. Вже Кулішеві «переказували», що поема «переховується у видавця «Снопа». Публікуючи чорнову редакцію, Куліш писав і про це та просив Корсуна поділитися з редакцією «Основи» «цим скарбом». Так не сталося. Ні сам Корсун, ні його син, емеритований суддя, що жив у своїй Антипівці під Таганрогом, ні з ким не хотіли тим скарбом поділитися. Корсун-син іще перед великою війною носився з заміром видати другий річник «Снопа», якого не пощастило його батькові видати в 1842 році. Тільки В. Доманицькому вдалося якось здобути від нього досить докладний опис рукопису (див. примітки до «Кобзаря» вид. 1908 р. за ред. Доманицького). Більше щастя мав український бібліофіл Ів. Ів. Любов, що відвідав перед

1911 роком Антипівку й упросив Корсуна-сина дозволити йому скопіювати «Черницю». Але Корсун узав слово чести з Любова, що той нікому не дасть зробленої їм копії списувати і ніде того тексту не опублікує. Любов тим більш рахувався з цими вимогами трохи ненормальної людини, що боявся, щоб розгніваний порушенням даного йому слова Корсун не замкнув перед ним скриньку-архів, у якій було чимало цікавих українських автографів 40-х років. Академікові О. Новицькому, що влаштував у 1911 р. в Москві Шевченківську виставу, нелегко було здобути згоду Любова на виставлення цієї цікавої копії. Текст «Черниці» був фактично в руках шевченкознавців, але не можна було його опублікувати. Любов зробив собі й опис автографу, що його маргінеси заповнив Шевченко ілюстраціями до поеми й різними рисунками, серед яких є й автопортрети поета. В 1914 році авторові цієї статті пощастило здобути іншу копію цього ж автографу (з деякими дефектами) від капітана І. Псьола, небожа Олександри Псьолівни, української поетки, що особисто знала поета. О. Псьолівна і сестра її Глафіра Дунін-Борковська ще на початку 80-х років дістали цю копію від Корсуна-сина теж під умовою її не публікувати. Обидві сестри в кінці 80-х років померли. Автор цієї статті опублікував із цієї копії присвяту Оксані Коваленко в журналі «Вѣстникъ Европы» (кн. 11 за 1914 рік), а потім увесь текст у «Кобзарі» видавництва «Дѣятель» (СПБ. 1914) та почав уживати заходів, щоб цей надзвичайний автограф за всяку ціну видобути з рук власника. Українські національні установи в Києві звернулися до Корсуна-сина, пропонуючи йому за автограф великі гроші. Корсун відповів, що українцям, які впроваджують «нову штучну галицьку» мову, він автографу не продасть. Тоді, після наради з М. С. Грушевським та директором київського музею М. Біляшевським, я звернувся до президента І Відділу російської Академії Наук О. О. Шахматова з проханням купити автограф від Корсуна для Російської Академії Наук. Добре поінформований Любовим про монархічні переконання здивачилого власника Черниці, я порадив академікові Шахматову,

щоб листа до Корсуна підписав великий князь Константин Константинович, «августійший президент Академії». Це принесло бажані наслідки. Корсун згодився, але з тим, що Академія купить у нього цілий архів. Два роки тяглася ця справа, і тільки на початку 1917 року автограф разом із цілим архівом Корсунів став власністю Пушкінського Дому при Російській Академії. Це урятувало цінний скарб від загибелі: в 1917—18 р. р. він напевно загинув би назавжди. На жаль, автограф належить не українській установі, та все ж доступний кожному дослідувачеві. Тільки винятково важкими умовами, в яких знаходяться українські наукові установи в УРСР., можна пояснити той факт, що досі ніде не подано репродукції цього безцінного рукопису в цілості: вісім шкіців-автопортретів Шевченка оздоблюють цю дорогоцінну пам'ятку, на деяких із них Шевченко нарисував себе, як хлопця в селянському вбранні. Рукопис цей описав і опублікував його текст у 1924 р. М. Новицький. Аж до 1924 р. редактори творів Шевченка не вміщували «Черниці» з посвятою Оксані Коваленко, ігноруючи опублікований мною текст (крім Б. Лепкого в редактованому ним 5-томовому виданні).

II.

Гене́за цього нескі́нченого твору дуже цікава, бо зв'язана з дитячим романом поета, що його героїнею була Оксана Коваленківна, дівчина-односельчанка, з якою лучила ще маленького Тараса дитяча приязнь. Мати поета вмерла, коли йому минав дев'ятий рік, та вона ще була свідком цієї дитячої приязні сина до сусідчиної дочки-вдовівни: «Ми вкупочці колись росли, Маленькими собі любились, А матері на нас дивились І говорили, що колись Одружимо їх». Пізніше ця приязнь перейшла в дитяче кохання, про яке поет залишив нам зворушливе оповідання в поезії «Мені тринадцятий минало» (див. у т. IV нашого видання). «Обідране, трохи не голе» хлопця-сирота мало в Оксані пістунку, що втирала його сирітські сльози і своїми невинними поцілунками привертала йому дитячу безжурність. Пятнадцятилітнім хлопцем вивіз Шевченка ді-

дич на далеку північ. Тарас і Оксана «...малими розійшлись та вже й не сходились ніколи». Присвята поеми «Черниця-Маряна» Оксані розкриває образ невинного чистого кохання двох дитячих сердець. Оксана була «зорею», «доброю долею» поета, — вона його «без мови, без слова навчила Очима, душою, серцем розмовлять», вона з ним «усміхалась, плакала, журилась», вона йому «любила Петруся співать», і він «в сірій свитині, бувало, щасливий, як побачить диво» — її красоту. В присвяті цій уже після 12 літ розлуки поет звертався з далекого Петербургу до своєї коханої зорі-долі: «виливаючи сльози» за Маряну, він на Оксану дивився й за неї моливсь. Автобіографічними елементами-згадками першого чистого кохання пересякнута вся поема. Вже в «Гайдамаках», зданих до друку майже одночасно з написанням цієї присвяти, героїні поеми Шевченко дав імя Оксани, і весь новелістичний сюжет своєї епопеї переткав автобіографічними згадками, малюючи сцени кохання Яреми й Оксани. Описуючи щастя-багатство свого, тільки «вполовину видуманого», герся («сирота багатий, бо є з ким заплакати, є з ким заспівати, єсть карії очі — як зіроньки сяють, карі оченята — мліють, обнімають, єсть серце єдине — серденько дівоче, що плач-сміється, як він того хоче»), Шевченко переривав своє оповідання словами: «Таким і я колись то був...». Якесь таємниче передчуття викликало в уяві поета пророчі образи героїнь, що їх він залюбки наділяв привабливим імям своєї коханої: в «Гайдамаках» Оксану схопили конфедерати, в «Черниці» — мати хоче віддати її за старого, багатого, і Маряна, як можна догадуватися, втече до монастиря. В поемі «Сльпая» — Оксану зводить дідич, а вона божеволіє і, підпаливши дім спокусника, сама кидається в огонь. Створювані фантазією страшні ситуації були пророчими: коли поет літом 1843 р. завітав на батьківщину — до своєї рідної Керелівки, то довідався від брата про трагічну долю, що дійсно спіткала його улюблену Оксану: її звів якийсь москаль, вона за ним утнула, привела дитину, повернулась до села божевільна, а потім невідомо де поділась: «занапастилась, одуріла... А що за

дівчина була — так-так, що краля! І невбога, та талану Господь не дав«...

Через півроку після того, як поет довідався про трагічну долю своєї Оксани, він, на прохання панни Марії Селецької написати їй до альбому якусь поезію, почав вписувати свою присвяту «Вітер в гаї нагинає» і довів її тільки до рядка, де починається апострофа до Оксани: «Чи правда, Оксано» і т. д. та на словах «Чи правда» — урвав: не було тої, що до неї він звертався, не було кому згадати його — сироту-перекотиполе. І поет урвав на цьому місці свою поезію. Так її й знали аж до 1914 р. — не як половину присвяти Оксані, а як окремих вірш. Загублена, страчена навіки Оксана стає його скорбною музою. Від дня, коли він довідався про трагедію своєї «зорі»-нареченої, починаються «злії літа» його життя. Для нього, самотного, покинутого, стає «муза-зоря» — всім у житті: «другом єдиним», «долею», «вірною дружиною»; вона світить і горить над ним «Огнем невидимим, святим животворящим»... Не досягнувши ніколи поет щастя, про яке мріяв, коли «благав у Бога»: «...безталанну мою, Мою Оксаночку, щоб з нею Удвох дивитися з гори»... Від зорі, народнього символу нареченої (в «Гайдамаках» і в «Черниці»), через мрію кохання — Оксану поет дійде до Зорі-Музи, «вірної», а в останньому передсмертному вірші — «святої» дружини, в творчій уяві здійснюючи шлюб із своєю «кравлею», що її лихі «люди одібрали», містичний шлюб «у раю... в гаю, предвічному гаю»... В тріяді — Зоря-Оксана-Муза — Оксана центральне звено: трагічна істота, що, ставши частиною душі поета, перетворить абстрактний народній символ у ідеальний образ музи — дружини.

III.

Щодо композиції, то уривок поеми, який захався у двох редакціях, свідчить про те, що поетові нелегко було собі з нею дати раду, і він над нею довго працював. Він ускладнив своє завдання тим, що зміст поеми вклав в уста кобзаря, а переживаючи разом із героєм поеми — Петрусем перипетії його роману з Маряною, вчуваючись у його

переживання, устами кобзаря, якого наділив ролею автора-оповідача, робив ліричні відступи: кобзар-Петрусь-автор — це ніби одна особа, що переживає страждання нерівного кохання. Коли другу частину поеми заповнює мотив нерівного кохання, то в першій поет змальовує трагедію дівчини-героїні, що любить молодого убогого хлопця, але мати змушує її вийти заміж за нелюбого — старого багача, себто мотив примусової любови. В попередній редакції (див. Варіанти) маємо ще мотив, що його розробити в початку другої редакції поет не встиг: Петрусь хоче йти в світ, щоб розбагатіти й, виправивши кривду долі, оженитися потім з Оксаною. Тяжко на підставі такого матеріялу робити якісь докладні висновки щодо того, яким мав бути дальший зміст поеми. Одне тільки ясно, що Маряна, змушувана матір'ю вийти заміж за сотника, опинилася в монастирі (про це свідчить назва поеми «Черниця»). Чи це сталося ще перед примусовим шлюбом, чи після шлюбу? Інші поеми й поезії Шевченка, написані пізніше на тему про нерівне кохання, могли б нам дати право думати, що Маряна зведе немилого чоловіка з світу і тоді піде до монастиря відпокутувати свій гріх. Але тяжко припустити, щоб поет чисту душу своєї першої любки навіть в уяві хотів обтяжити злочином, хоч би і в ім'я вірної першої любови. Куліш так оцінив першу редакцію поеми: «як начерк, вона чудова», вона «дихає свіжою силою молодого ще таланту, і є в ній місця високо поетичні». Автор цієї статті в своїй студії «Оксана. Перше кохання Шевченка» старався прослідити вплив на душу поета цього першого кохання, що на все життя залишило в ній глибокий слід, поглиблений трагічною долею коханої дівчини, і прийшов до висновку, що любов до Оксани була причиною того, що поет не міг дібрати собі пари: фантазія поета одягала всі жіночі постаті, що ставали на його дорозі, в ілюзійний образ Оксани, а коли дійсність цю ілюзію руйнувала, то або не доходило до остаточного зближення з новою вибранницею, або наступав розрив. Автор одної з найглибших студій над психологією творчости Шевченка проф. С. Балей, який не знав ані автобіографіч-

них признань Шевченка в опублікованій мною присвяті Оксані Коваленко, ані вищеназваної моєї студії, висунув припущення (зрештою глибоко умотивоване), що любов до Оксани це sui generis «міт» особистого життя Шевченка, що «ідеальна стаття любки виростала з бажань поета без замітнішої співучасті спомину про Оксаночку, і що спомин цей, сам по собі спочатку без глибокого значіння, зачав для Шевченка набирати ваги доперва тоді, коли поет для образу ідеальної вимріяної любки став шукати відповідника у дійсності». Присвята Оксані суперечить цьому припущенню: образ кучерявої Оксаночки, що, як Селена до Ендиміона, з'явилася до тринадцятилітнього пастушка Тараса — взятий живцем із дійсності. Це не міт. Це не вимріяний образ. Це — Оксана Коваленко, сусідчина донька. Це її він три роки «що день Божий» умивав сльозами.

Отже генеза поеми Черниця — цілком автобіографічна. Згадуючи раз-у-раз на чужині рідне село, родину і всі близькі серцю істоти, поет згадував і свою Селену — кучеряву Оксаночку. Знаючи селянський побут, поет, річ ясна, був переконаний, що його подруга-ровесниця — давно вже вийшла заміж, що вона вже «чужа чорнобрива»: не могла ж на селі діувати більше як десять років «краща» та ще й «невбога». Але настирлива думка, що все верталась до образу його першої любови, а може й почуття першої любови, що довго, а часом і ніколи, не вмирає, викликало питання: як же ж та Оксаночка пережила той момент, коли їй довелося з іншим поєднатись? Вона була «невбога». Звичайним було припущення, що мати шукала їй відповідної пари. Поетові, що задумувався над цим, поетові, що для нього рідний і дорогий образ кучерявої подруги, зогрітий споминами, робився раз-у-раз усе дорожчим, усе ближчим, хотілося б, щоб Оксаночка, в ім'я любови до нього, відмовилася піти за іншого, зрадити свого милого в його відсутності. Вже чотири роки перед тим у баладі «Причинна» Шевченко, ніби відповідаючи на своє запитання про долю Оксаночки, змальовує образ розлученої з милим дівчини, що її любовна туга приведе до зникнення свідомости й, через випадок, і до смерти, і сам

втілює себе в образ козака, що кінчає життя самогубством, побачивши мертву кохану. В думці «Вітре буйний», написаній через рік, а може й десь раніше, поет знову «вчувається» в переживання покинутої дівчини і творить пісню розлуки, пісню, оздоблену всіма перлами народньої поезії, що кінчається висловленням бажання загинути, коли згинув чорнобривий, та «хоч квіткою цвісти» на його могилі. Думка «Нащо мені чорні брові» теж — гімн вірному коханню, проспіваний устами покинутої дівчини. В «Тополі» він уже розробляє той самий мотив вірної любови, яка воліє смерть, ніж зраду коханого. Перенісши на історичне тло свої любовні переживання в «Гайдамаках», поет у «Черниці» розробляє у фантазії логічний кінець свого колись реального роману з Оксаною, виходячи з засновку, що Оксана зосталася йому вірна: вона піде в черниці, але його не зрадить.

Література й уваги: Уваги Куліша (оцінка Черниці, як твору, й цитовані вище дані про автографи поеми) — в „Основі“, кн. III, 1861 р. Там же — текст першої редакції поеми, яку Куліш виправив, застерігши, правда, всі свої поправки. Див. також примітки Доманицького про автограф, що належав Корсуніві, — в редактованому ним 2-му виданні „Кобзаря“ (Спб. 1908). Про дальшу долю автографу — в статті П. З(айцева) „Занедбана спадщина Кобзаря“ в журналі „Наш Світ“, Варшава 1925, ч. 4-те. — Перша публікація „Присвяти“ Оксані — в статті Павла З(айцева) „Первая любовь Шевченка“ в журналі „Вѣстникъ Европы“, 1914, кн. 2. Стаття ця передрукована окремою книжкою: „Оксана. Перше кохання Шевченка“. Київ 1918. Там же спроба психологічної оцінки впливу першого кохання поета на його особисту долю та на творчість. Студія С. Б(алея) „З психології творчости Шевченка“ вийшла в 1916 р. у Львові; в ній багато місця присвячено психологічній аналізі образу Оксани. Текст „Черниці“ в пізнішій, повнішій редакції опублікував я в редактованому мною виданні „Кобзаря“ вид. „Дьятель“ (Спб. 1914). Один пропуск і 6 відмін від тексту автографу, що був власністю Корсуна, копію якого я й опублікував, — це мої власні помилки — недогляд при перенесенні відмін на друкований текст. Ці мої помилки були причиною помилкової теорії про існування ще одної редакції поеми (див. Л. Білецького „Марьяна Черниця Т. Шевченка, історія тексту“, 1927. Записки НТШ. т. 146). Дуже сумлінна й прониклива текстологічна праця Л. Білецького в значній мірі була зайва ще й тому, що він через помилку

припустив, що існує ще одна редакція твору в копії Лазаревського — в т. зв. альбомі Сулієва, де в дійсності Черниці нема. Л. Білецький висловлює погляд, що перша половина „Присвяти“ (рядки 1—14) цілком самостійна поезія, до якої поет тільки пізніше додав апострофу до Оксани. К. М. Н о в и ц ь к и й опублікував текст з оригіналу автографу, що в Пушкінському Домі, в Записках Іст. Філ. Відділу УАН, т. IV, 1924. Там же читач знайде й аналіз (на жаль, досить неясну) різниці поміж двома редакціями поеми й докладний опис автографу. Про композицію поеми див. у О. Б а г р і я : „Т. Шевченко“, т. I, ДВУ, Харків 1930. Про еволюцію образу Зорі-Музи в поезії Шевченка використано цікаву статтю Ф. Самоненка „Образ Шевченкової музи“ (З психології творчості Шевченка). „Шевченківський Збірник“, т. I, Київ 1924

Павло Зайцев.

БАЛАДИ ШЕВЧЕНКА.

Серед початкових творів Шевченка є кілька, що заслуговують на окрему увагу дослідника. Це його балади. Написав їх Шевченко усього сім: «Причинна» (1838), «Тополя» (1839), «Утоплена» (1841), «Лілея» (1846), «Русалка» (1846), «Чого ти ходиш на могилу» (1847), «Коло гаю в чистім полі» (1848).

В своїй автобіографії поет розповідає, що з його найраніших поетичних спроб, які починав у Літньому саду в Петербурзі, надрукована лише одна — балада «Причинна». Отже власне баладою розпочав він свою творчість.

Балада, як літературний жанр, у ту пору була поширена у всесвітній та славянських літературах, зокрема — в українській. Первісно баладою називали ліричну пісню народню і ліричну пісню трубадурів середньовіччя. Нову добу в історії балади творять XVIII—XIX ст.; в цій добі після збірок Персі (1760 р.) і Гердера (1778—79) народня балада, в літературній перерібці головни німецьких і англійських поетів, набуває ліроепічного і навіть епічного характеру та стає найпопулярнішим жанром романтичної поезії. Фантастика, вірування, легенда та загалом містика народньої балади стали головними прикметами літературної балади й романтики взагалі. Найпопулярнішою серед балад була «Ленора» Бюргера. Оpubлікована р. 1773, здобула вона європейську славу, була перекладена на всі головні європейські мови й мала великий вплив на повстання національної балади в інших народів. Поруч із Бюргером велику славу здобули такі німецькі автори балад, як Фр. Шіллер, Гете, Гайне (збірка «Романцеро») та англійські, як Вальтер Скот і інші.

Серед славянських творців балад найпопулярнішими були: у росіян В. Жуковський та Пушкін, у чехів В. Челяковський та Ербен, у поляків А. Міцкевич.

Першими творцями української балади були: П. Гулак-Артемівський та Левко Боровиковський. Перший почав із переспіву Міцкевича й Гете, другий із переспіву «Свѣтланы» Жуковського («Маруся»), вийшовши пізніше на самостійний шлях. Крім того писали балади О. Шпигоцький, Є. Гребінка, А. Метлинський, М. Костомарів і Т. Шевченко.

Щодо своєї тематики і фабули, балада розвивалася у двох напрямках: балади історичної та романічної. Бюргер спопуляризував романічну баладу, а Шіллер — історичну. Ті два типи балад перейшли й до української поезії, — майже всі згадані поети розробляють їх один поруч одного, лише Шевченко дав перевагу романічній баладі, себто в основу майже кожної поклав любовну тему. Але, розробляючи цей жанр, Шевченко підняв українську баладу, з погляду мистецького, на найвищий щабель.

Балада в західно-європейській поезії була цілком новим жанром літературної творчості; вона, вийшовши з народньої балади, набрала в літературній традиції посередніх прикмет між стисло ліричною поезією і поемою, засвоїла ознаки тієї і другої і визначила вкупі з народньою фантастично-легендарною тематикою всі характеристичні риси нової балади. Це був стисло ліро-епічний твір, що визначився такими прикметами своєї сюжетової архітекτονіки: 1) несподіваний початок *ex abrupto*; 2) недоговореність, фрагментарність оповідання, що розробляє лише найвищі драматичні моменти; 3) епічна фабула чергується з драматичним діалогом; 4) новелістичний сюжет komponує романічну фабулу. Це все були ознаки нового романтичного стилю, що порушував строгу класичну регламентацію форм і тематики. Нова доба, нове почуття темпу життя виробили й новий поетичний стиль; із стародавнього хорового синкретизму поети засвоювали лише рештки народньої традиції й переносили їх до нової балади; новелістичний сюжет останньої опрацюювався ліричним і драматичним стилем; такою комплікацією епічної балади автор хотів підкреслити внутрішні переживання героя чи героїні, а своїми роздумуваннями над їх долею він намагався визначити емоціональну сферу твору, що мала перевищувати

розумову й вольову. Поет ніби ототожнює себе з своїм героєм, боліє його болями, радіє його радощами; така емоціональна насиченість, що домінує в пізнішій баладі, робить її глибшою і трагічною.

На початку історичного розвитку балади ці прикмети у Бюргера і Вальтер Скота лише намічались. У Шіллера, Гете, Жуковського, Пушкіна, Міцкевича, Б. Залеського розвивалися далі; а в Шевченка і Гайне, як ліриків, ці прикмети балади були доведені до найвищого ступня розвитку.

У своїх баладах Шевченко передовсім взувався на українській народній баладній та пісенній традиції, черпаючи для всіх їх теми з українського народньо-пісенного репертуару та послуговуючись народнім віршем і ритмом. Щодо тематики всі його балади можна поділити на три групи: 1) тема про розлуку; 2) про матір і дочку; 3) про метаморфозу (переміну) дівчини в дерево, квітку й інш.

Взяту з народньої пісні тему про розлуку розробляє перша Шевченкова балада «Причинна». Щодо розроблення сюжету цієї балади та її окремих мотивів дослідники розходяться у своїх висновках. М. Дашкевич, Іван Франко, О. Третяк бачили впливи головно Міцкевичевої балади („Rybka“). М. Петров та почасти О. Огоновський добачали впливи переважно російських поетів (Жуковського, Пушкіна, Козлова). О. Колесса визнав, «що ані в сюжеті балади, ані в описі русалок, що становлять тут ядро фантастично-романічного елемента, нема ніяких ознак Міцкевичевого впливу»; на його думку, в оригінальних помислах Шевченка можна знайти лише сліди впливу Жуковського, Пушкіна та Козлова. На наш погляд, у цій баладі помітно виразні сліди впливу лише «Русалки» Пушкіна; інші можна віднести до традиції поетичного стилю, характеристичної для тогочасної баладної поетики.

Щодо мистецької вартости балади «Причинна», то влучну оцінку її подав Олександр Колесса: а) уся ця балада написана з великим мистецьким хистом; б) любов, розлука і туга дівчини пронизані глибоким чуттям; в) «Причинну» можна зачислити до найкращих балад Шевченка.

Переходовою щодо тематики від балади «Причинна» до другої громади балад є Шевченкова «Тополя»; у фабулі цієї балади Шевченко йде за згаданою вже фабулою балади Бюргера в перекладі («Ленора») і переспіві («Людміла») Жуковського, у свобіднім переспіві Міцкевича («Uscieczka»), а новотворі на цю саму тему Жуковського («Свѣтлана») та в її свобіднім українським переспіві Л. Боровиковського («Маруся»). Правда, між ученими бачимо тут ті самі основні розходження, що зазначалися й з приводу попередньої балади. На думку О. Колесси — 1) «Людміла» і «Свѣтлана» Жуковського та «Утеча» Міцкевича дали Шевченкові імпульс до написання «Тополі»; 2) найсильніший вплив мала балада Міцкевича з погляду сюжетової схеми і побутових помислів; 3) проте Шевченко значно менше взурувався на творах Міцкевича й Жуковського, ніж ці останні на творах своїх попередників; 4) Шевченко у своїй баладі був самостійніший і оригінальніший за них.

До своєї балади Шевченко вводить чари і переміну дівчини в тополя. Ці мотиви, оригінальні для баладної творчості, поет зачепнув з українських народніх вірувань, обрядів (водити тополі), замовлянь та народньої балади про переміну невістки в тополя. Мотиви ці поет опрацював далеко глибше, аніж у попередній баладі. Коли в «Причинній» елементи фантастики мають значіння лише поетичних метафор, що розяснюють реальні факти або психічні переживання дівчини, то в «Тополі» ці факти й переживання набирають ірреального сенсу, глибших страждань, що доводять до надприродньої розв'язки. Це не та небесна механіка класичних поем, що розрубує земні життєві комплікації та конфлікти; це та перша, суто-шевченківська інтерпретація народнього вірування, як містичного переживання героїнею свого особистого страждання і своєї персональної трагедії: дівчина перетворює свою індивідуальну особу в частину космосу, зіллявши свою душу з душею світовою, щоб бути коло самого Бога й питати про свою долю, щоб і за морем бачити милого й розказати про своє горе...

Балада «Тополя» це — ледве чи не найбільший і най-

кращий мистецький твір серед балад Шевченка. Найартистичніше опрацьована, ця балада найглибше розробляє трагедію розлуки з милим у душі дівчини й найпоетичніше змальовує катастрофу подій у даному сюжеті.

III.

Ремінісценції цікавого народного вірування про метаморфози дівчини Шевченко продовжує в ряді нових балад, серед яких перше місце займає «Лілея» (1846 р.).

М. Дашкевич та Ів. Франко зазначили, що ця балада Шевченкова творилася не без впливу Міцкевичевих балад. Натомість О. Третяк повстання цієї балади зв'язує з українською народньою піснею про тополю. О. Колесса зазначає аналогію між «Лілеєю» Шевченка й баладою Міцкевича „Switeż“, в якій теж оповідається про перемену дівчини в «лілею». В. Данілов для цієї балади Шевченка шукає аналогії в баладі „Lilie“ чеського поета Ербена. Але, як не спокусливі ці екскурси, найближчою до Шевченкової щодо фабули та змісту, як це показує й О. Колесса, є українська народня балада про перемену дівчини в лілею, а козака в розмарин. Взагалі таких балад про парні перемини у відповідні квіти в українській народній поезії багато. Шевченко, що був одним із найбільших знавців українського фольклору, у своїй творчості використовував насамперед цей суто-народній скарб. І в «Лілеї» бере він цю тему, таку близьку до народньої символіки. Але розробив він свою баладу оригінально. «Лілея» з усіх балад Шевченка найбільш лірична, — можна навіть сказати, всупереч баладній традиції, виключно лірична. Сама Лілея з глибоким переживанням оповідає Королевому цвітові 1) про своє дитяче життя у матері-покритки, що з туги вяла, проклинала пана і вмерла; 2) про своє життя в пана після смерті матері; 3) про тяжке життя своє, коли пан її покинув: про знуцання над нею людей та про смерть під тинном; 4) про те, як вона на весну процвіла Лілеєю і як тоді ті самі, що мучили її, її славили. Оцей контраст: знуцання за життя та славлення по смерті — основний емоціональний тон балади. У фабулу — легендарну історію квітки Лі-

леї, яку вона сама й розповідає, — поет вкрплює побутовий момент про відносини пана до жінки на селі та про трагедію дівчини-покритки і дівчини — нешлюбної доньки, про жорстокість народніх відносин до безбатченків. Так у «Лілеї» поет пов'язав-сполучив дві теми в одну настроєву фабулу, і це не знизило артистичної вартости твору, що займає місце рівнозначне з обома попередніми баладами, більш наближаючися до «Тополі» своєю сюжетовою схемою.

Балада «Чого ти ходиш на могилу» (1847 р.) становить нову ремінісценцію про розлуку і своєрідну символічну (через смерть) переміну дівчини в пташку: 1) дівчина поховала свого нареченого; 2) садить на його могилі калину (символічно — своє дівоцтво); 3) хоче, щоб на калину сідав пташкою разом із нею її наречений; 4) за кілька літ калина виростає, і на ній щебече пташка, а під калиною лежить, «навіки спочивши», дівчина. В цій баладі Шевченко не збагачує фабули й тематики, лиш оригінально синтезує ті, що їх обробляв він у попередніх баладах; саму дію балади переносить на кладовище; цим поет збагачує українську баладу новим традиційним елементом фабули, якого раніше не опрацьовував, та дає нову, у своїй творчості, баладну композицію, надавши їй, як і «Причинній», символічного виразу для реальних фактів та для внутрішніх страждань дівчини.

Балада «Коло гаю в чистім полі» (1848 р.) — цілком нове оброблення тої самої народньої балади, що лягла і в основу «Тополі». Вже О. Колесса показав, як у цій новій баладі Шевченко покористувався навіть виразами народнього твору (в пісні: «Вітер не віє — її гілля гнеться», у Шевченка — тополі «і без вітру гойдаються...»). Головне тло фабули цієї Шевченкової балади — народня балада про Гриця та про дівчину чарівницю, яка його отруїла, щоб не кохав разом двох. До цієї фабули Шевченко вплітає мотиви отруєння обох дівчат-сестер і переміну їх на могилі козака у дві тополі: «А Бог людям на науку, поставив їх в полі на могилі тополями...».

Такою моралізаційною тенденцією закінчує поет цю баладу. Ця балада з усіх інших у Шевченка — найслабше опрацьована.

Третя громада балад на тему про матір і доньку охоплює лише дві балади Шевченка: «Утоплену» (1841 р.) і «Русалку» (1846 р.). Правда, русалок Шевченко виводить уже в «Причинній», як підрядний мотив, що доповнює головну фабулу. Ширше цей образ русалки розроблено в «Утопленій», а в «Русалці» він творить основу для цілої фабули.

О. Третяк залічує «Утоплену» до балад, в яких Шевченко наслідує Міцкевича. О. Колесса з більшою рацією виводить її з легенди, яку подає М. Гоголь у оповіданні «Майская ночь или утопленница». До погляду О. Колесси прилучається й О. Багрій. Справді, фабула «Утопленої» та легенда Гоголя дуже близькі в багатьох точках: 1) мати (у Гоголя — мачуха) ненавидить дочку (у Гоголя — пасербицю) і намагається її зігнати з світу; 2) це їй удається, і дочка (пасербиця) стає русалкою; 3) молодий козак (у Шевченка — рибалка) намагається допомогти дівчині. Цю схему фабули Шевченко в деталях розробив під вражінням іще й народньої уяви про русалок та під вражінням перекладу П. Гулака-Артемовського балади Гете, де рибалка, полюбивши русалку, йде за нею в воду (топиться).

До цієї балади поет уводить матір із злим, заздрісним серцем, що задумала рідну дочку звести з світу. Хоч у «Тополі» та в «Маряні-Черниці» Шевченко теж змальовує матір, що не спочуває гіркій долі доньки, — але ці типи матерів цілком відмінні від безсердечної матері, що вперше введена в «Утопленій».

Ця балада, хоч трохи й розтягнута та мелодраматична, має проте й високі артистичні прикмети: циклічну сюжетову схему, артистичне змалювання боротьби матері з донькою, мистецьке використання алітерацій (шум вітру серед осоки): «Вітер... прокинеться, — тихесенько в осоки питає: «Хто се, хто се по сім боці чеше косу? Хто се, хто се?» — тихесенько спитає — повіє, та й задріма...» Поет лише звуковими засобами малює цілу картину природи на березі річки, ставка... Це робить «Утоплену» одним із найкращих творів Шевченка.

«Русалка» Шевченкова, як уже зазначено, поширює

тему попередньої балади в цілу фабулу: 1) Мати-покритка пускає свою доньку, дитину-немовлятку, на воду й приспіває, щоб обернулась у русалку і помстилась за матір, залоскотавши пана, який звів її; 2) русалка-донька спостерігає, що мати примирюється з паном і знову живе в його палатах; 3) зажурилась русалочка; 4) русалки залоскотали матір.

О. Третяк цю баладу Шевченка виводить із Міцкевичевої балади „Рybкa“. О. Колесса додає ще й вплив »Русалки Днѣпровой« Пушкіна та вплив народньої уяви, до якої наблизив поет свої образи. Але найголовніше джерело цієї балади, на думку О. Колесси, — народня пісня про покритку, що втопила дитину. О. Багрій вказує й на можливий вплив знову таки »Майской ночи« (образ русалок).

Щодо розроблення сюжету »Русалки« та розвитку фабули, то схему й характер розвинення дії поет опрацював, поєднавши народню баладу про покритку, що втопила дитину, з легендою М. Гоголя в її кінцевій частині. Твори Міцкевича („Рybкa“) і Пушкіна (»Русалка«) могли вплинути лише на окремі мотиви та стилізацію деяких картин.

»Русалка« дуже наближається стилістичною формою до »Лілеї«: та сама форма ліричної сповіді з особистих переживань та страждань, лише кінець — епічно-розповідний.

Таким чином, усі балади Шевченка в основі своїй збудовані на баладній традиції українського народу: фабула, окремі мотиви, картини — все це черпається головню з української народньої творчости. Але, опрацьовуючи ці народні теми, шукаючи для них літературно-мистецького виразу, Шевченко в деталях фабули, сюжету міг пригадувати собі й готові, традиційні схеми мотивів у творах Міцкевича, Жуковського, Пушкіна та Гоголя і ними покористуватися. Проте, не вважаючи на такі наслідування, він творив так самостійно і так індивідуально, що його балади залишились цілком оригінальними творами і далекими від тих, що були близькими до їх тематики; Шевченко розробив їх у згоді з своїм власним світоглядом¹⁾ та

¹⁾ Навіть у баладах виразно виступають у Шевченка мотиви соціальні (кріпацтво, салдатчина), а власне його сирітство й недоля, внесені до балад як мотиви, оживляють і закріплюють їх щирим почуттям.

по своїй цілком оригінальній сюжетовій схемі (переважно циклічного обрамування) й своєю цілком оригінальною віршовою формою. Цими оригінальними і високо мистецькими засобами зробив він дальший крок у розвитку української балади, що її укр. поезія до нього не знала — балади виключно ліричної та інтимно-елегічної.

Література й уваги: Автобіографічний нарис Т. Шевченка в VI. т. нашого видання. Про наслідування Шевченком народньої поезії в баладах див.: О. Колесса: „Шевченко і Міцкевич“ Записки НТШ., том III; зокрема для „Причинної“: І. Рудченко „Чумацкія пѣсни“. К. 1877, ст. 195; М. Максимович „Малороссійскія пѣсни“. М. 1827, ст. 42-44; О. Колесса *op. cit.* 46-47. Для „Тополі“: народня пісня про дівчину, що тужить за милим і прикликає його за допомогою ворожкя; М. Костомарів „Объ историческомъ значеніи русской нар. поэзіи“. X. 1843, ст. 35; Я. Головацький „Народныя пѣсни галицкой и угорской Руси“ т. II, ст. 30, 189-191; Ц. Нейман: „Materyały etnogr. gub. Kijowskiej“ (Zbiór wiadomości do etnogr. kr., VII, 159); Жегота Павлі: „Pieśni ludu ruskiego“, т. II, ст. 37. Народні вірування в силу рослин (розмарину, терличу й ін.) див. у М. Сумцова „Етнограф. замѣтки“ (Етнограф. Обзорѣніе, т. III., ст. 119); М. Костомарів, *op. cit.*, ст. 39, О. Колесса, *op. cit.*, ст. 74, прим. 2. Про народні прозові легенди на тему про мертвого козака-милого: П. Чубинський „Труды этногр.-стат. экспедиціи“, т. II, ст. 411-416; про це саме віршова балада: Я. Головацький, *op. cit.*, т. I, ст. 83. Про перемену дівчини в тополя, народній обряд — водити тополю: Костомарів, *op. cit.*, ст. 52-53; Сумцов „Культурныя переживанія“. Кіев. Ст. 1889, IX., 631-632. Пісня балада: П. Чубинський, *op. cit.*, V. 308 і далі; Кольберг: „Рокисіе“. II, 45-47; М. Васильєвъ „Пѣсенные мотивы о превращеніяхъ“ (Етнограф. Обзорѣніе, VI, 234); Костомарів „Волин. пѣсни“ (Малоруск. литер. сборн., 236-237). Для „Лілеї“ — про перемену дівчини в лілею: Костомарів „Историч. знач. южнор. народн. пѣс. творч.“ (Бесѣда, 1872, VI. 29); Сумцов „Етногр. Об.“, III, 120; В. Данилов „Лілея“ Т. Шевченка і „Lilie“ Эрбена“ („Україна“ К. 1907, V). Про парні перемени в нар. поезії: Костомарів, Сумцов — згадані праці; Головацький *op. cit.*, III, 254; Ящуржинський „О превращеніяхъ въ малор. сказкахъ“ Кіев. Старина, 1891, III, 445-465. Костомарів, його балада „Брат і сестра“. Для „Русалки“: О. Колесса, *op. cit.*, 54-56; В. Гнатюк „Пісня про покритку, що втопила дитину“, Л. 1920; О. Багрій „Т. Шевченко“, I, 133. Докладніше про балади Шевченка: О. Колесса, *op. cit.*

Л. Білецький.

РАННІЙ ШЕВЧЕНКО.

Широко він обняв Україну з її могилами кривавими, з її страшною славою, і співану народню річ обернув на живопись того, що було і що єсть на Україні. Його устами увесь наш народ заспівав про свою долю...

...і з того часу всі в нас поділились на живих і мертвих, та й довго ще ділитимуться.

П. К у л і ш.

1.

Коли для Гоголя Петербург уже з шкільної лави був вимріяним «поприщем» для його майбутньої діяльності «на благо отечества», то для Шевченка столиця ненависної імперії мала бути тільки одним з етапів його підневільного кріпацького життя: дідич Шевченків переїхав до Петербургу, а не до Варшави чи Вільни, — от і все. Гоголь, приїхавши до Петербургу 1829 р., у листах до матері прохає присилати йому описи українських звичаїв, обичаїв та одягів, українські комедії, написані його батьком, старовинні монети, рукописи з давньої гетьманщини, тощо. У чужому, похмурному місті творить він у ностальгічній гарячці (передусім для себе самого) паноптикальну імітацію України — «упоительную и роскошную Малороссию» («Вечера на хуторѣ» 1831 р.). Кидаючись між Петербургом і Москвою, він намагається ще писати «историю нашей единственной, бѣдной Украины» (лист до Максимовича 9. XI. 1833); мріє про університетську катедру в Києві, навіть вибухає на мить словами недвозначної національної свідомости, пишучи до Максимовича: «Бросьте въ самомъ дѣлѣ кацапію да поѣзжайте въ гетманщину... Дурни мы, право, какъ разсудить хорошенько! Для чего и кому мы жертвуемъ всѣмъ?» Але це вже останні судороги. У червні 1836 р. виїжджає він за кордон шукати «батьківщини душі», що в ньому самому вже вмерла.

І ось той самий Петербург, що отруїв національно-недокровну душу Гоголя, став тим власне місцем, де з молодиком-Шевченком відбулося чудо «овідієвих метаморфоз» («Художник»), де кріпак став вільним, маляр перетворився в поета, а поет виріс на національного пророка.

Таке різне було значіння Петербургу в житті представників двох верств єдиного народу, що відмирав своєю шляхтою і відроджувався «зеленими паростями», з яких геть пізніше мав зродитися отой «козак безверхий». Так відбувся внутрішній процес в історичнім існуванні народу, процес, що усимволізувався в літературі постатями Гоголя й Шевченка.

2.

Національно-ядерна, органічна частка селянського моноліту, — Шевченко занадто був відпорний на петербурзьку отруту. Місто, що пізніше у «Сні» розгорнулося в зловісний образ — «у долині, мов у ямі, на багниці город мріє, над ним хмарою чорніє туман тяжкий», — для Шевченка-молодика звужене було, фігурально кажучи, до «чарівних саль» Академії Мистецтв; решти він не помічав, здоровим єством своїм не приймав і, може, не відчував. Занадто важливий психічний процес відбувався у вчорашньому кріпаку. «Учуся малювати... заробляю... нікому не кланяюсь і нікого не боюсь окрім Бога, — велике щастя бути вільним...» (лист до брата Микити 15. XI. 1839). «Мила», «прекрасна», «чарівна» — це сталі епітети для Академії, до якої він, «замурзаний бідака — на крилах перелетів — із брудного горища грубіянського мужика» («Журнал»). «Незабутніми» zostалися для нього «золоті дні», що їх він «віддавав програмі» («яка велика справа для учня — програма!») та, уриваючи час від маллярства, слухав загальні предмети — фізіологію, фізику, зоологію, французьку мову («Художник»)... Метаморфоза вчорашнього безсловесного раба пана Енгельгардта і наймита Ширяєва надто була казкова!

Так, пекла невсипуща ностальгія: «Напиши до мене... не по московському... нехай же я хоч через папір почую

рідне слово, нехай хоч раз поплачу веселими сльозами... всяку ніч тільки й бачу уві сні що тебе, Керелівку та рідню, та буряни, де ховався від школи...» — писав він до брата Микити 15. XI. 39. Була щоденна свідомість того страшного — надто коли дістав він особисту волю — факту, що рідні брати й сестри в Керелівці застаються в кріпацтві... Що більше: чим гостріше відчував він себе вільним, тим кріпацький стан його рідні виростав перед ним і розгортався, охоплюючи у весь народ, усю Україну. І ця гірка свідомість була першим натуральним наслідком його психологічно-інтелектуального зросту, його політично-національного прозріння.

Ні, Шевченкова кровно-жива ностальгія й петербурзьке «сирітство» не потребували гоголівської неживої Малоросії. Занадто він був зв'язаний із самим національним еством своєї Батьківщини, занадто повно носив страшну в своїй реальності Україну в собі самім. «Перед... чарівними полотнами (Брюлова) я задумувався і лелівав в своїм серці свого сліпця-кобзаря та своїх жадних крови гайдамаків. В сутіні його пишної майстерні, ніби в гарячій мареві степів наддніпрянських, передо мною снувалися мученицькі тіні наших безщасних гетьманів. Передо мною розгортався степ, засіяний могилами. Передо мною пишалася моя прекрасна, моя безталанна Україна... І я задумував а в с я «...» («Журнал»).

Крізь візію маляра-пластика, що знає лише зовнішні барви й лінії, зачинає думами проростати ота внутрішня Україна, і маляр стає поетом, а «думи мої, думи мої» — настирливою думкою, постійним болем його творчого напруження. Цей мотив — «Думи мої...», спочатку тьмяний і неясний, але вже повний велетенського змісту, де далі розкривається щораз повніш, деталізується щораз яскравіш.

3.

Серед особливо прикрих, канонізованих псевдошевченкознавчою традицією, забобонів, поруч славнозвісних «жожуха і шапки», треба поставити забобон про «рзний без критичний (I) романтизм» і «пізніший соціальний реалізм».

Суть цього забобону лежить у тому, що спочатку Шевченко, мовляв, захоплювався національною старовиною, буди на чужині, «ідеалізував козацтво й гетьманів» і, взагалі, був просякнутий національною («націоналістичною») романтикою; та пізніш, під впливом, натурально, зовні («конарчики» й «петрашевці»), по арешті й засланні, він позбувається національних ілюзій, усвідомлюється соціально, стає «класово-свідомий»... Річ ясна, що теорія ця була спеціально модна на терені У. С. С. Р., а від р. 1930 почавши, набрала там сили непереможного декрету. Навіть вигадано було урядовий термін — «передпролетаріят», якого виразником і співцем мав бути саме «усвідомлений» й «перебудований» Шевченко.

Трагікомізм цієї псевдонаукової легенди полягає в тім, що, точнісінько як у випадку з «кожухом і шапкою», авторами її були земляки поета. Сучасні Белінські лише скористали з творчості наївних шевченколюбів і відповідно обробили й спопуляризували готовий матеріал.

Отож випадає ще раз ствердити, що жадних ідеологічних «борсань», жадних «спалювань ідеалів» і жадних «матеріалістичних» (отже й «соціальних») звужувань виднокругу ані в Шевченковій творчості, ані в Шевченковій свідомості — ніколи не було. Був — безупинний ріст. І свідомість його, і його творчість являють рідкий в історії культури приклад органічного й суцільного зростання особистості й її світогляду — вверх. Можна прослідкувати, як теми й мотиви раннього періоду творчості Шевченко розкривав, поширював і поглиблював у творчості періодів наступних.

Щодо «ідеалізування козацтва й гетьманів» та «славного» (характеристичні лапки в одній із праць п. Айзенштока) минулого України, то лінія ця тягнеться від «До Основяненка» (1839) через «Підкову», «Гамалію», «Сон» (Полуботок), «Гоголю» («Не заревуть в Україні...»), Холодний Яр» аж до «Ченця» (1847), «Заступила чорна хмара...» (1848), «Та іноді старий козак...» (1849) і нарешті «Козак безверхий упаде... роздавить вашого куміра (не конче лише «царизм»), людські шашелі, дядьки, няньки отечества

чужого!», себто, аж до 26. XI. 1860 — мало не до самої смерти.

Хто цієї монолітної суцільності Шевченка й готичного зростання його геніяльної особистости не бачить, тому — поза »Реве та стогне«, або »Садок вишневий« — гловна суть, щирець його творчости й його історично-національне значіння зостануться невідомі.

4.

І тут годиться згадати імя невтомного Степана Смаль-Стоцького.

В його завзятій боротьбі за справжнього Шевченка, часом перебільшеній (напр., у справі метрики), в його зворушливій простолійнійності та впертості, навіть у можливих помилках, дається напрям до великої правди: зрозуміння творчости Шевченка і висвітлення його особистости можливі лише за національного підходу до національного генія.

І справді, в величезнім, як ні як, дорібку сучасної шевченкології ми знайдемо немало спеціальних, часом екзотичних («Соціологія Шевченкового римування!») розвідок, але як мало праць чи статей, що кидали б справді нове й очищальне світло на й досі ще синтетично до кінця не освітлену, й досі дещо »таємничу« постать генія. Тим більше, що з таким своєрідним генієм, як Шевченко, сама - но раціоналістична аналіза в багатьох випадках буде безпорадна й, що найменше, неповна. Без творчої й при тім національної інтуїції тут, напевно, не обійтись.

Шевченко бо — явище далеко не »раціональної« категорії. Можемо ще й ще раз змалювати добу й оточення, проаналізувати можливі впливи харківської романтичної школи, видавництва навколо харківського університету, тогочасне епідемічне захоплення Україною, як літературною екзотикою, в польській і російській літературах 20-х і 30-х рр., нарешті — революційну пропаганду польської еміграції. Можемо шукати аналогії й відшукувати впливи, від Байрона почавши й на сліпім Козлові скінчивши. І раціо-

нально це буде справедливо й корисно. Але чи ж це (чи тільки це) зясує нам, чому й як щасливий своєю свободою вчорашній кріпак і, безперечно, відданий малярству ліпший учень великого тоді Брюлова, нагороджуваний медалями за успіхи, раптом почав »задумуватись« і все напруженіш, усе гостріш вдивлятися в спочатку неясні »думи мої, думи мої...«?

В звязку з цим у значній мірі даремною по суті треба уважати дискусію на тему: романтик чи не-романтик був Шевченко, наче всього генія можна убгати в шухлядку якогось »ізму«.

Фактом є, що ранній Шевченко, будши взагалі людиною, з природи жадною світа й людей, та ще й по »овідієвих метаморфозах« свого життя, безперечно поглинав усі ідеї своєї доби і все те, чим наповнена була її атмосфера, не кажучи вже про те, що лектура його була величезна (»не було книжок... щоб йому в руки не попали...« — Куліш). Тридцяті роки в петербурзькій літературі це, розуміється, — панування спізнілого в Росії романтизму. Року 1830 зявляється перший переклад „Notre Dame de Paris“ Гюго й відразу захоплює читацьку масу. Користуються великим успіхом Е. Сю й А. де-Мюссе. Знаний є Шатобріян (про якого докладно згадує Шевченко). Про Байрона¹⁾ нема що й казати: Шевченко знав його твори (між іншим також у перекладах Міцкевича) і цинив їх (О. Чужбинський). Лермонтов, що його Шевченко особливо виріжняв, був йому одноліток. З стисло-російської літератури належить згадати переборщеного байроніста Марлінського-Бестужева, Лажечнікова, своєрідного й глибокого поета Є. Баратинського (»Еда«), сентиментального романтика Козлова (»Безумная«), врешті — своєю романтичною частиною (»Цигане«) — Пушкіна, не згадуючи вже про переклади Жуковського й українські поеми Рилеєва.

¹⁾ Байронові, вірніш, »байронізові« віддав Шевченко дань у своїх російських поемах — „Слѣпая“ й, особливо, „Тризна“ (1843). Але справжній байронізм із його ненатлим егоцентризмом і агресивністю »демонічної« особистости був чужий Шевченкові, як чужий він українській психіці взагалі.

Цілком можливо, ба й напевно, що всіх цих авторів Шевченко читав. Не підлягає сумніву також, що Шевченко доби «Чигиринського Кобзаря» може бути, на підставі хоча б композиційної аналізи його ранніх поем, формально окреслений як поет тієї доби, себто, поет романтичний. Але це формальне поняття в приложенні до Шевченка вимагало б певного ширшого розкриття.

5.

Генія трудно убгати в стисло окреслені рами. Геній прямує до найповнішого розкриття своєї особистости, до створення власного «космосу» — непереможно і всебічно. Тому часто живе відразу в кількох добах і йде в кількох напрямках.

Щодо романтизму, беручи цей термін не в історично-часовім його значінні, то є це передовсім певна настроєність душі, властива кожному поетові в першій добі його творчости, а часто й перший імпульс, що цю творчість спричинює. Щодо Шевченкового романтизму, то в нім збіглися разом і надзвичайно романтичні перипетії його особистого життя, і могутньо-романтичний перший розгін пробудженого в нім поета, і настрої тодішньої доби в літературі, і, нарешті як правило, романтичні ж повиви національного відродження, що починалося — на тлі загального заінтересування «Малороссією» — з зацікавлення історією України (популярність «Історії Русов», «Історія Малой Росії» Бантиша-Каменського — 1822 р., «Історія Малоросії» М. Маркевича і т. д.) та історично-національними піснями народу українського (збірники: Цертелева — 1819, Максимовича три видання — 1827, 34 й 49, Срезневського й інш.).

Найхарактеристичніший, може, бо звязаний із самими основами цієї романтики відродження, є вельми символічний псевдонім його — *Перебендя*. *Перебендя* — а цим імям можна сміливо окреслити творчість не тільки раннього Шевченка — не був лише синонім отого «кобзаря», що, мало не до етнографізму спримітивізований, так довго тяжив над спадщиною поета разом із «жоухом і шапкою».

Перебендя — вже й тоді (1838—39) — був широкою концепцією (див. працю Франка »Перебендя«), сказати б, »живого сумління народу«, поета-апостола, поета — національного пророка. Є ця постать центральною для доби »Чигиринського Кобзаря«, доби, за влучним виразом Франка, — »романтичного націоналізму« Шевченка. І є це мотив, що, як і більшість мотивів Шевченка, проходить крізь дальшу його творчість і такої потужности пізніш досягає в »Посланії« та у »Псалмах«. Концепція Перебенді — і в цім вельми характеристичний парадокс — »зовсім чужа всякій поезії народній« (Франко). Це був плід роздумувань Шевченкових, а не лише пориву його надхнення, хоч сама постать кобзаря-Перебенді, безперечно, живцем була взята з живої української дійсности. Може, навіть, не без вказівки з боку »Українського Барда« Є. Гребінки і „Szkoly ukraińskiej“ (Падура, „Werpuhoga“ — М. Чайковського, „Zamek Kaniowski“ — С. Гощинського й інші).

Пломінь, вірніш — стихія цього своєрідного Шевченкового романтизму серед сентиментально-романтичних (балади, »Катерина«) і романтично-націоналістичних творів решти »Чигиринського Кобзаря« часом вибухає з інтонаційною силою, майже неромантичною (»Смійся, лютий враже, та не дуже...« — До Основ'яненка). Досягає вона величного напруження в пророчо-історіософічнім патетизмі доби »Трьох літ«. Нарешті, на засланні й по повороті спадає і трансформується у своєрідний »класицизм« (ямбічна лірика). Але ця стихія протинає знову ж цілу творчість Шевченка (не виключаючи з неї й прозових творів).

Говоримо »своєрідний« романтизм. Належить бо спеціально підкреслити — і в цім найголовніша прикмета Шевченкового романтизму! — що романтизм той ніколи не мав абстрактного (»світового«, як у Байрона, чи »міжпланетного«, як у Лермонтова) характеру романтизму канонічного. В тій самій »Тризні«, писаній, як і »Слѣпая«, — мовляв Шевченко, — »чорствим кацапським словом«, і писаній, підлягаючи літературній моді, навмисне »байронічно«, поет застерігається, що »...тому различныхъ сновидній

и байроническій туманъ онъ не пускалъ...» Шерстко — і то не раз — висловлюється Шевченко, так би мовити, про «поезію для поезії» («чи є поганьше що на світі, як та дрюкована нудьга про марно страченії літа?...»). Поезія для нього — служення, національна (а не лише суспільна) функція (покликання Перебенді!). Романтизм його завжди проєктується на реальну Україну, він має сталий контакт із дійсністю, з пейзажем, з історією, з долею народу. Був це романтизм, що знайшов своє адекватне органічно-реальне втілення. І, може, це давало привід деяким дослідникам (Єфремов) називати Шевченка реалістом.

Тільки ця щаслива збіжність між *Dichtung u. Wahrheit* зясовує оте величезне (безперечно більше за специфічно-літературне) вражіння від «Кобзаря» у сучасників: «волося в мене на голові... настовпужилося...» (Квітка), або «муза Шевченка роздирала завісу національного життя. І страшно, й солодко, і болюче, й звабливо було глянути туди!» (Костомаров).

Чи то буде сирітство-невольництво, чи пророчественість поета, чи зведена дівчина, чи материнство, — у Шевченка ніколи вони не мають характеру канонізованих у романтизмі мандрівних тем чи мандрівних героїв. Завжди це будуть конкретно-справжні, повнокровні постаті Яреми, Перебенді, Катерини...

Для прикладу, наскільки трудно віднести Шевченка до якогось літературного напрямку навіть на протязі однієї доби його творчості, досить поставити одну поруч другої такі, здавалося б, близькі своїм сюжетом і деталями поеми, як «Іван Підкова» (1839) і «Гамалія» (1842). Обидві речі написані в найбільш «романтичній» добі Шевченкової творчості. Але оскільки «Гамалію» більш менш слушно можна закваліфікувати, як поему романтичну, остільки «Підкову» ще слушніше можна назвати поемою реалістичною в такім самім розумінні, як реалістичним є «Пан Тадеуш» Міцкевича. І тут може до речі буде навести хоч і приблизне, але в основі своїй вірне спостереження Ф. Якубовського: «Гоголь робить типові маски... скульптурні

зліпки... У найреалістичніших пориваннях своїх він залишається романтиком. Шевченко ж... у найромантичніших, найсентиментальніших спробах своїх залишається реалістом» («За справжні обличчя», ЛІМ 1931).

Національна недокровність Гоголя спричинювала недовтіленість, мертвотність і специфічну «графічність» у його, поза тим вельми скомплікованій і таємничій, творчості, і він залишається лише «романтиком». Романтизм Шевченка — завдяки національній повнокровності поета — був завжди доведений до кінця, опуклий, яскравий, живий і реальний.

Коли й був у «Чигиринському Кобзарі» певний «байронічний туман» навколо деяких, щойно започаткованих і ще не розкритих остаточно тем, то в наступнім періоді — «Три літа» — поет його висвітлить і розвіє.

Євген Маланюк.

ІЛЮСТРАЦІЇ:

	стор.
Автопортрет Шевченка з р. 1840 (на початку тому).	
1. Автограф «Маряни-Черниці»	165
2. Сторінка «Кобзаря» 1860 р. з Шевченковими по- правками	225
3. Титулова сторінка 1-го вид. «Кобзаря»	231
4. Передплатний білет на «Гайдамаки» 1841 р.	237
5. Титулова сторінка «Чигиринського Кобзаря» 1844 р.	239
6. Титулова сторінка «Кобзаря» 1860 р.	245
7. Титулова сторінка альманаха «Ластівка»	251
8. Титулова сторінка альманаха «Молодик» на р. 1843	253
9. Титулова сторінка альманаха «Сніп»	255
10. Рисунок В. Штернберга до «Кобзаря» 1840 р.	279
11. Титулова сторінка 1-го вид. поеми «Гайдамаки»	299
12. Титулова сторінка 1-го вид. поеми «Гамалія»	317

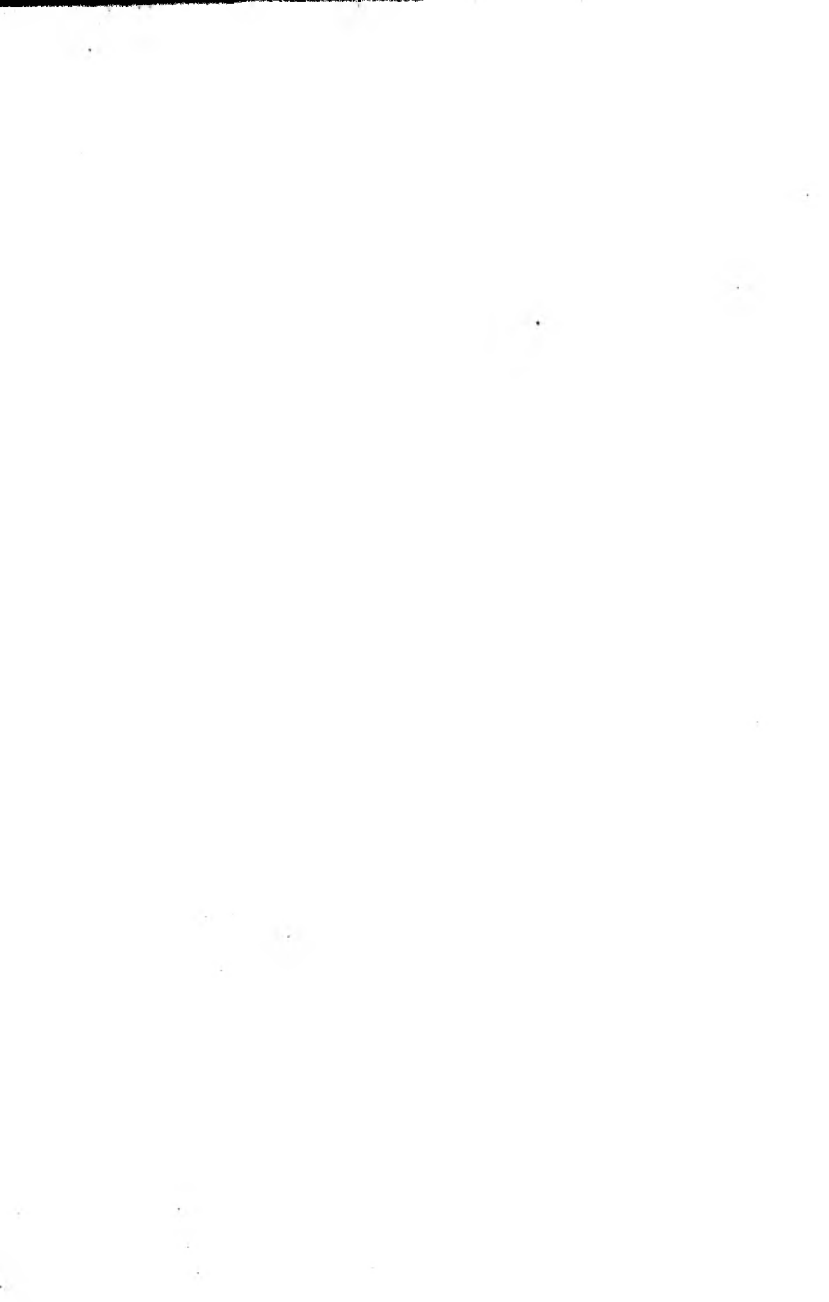
З М І С Т :

	стор.
ПЕРЕДМОВА	3
I. ЧИГИРИНСЬКИЙ КОБЗАР І ГАЙДАМАКИ:	
Думи мої, думи мої	7
Перебендя	11
Тополя	14
Думка («Нащо мені чорні брови«...)	21
До Основ'яненка	22
Іван Підкова	25
Тарасова ніч	27
Катерина	32
Г а й д а м а к и	53
II. ПОЕЗІЇ РАНЬОЇ ДОБИ (1837—1842), ЩО НЕ ВВІЙШЛИ ДО «ЧИГИРИНСЬКОГО КОБЗАРЯ»:	
Причинна	133
На вічну пам'ять Котляревському	140
Думка («Вітре буйний«...)	144
„ («Тече вода в синє море«...)	146
„ («Тяжко-важко в світі жити«...)	147
На забудь (В. Штернбергу)	148
Н. Маркевичу	149
Утоплена	150
Човен	156
Гамалія	157
Мар'яна-Черниця	163
III. ВАРІАНТИ ТА УВАГИ ДО ТЕКСТУ.	
Упорядкував П. Зайцев за технічною допо- могою Ів. Дубицького.	177

IV. ПОЯСНЯЛЬНІ СТАТТІ:

Павло Зайцев: Редагування тексту Шевченкових поезій	211
П. Зайцев: Текст ранніх поезій Шевченка	219
П. Зайцев: Перші три «Кобзарі»	229
П. З.: Жандармська оцінка політичного значіння першого «Кобзаря»	247
В. Дорошенко: Альманахи, що в них співробітничав Шевченко	250
П. Зайцев: «Перебендя»	258
П. Зайцев: Посланіє до Основ'яненка	269
П. Зайцев: «Іван Підкова»	277
П. Зайцев: «Тарасова ніч»	284
Л. Білецький: «Катерина»	287
Ів. Брик: «Гайдамаки»	296
П. Зайцев: Ода на смерть Котляревського	308
П. Зайцев: Посланіє до М. Маркевича	313
П. Зайцев: «Гамалія»	316
П. Зайцев: «Маряна-Черниця»	322
Л. Білецький: Балади Шевченка	331
Є. Маланюк: Ранній Шевченко	340

И ТИШЕВЧЕНКО ❖